

ETO: 32+008+81+82

LÉTÜNK

TÁRSADALOM•TUDOMÁNY•KULTÚRA
SOCIETY•SCIENCE•CULTURE

XLIV. évfolyam, 2014. 1. szám
Year XLIV, issue 2014/1

FORUM KÖNYVKIADÓ, ÚJVIDÉK
FORUM PUBLISHING COMPANY, NOVI SAD

KIADJA A FORUM KÖNYVKIADÓ INTÉZET
Published by the Forum Publishing Company

Angol tartalommutató és rezümék:
Rakić-Ódri Kornélia

Szerb tartalommutató:
Pásztor Kicsi Mária

Szerb rezümék:
Németh Ferenc

ETO-besorolás:
Kaszás Angéla

A folyóiratban megjelent tanulmányokat felkért szakemberek lektorálták.

All the contributions in the quarterly journal *Létünk* are refereed by external professionals from the relevant field.

A Szerb Köztársaság Oktatási, Tudományügyi és Technológiai Minisztériuma a *Létünket* M52-es értékű tudományos folyóiratnak minősítette.

A folyóirat színes mellékletei Maurits Ferenc alkotásai. A művész bocsátotta őket a folyóirat rendelkezésére.

A folyóirat az interneten:
www.letunk.rs

TARTALOM

	■ ■ <i>Elmélet – történet – kísérlet</i>	
Víg Zoltán – Tamara Gajinov	A környezetszennyezés miatti felelősség	9
	■ ■ <i>Emlékezet</i>	
Szilágyi Márton Németh Ferenc	A Petőfi-kutatás állásáról Két Madách-kutató Bánátban (Morvay Győző [1863–1938] és Marton Andor [1866–1943] munkásságáról)	21 28
Farkas Szilárd	Válságból válságba – kierkegaard-i lábnyomok Hamvas Béla életművében	40
	■ ■ <i>Perspektíva:</i> <i>Tudástermelés és -közvetítés egykor és ma</i>	
Somogyvári Lajos	A pedagógiai média terei – tudástermelés és -közvetítés az 1960-as években Magyarországon	68
	■ ■ <i>Műhely</i>	
Csorba Béla	„...Szalmaszálon bukdácsol a sorsunk...” (A vajdasági magyarok és az 1923-as választások)	92
Lovra Éva	Modern várossá válás (Városrendezési tendenciák Szabadkán a XIX. század utolsó harmadától a XX. század közepéig)	107
Mészáros Zoltán Roginer Oszkár	Egy viharos évszázad közepén (II.) A jugoszláviai magyar irodalom és a geokulturális identitás viszonya az ötvenes években (1951–1961) (II.)	123 136
	■ ■ <i>Szemle</i>	
Németh Ferenc	A nyelvi jelek mögött láttatni a megélt lét valóságát (Rajslí Ilona: <i>Diakrón nyelvi metszetek</i>)	153
Rajslí Ilona	Fényben és árnyékban (Szilágyi Mária: <i>Fényben és árnyékban</i>)	156
Novák Anikó	Regényes képzőművészet (Tolnai Ottó: <i>Kalapdoboz</i>)	160
Döme Szabolcs	A pillanat küszöbén (Mikola Gyöngyi: <i>A pillanat küszöbén</i>)	162

Soós Kinga	Társadalmi szeletek – erkölcsi morzsák (Etikák, identitások, perspektívák)	164
Bene Adrián	Transzmedialitás és narrativitás	169
	E számunk szerzői	174
	Recenzensek	175

Mellékletben:

*A Magyarország Szabadkai Főkonzulátusa
és a Magyar Nemzeti Tanács által meghirdetett
2013. évi A magyar tudomány ünnepe
a Vajdaságban esszé- és tanulmány pályázat
díjnyertes munkái (egyetemista kategória).*

SADRŽAJ

■ ■ *Teorija – istorija – eksperiment*

Zoltan Vig – Tamara Gajinov	Odgovornost za zagađivanje životne sredine	9
--------------------------------	--	---

■ ■ *Sećanje*

Marton Silađi Ferenc Nemet	O stanju istraživanja Petefijevog životnog dela . . Dva Madačeva istraživača u Banatu (O stvaralaštvu Đeze Morvaija [1863–1938] i Andora Martona [1866–1943])	21 28
Silard Farkaš	Iz krize u krizu – tragovi Kjerkegora u životnom delu Bele Hamvaša	40

■ ■ *Perspektiva:*

proizvodnja i prenos znanja nekad i sad

Lajoš Šomodvari	Prostori pedagoških medija – proizvodnja i prenos znanja u Mađarskoj 1960-ih godina	68
-----------------	--	----

■ ■ *Radionica*

Bela Čorba	„..... O slamku nam se spotiče sudbina...” (Vojvodanski Mađari i izbori 1923. godine)	92
Eva Lovra	Formiranje modernog grada (Urbanizacioni trendovi u Subotici od poslednje trećine 19. veka do druge polovine 20. veka)	107
Zoltan Mesaroš Oskar Roginer	Na sredini jednog olujnog veka (II) Odnos između književnosti jugoslovenskih Mađara i geokulturalnog identiteta u pedesetim godinama (1951–1961) (II)	123 136

■ ■ *Prikazi*

Ferenc Nemet	Prikazati stvarnost doživljene biti putem jezičkih znakova (Ilona Rajšli: <i>Diakrón nyelvi metszetek / Dijahroni jezički preseći</i>)	153
Ilona Rajšli	U svetlosti i senci (Marija Silađi: <i>Fényben és árnyékban / U svetlosti i senci</i>)	156
Aniko Novak	Romaneska likovna umetnost (Oto Tolnai: <i>Kalapdoboz / Kutija za šešire</i>)	160
Sabolč Deme	Na pragu trenutka (Đendi Mikola: <i>A pillanat közöbén / Na pragu trenutka</i>)	162
Kinga Šoš	Odseći društva – mrvice morala (<i>Etikák, identitások, perspektívák / Etike, identiteti, perspektive</i>)	164

Adrijan Bene	Transmedijalnost i narativnost	169
--------------	--	-----

	Autori ovog broja	174
--	-----------------------------	-----

	Recenzenti	175
--	----------------------	-----

U dodatku:

*Nagrađeni radovi sa konkursa naučnih studija
raspisanog sa strane Glavnog konzulata Mađarske
u Subotici i Nacionalnog saveta Mađara povodom
Praznika mađarske nauke u 2013. godini (kategorija
studenata).*

CONTENTS

■ ■ *Theory – History – Experiment*

Víg, Zoltán– Gajinov, Tamara	Liability for Environmental Pollution	9
---------------------------------	---	---

■ ■ *Remembrance*

Szilágyi, Márton Németh, Ferenc	The State of Research on Petőfi Two Researchers of Imre Madách in Banat – On the Works of Győző Morvay (1863–1938) and Andor Marton (1866–1943)	21 28
Farkas, Szilárd	From One Crisis to the Other – Kierkegaard’s Footprints in Béla Hamvas’s Opus	40

■ ■ *Perspectives: Rearing and producing knowledge before and today*

Somogyvári, Lajos	Spaces of Pedagogical Mediation: Producing and Transmitting Knowledge in Hungary of the 1960s	68
-------------------	---	----

■ ■ *Workshop*

Csorba, Béla	“... our life is hanging on a thread...” Hungarians in Vojvodina and the Elections in 1923	92
Lovra, Éva	Turning into a Modern City (Tendencies in Urban Planning in Subotica from the Last Third of the 19 th to the Second Half of the 20 th Century)	107
Mészáros, Zoltán Roginer, Oszkár	Amidst a Turbulent Century (II) The Connection between Hungarian Literature in Vojvodina and Geocultural Identity in the 1950s (1951–1961) (II)	123 136

■ ■ *Review*

Németh, Ferenc	Linguistic Signs Seeming Behind the Reality of Existence (Ilona Rajsli: <i>Diakrón nyelvi metszetek [Diachronic Linguistic Segments]</i>) . . .	153
Rajsli, Ilona	In Light and Shadow (Mária Szilágyi: <i>Fényben és árnyékban [In Light and Shadow]</i>)	156
Novák, Anikó	Fictional Fine Arts (Ottó Tolnai: <i>Kalapdoboz [Hat Box]</i>)	160

Döme, Szabolcs	At the Threshold of the Moment (Gyöngyi Mikola: <i>A pillanat küszöbén</i> [<i>At the Threshold of the Moment</i>]	162
Soós, Kinga	Social Slices – Moral Crumbs (<i>Ethics, Identities, Perspectives</i>)	164
Bene, Adrián	Transmediality and Narrativity	169
	Authors in this issue	174
	Reviewers	175

Appendix:

Awarded papers in the Hungarian Consulate in Subotica and the Hungarian National Council's Essay and Study Competition 'Celebrating Hungarian Science in Vojvodina'
(Students category)

Víg Zoltán

... Singidunum Egyetem, Közgazdasági, Pénzügyi és Közigazgatási Kar, Belgrád
... jogasz@gmail.com

Tamara Gajinov

... Educons Egyetem, Európai Jogi és Politikai Tanulmányok Kara, Újvidék
... tamara.gajinov@gmail.com

A KÖRNYEZETSZENNYEZÉS MIATTI FELELŐSSÉG

*Liability for Environmental Pollution**Odgovornost za zagađivanje životne sredine*

A tanulmány a környezetszennyezés miatti felelősség igen összetett rendszerét elemzi Szerbiában. Ez a felelősség, a kár jellegétől függően, lehet büntetőjogi, közigazgatási vagy polgári jogi. Ennek megfelelően a környezetszennyezés jogi következményei is különbözőek lehetnek, amivel szintén foglalkozik az írás.

A szerzők célja a felelősségi rendszer megismertetésén túlmenően felhívni a figyelmet a jelenlegi rendszer hiányosságaira, valamint a szükséges reformokra. A környezetvédelem egy folyamatosan fejlődő tudományág, amely folyamatosan új kihívások elé állítja a szakembereket, és ez természetesen érvényes a környezetvédelmi jogra is. A környezetvédelmi jogon belül kiépített hatékony felelősségi rendszer pedig alapfeltétele környezetünk megóvásának.

Kulcsszavak: környezetvédelem, Szerbia, jogi felelősség, környezetszennyezés

Napjaink egyik legégetőbb társadalmi problémája a környezetszennyezés. Ezzel a kihívással naponta szembesülünk, ami talán még szembetűnőbb egy gazdaságilag elmaradott környezetben. Ugyanakkor nem szabad elfelejteni, hogy környezetünk meg(nem)óvásáért mindannyian felelősséggel tartozunk. Azonban ahhoz, hogy hatékonyan meg tudjuk óvni környezetünket, ismernünk kell a környezetvédelmi szabályozás alapjait, valamint azokat az alapvető rendszereket, amelyek által mi is hozzájárulhatunk a hatékony megóváshoz. A következőkben röviden bemutatjuk a környezetszennyezés miatti felelősség szerbiai szabályozását oly módon, hogy az a jogi végzettséggel nem rendelkezők számára is érthető legyen.

Tekintettel arra, hogy a környezetvédelem mint tudományág relatív fiatal, valamint, hogy a mindennapi élet igen sok területét érinti, több jogág alapelvei és szabályai is vonatkoznak rá. Így meg kell említeni a környezetvédelmi, közigazgatási, büntető- és polgári jogot. Tehát, ha valaki szennyezi a környezetet, és ezzel természetes vagy jogi személyek érdekeit sérti, akkor a polgári jog szabályai szerint fog felelni ezekért a cselekedetekért (pl. a használt olajat átönti a szomszéd kertjébe). Ugyanakkor, ha ezzel a szennyezéssel jelentős kárt okoz a társadalomnak is, akkor a büntetőjog szabályai alapján is felelni fog (pl. a használt olajat beleönti a Ludasi-tóba). Ezért meg kell különböztetni a közjogi jellegű környezetszennyezés miatti felelősséget, amikor a társadalmat éri kár, és amikor ennek büntetőjogi (krivično pravna), gazdasági vétségi (privredno prestupna), illetve szabálysértési (prekršajna) következménye van, illetve az olyanokat, amelyeknek magánjogi, illetve szűkebb értelemben vett polgári jogi következményei vannak.

A felelősség kérdése jogszabályokban, elsősorban törvényekben van szabályozva. A környezetvédelem szempontjából az egyik legfontosabb törvény a Környezetvédelmi Törvény¹, amely kimondja, hogy a jogi és természetes személyek kötelesek személyesen vagy az erre felhatalmazott szervezetek által biztosítani a környezet védelmét gazdasági és egyéb tevékenységük során. Ez különböző intézkedések megtételét jelenti a tevékenységük során, amelyek által biztosítható például a természeti erőforrások, javak és energia fenntartható felhasználása. Ugyanígy kötelesek olyan termékeket, eljárásokat és technológiákat használni, amelyek kevésbé veszélyeztetik a környezetet, valamint megelőző intézkedéseket tenni annak érdekében, hogy ne történhessen környezetszennyezés, illetve, ha már megtörtént, akkor kötelesek elhárítani annak következményeit (KARANIKIĆ-MIRIĆ 2007: 455–457).²

A szerb jogban a környezetszennyező az általa a környezetben okozott károkért az objektív felelősség elve szerint felel (MILOŠEVIĆ 2007: 445–446).³ Ez azt jelenti, hogy csak a kár meglétét kell bizonyítani, valamint a szennyező tevékenysége és a káros következmény közötti ok-okozati összefüggést. A Környezetvédelmi Törvény különben különválasztja a kárért való felelősség és a szennyezésért való felelősség szabályozását, ami a korábban már említett közjogi és a magánjogi felelősségi dimenziók meglétének következménye (SZALMA–NIKOLIĆ 2009: 172, SALMA 1991: 51–55).

Ami a környezet magánjogi, azaz polgári jogi védelmét illeti, ez kétoldalú: megelőző és helyreállító (amikor a kár már bekövetkezett). Így elsősorban

¹ Zakon o zaštiti životne sredine. *Službeni glasnik RS*, 135/2004, 36/2009, 36/2009, 72/2009, 43/2011. sz.

² 102. szak., 1. bek., 1–8. pont Környezetvédelmi Törvény.

³ 103. szak., 1. bek. Környezetvédelmi Törvény.

a veszélyforrás elhárítása a célja, illetve a kár bekövetkeztének meggátolása. Amennyiben ez nem sikerül, azaz bekövetkezik a kár, akkor az a cél, hogy ezt valahogyan jóvátegyük, ami két formában történhet: a korábbi állapot helyreállításával vagy/és pénzbeli kártalanítás fizetésével (SZALMA–NIKOLIĆ 2009: 175). Fontos kiemelni, hogy a polgári jogi felelősség csak akkor áll fenn, ha a bekövetkezett kár a védett javakon mérhető, valamint következményeképpen valamely jogi vagy természetes személy vagyoni vagy nem vagyoni jogai sérülnek, és a klasszikus kártérítési jog eszközeivel orvosolható a jogsértés. A környezetszennyezés káros következményei nem mindig sorolhatók a polgári jog általános kártérítési szabályai közé, mert nem lehet mindig ennek szabályai alapján felmérni, felbecsülni. Például néha óriásiak, vagy pénzben ki sem fejezhetőek a károk, vagy nem köthetőek egy konkrét alany vagyonához sem (és nem is állami szuverenitás alá tartozó közjavak) (SZALMA–NIKOLIĆ 2009: 178). Ezenkívül a javakon jelentkező károk sokszor globálisan jelentkeznek⁴, így nehéz őket a polgári jog eszközeivel orvosolni, összetett intézkedésekre van szükség mind hazai, mind nemzetközi téren (SZALMA–NIKOLIĆ 2009: 181).

Itt kell még megemlíteni, hogy azokra a környezetvédelmi károkkal kapcsolatos felelősségi kérdésekre, amelyek nincsenek a Környezetvédelmi Törvényben szabályozva, a Kötelmi viszonyokról szóló törvény⁵, illetve más polgári jogi jogszabályok megfelelő rendelkezéseit kell alkalmazni.⁶

A bírósági jogérvényesítés eszköze – amely jogérvényesítés célja a környezet szennyezésének megakadályozása, valamint a környezetszennyezés káros következményeinek az orvoslása – a polgári per (PETRUŠIĆ 2009: 217, PETRUŠIĆ 2003: 342), amelynek lefolytatását a Peres eljárásról szóló törvény szabályozza.⁷ A környezet megóvására irányuló pereket az általuk megvalósítandó cél alapján tudjuk felosztani, így megkülönböztetjük a megelőző vagy preventív jellegű pereket, amelyek célja a szennyezés megakadályozása vagy csökkentése, valamint az olyan pereket, amelyek célja a már beállt környezetszennyezés káros következményeinek felszámolása vagy enyhítése. Ezen eljárások folyamán a bíróságtól a károsult vagy veszélyeztetett fél különböző intézkedések kimondását kérheti. Legtöbbször azt kéri, hogy a bíróság egy adott személyt kötelezzon bizonyos

⁴ Pl. üvegházhatás, az ózonpajzs károsodása stb.

⁵ Zakon o obligacionim odnosima. *Službeni list SFRJ*, 29/78, 39/85, 45/89, 57/89. sz., *Službeni list SRJ*, 31/93. sz.

⁶ Különben a környezetszennyezés miatti polgári jogi felelősséget egy nemzetközi egyezmény is szabályozza, az Európa Tanács által 1993-ban, Luganóban meghozott egyezménye, amely a Riói Nyilatkozat elvei alapján jött létre. Erről bővebben lásd Csapó Orsolya: A környezetvédelmi felelősségi rendszer, http://korny.uni-corvinus.hu/phd/3-konf/csapo_cikk.pdf.

⁷ Zakon o parničnom postupku. *Službeni glasnik Republike Srbije*, 125/04. sz.

dolgok megtételére, vagy éppen ellenkezőleg, arra, hogy egy adott tevékenységtől, tevéstől (azaz a szennyezéstől) tartózkodjon (PETRUŠIĆ 2009: 217).

A helyi bíróságok illetékesek a környezetvédelemmel kapcsolatos perekben, az illetékesség kérdésében pedig több lehetőség van. Az alapvető szabály, hogy az alperes lakó-, illetve tartózkodási helye szerinti bíróság illetékes, illetve, ha jogi személyről van szó, akkor a székhely szerinti bíróság. Bizonyos esetekben különös illetékességi szabályok alkalmazandóak (pl. kizárólagos, választható stb.). Vannak esetek, amikor a felperes választhat illetékességet, azaz a helyileg illetékes bírósághoz vagy ahhoz a bírósághoz fordulhat, amelynek területén a károkozás megtörtént, vagy annak következményei beálltak. Amennyiben a felperes több személy ellen indít pert, és nem áll fenn az azonos illetékesség mindegyik esetében, akkor bármelyikük tekintetében illetékes bíróság illetékes lehet (PETRUŠIĆ 2009: 217).

A kártérítési igény iránti perlési jog három év alatt évül el, attól az időponttól számítva, hogy a károsult tudomást szerzett a kárról, valamint a károkozó kilétéről. Azonban minden esetben ez a jog a kár bekövetkeztétől számított húsz év után elévül (abszolút elévülési idő).⁸ Még annyit kell tudni, hogy az ilyen eljárás a törvény szerint sürgős eljárásnak minősül.⁹

A polgári jogi felelősség mellett, mint azt említettük, fennállhat büntetőjogi felelősség is, amennyiben a környezetszennyezés súlyosan sérti a közérdeket. Általánosan megfogalmazva, a környezetvédelmi bűncselekmények olyan jogellenes cselekmények, amelyek a társadalomra veszélyesek, a környezet ellen irányulnak, és amelyeket a törvény büntet. Ezek a cselekmények igen magas fokú veszélyt jelentenek társadalmi szempontból, és nyugodtan mondhatjuk, hogy hosszú távon az emberiség létét is veszélyeztethetik.¹⁰ Ezért a büntetőjogi felelősségre vonás lehetőségének lehet a legnagyobb elrettentő ereje, amikor környezetszennyezésről van szó.

A szerb jogrendszer jellegzetessége, hogy nemcsak a Büntető Törvénykönyvben (a továbbiakban Btk.)¹¹ találhatóak olyan rendelkezések, amelyek a környezet védelmét szolgálják, hanem más környezetvédelmi törvényekben is. A legjelentősebbek a Büntető Törvénykönyv XXIV. fejezetében találhatóak. Ilyen bűncselekmények például a környezetszennyezés bűncselekménye, állatok megölése és kínzása, a környezet állapotára vonatkozó információra való jog megsértése, növényeknél és állatoknál a fertőző betegségek átvitele, jogel-

⁸ 107. szak., 4. bek., Környezetvédelmi Törvény.

⁹ Id. 5. bek.

¹⁰ Id.

¹¹ Krivični zakonik. *Službeni glasnik RS*, 85/2005, 88/2005, 107/2005, 72/2009, 111/2009, 121/2012. sz.

lenes vadászat és halászat stb. (LUKIĆ 2008: 685, VRHOVŠEK 2008: 65).¹² Ugyanakkor a Btk. XXIII. fejezetében a jogalkotó az emberi egészség védelmében nevesít néhány bűncselekményt – amelyek környezetvédelmi szempontból is jelentősek – mint például az ivóvíz és élelem szennyezése, vagy káros termékek gyártása és forgalomba helyezése (STOPIĆ–DIČIĆ–ZORIĆ 2009: 16).¹³

De ez csak az ún. anyagi jog, amit a bíróságoknak alkalmazniuk kell, amennyiben vádat emelnek valaki ellen. Sajnos, a gyakorlatban a környezet elleni büntetőügyek feltárása és kivizsgálása nem könnyű, mert a jogellenes cselekményeket sokszor olyan intézmények keretein belül követik el, amelyek működése törvényes, jogszerű és „társadalmilag hasznos”, így már eleve ritkán jelentik be ezeket a cselekményeket (lásd Pancsova példáját). Ugyanígy, sokszor nagyon szoros a kapcsolat a bűncselekmények elkövetői és a helyi környezetvédelmi szervek között (az előbb említett okok miatt is) (BRKIĆ–LUKIĆ 2009: 148–149). Az ilyen eljárásoknál megtörténik, hogy olyan lényeges információk hiányoznak, amelyek nélkül lehetetlen megfelelő irányba folytatni az eljárást. Az eljárás lefolytatása során az ügyészségnek többek között olyan problémákkal kell megküzdnie, mint a szennyező bűnösségének bebizonyítása szakértő által¹⁴, valamint az eljárás folyamán a bizonyítékok begyűjtésének nehézségei (STOPIĆ–DIČIĆ–ZORIĆ 2009: 55). Az egyes esetek kimenetelének szempontjából fontosak a monitoringeljárás folyamán nyert adatok, melyeket bizonyítékként használhatnak fel a bírósági eljárásban (STOPIĆ–DIČIĆ–ZORIĆ 2009: 55). Ugyanakkor fontos megemlíteni, hogy a bíróságok előtt bizonyító erővel csak az erre jogszabály által felhatalmazott intézményektől szerzett mérési adatok bírnak, azaz azon intézmények által közölt adatok, amelyek szerepelnek a „környezet állapotát megfigyelni jogosult intézmények” listáján. Ezzel kapcsolatban gyakorlati példaként említhetjük Pancsova esetét (Szerbia egyik legszennyezettebb városa), ahol létezik egy működő községi monitoringrendszer, amelynek eredményeit a bíróságok nem hajlandók az eljárásokban bizonyítékként figyelembe venni, ugyanis nem szerepel a fent említett hivatalos listán. A hivatalos listán szereplő intézményekkel meg néha megesett, hogy „technikai okok miatt” nem tudták mérni a levegő szennyezettségét (éppen akkor, amikor erre a legnagyobb szükség lett volna).

Az ügyészség néha mégis sikeres. Az ügyészség sikeres munkájára (amikor környezetvédelmi bűnözésről van szó) jó példa a következő eset: A kuršumljaji

¹² 260–277. szak., Btk.

¹³ 246–259. szak., Btk.

¹⁴ Sajnos Szerbiában még mindig kevés a tanulmány a környezetvédelem terén, illetve, olyan tanulmányokból van hiány, amelyek a környezetszennyezés egészségre gyakorolt káros hatásáról szólnának. Így meglehetősen nehéz bizonyítani a környezetszennyezés egyes formáinak hatását az emberi egészségre, illetve egyes betegségek kialakulására.

Községi Ügyészség vádiratban két személyt vádolt meg a Büntető Törvénykönyv 260. szakaszában szabályozott tartós környezetszennyezés bűncselekményével, mivel mint a kuršumlijai Lesonit Kft. szennyvíztisztító létesítményének vezetői, többször is megengedték, hogy tisztítatlan szennyvíz kerüljön az üzemből a Banjska folyóba. A vádirat szerint a vádlottak ezzel halpusztulást idéztek elő, mivel a szennyvíz nagy koncentrációjú ammónium-iónt és fenolt tartalmazott, amely anyagok veszélyesek a környezetre. A bizonyítékok között elsősorban a szakértői vélemények, valamint a jogosult intézményeknek a bűncselekmény elkövetésének időpontjára vonatkozó jelentései voltak találhatók, a Niši Közegészségügyi Intézet, az Ökotoxikológiai Központ, a Higiéniai és Humánökológiai Központ, a Szerbiai Hidrometeorológiai Intézet, a Szerbiai Környezetvédelmi Intézet szakvéleményei, a Köztársasági Vízügyi Igazgatóság és a Köztársasági Állatorvosi Ellenőr jegyzőkönyvei. A benyújtott bizonyítékok mellett az ügyészség tanúkat is beidézett. A vádiratban leírták, hogy a halak pusztulását az oxigén hiánya okozta, ami közvetlen következménye volt annak, hogy a fenn említett cég üzemelése során keletkezett szennyvizet tisztítás nélkül a folyóba eresztette. Az oxigénhiány oka az ammónium-ión, a nitrátok, a nitritek és a szulfátok megnövekedett koncentrációjára vezethető vissza. A konkrét esetben minden kétséget kizáróan sikerült bizonyítani, hogy a folyó vizében az ammónium-ión koncentrációja megnövekedett a kérdéses időszakban, illetve, hogy ezt a cég tevékenysége idézte elő. Természetesen, az ügyészség munkája mellett nagyon fontos még a bíróságok szakszerű és elfogulatlan hozzáállása is (STOPIĆ–DIČIĆ–ZORIĆ 2009: 54–55).

Érdekes megemlíteni, hogy 2008-ban csak 12 ítélet született környezetvédelmi büntetőügyben, és a statisztika azt mutatja, hogy az ügyek jelentős része erdei lopás miatt folyik (amely bűncselekményt a Büntető Törvénykönyv 275. szakasza szabályozza). Ami a konkrét büntetési tételeket illeti, a legsúlyosabb büntetési tétel tíz év szabadságvesztés, amit eddig még nem szabtak ki Szerbiában (STOPIĆ–DIČIĆ–ZORIĆ 2009: 53).

Az igazságszolgáltatási szervek elsődleges célja kell hogy legyen azon szennyezők bíróság elé állítása, akik rendszeren és ismételten megsértik a környezetvédelmi jogszabályokat. A fenti statisztika alapján azt a következtetést vonhatjuk le, hogy ez a gyakorlatban nem igazán valósul meg. Ennek feltehetően a korrupció mellett az is oka lehet, hogy a különböző szervek között nem létezik megfelelő szintű együttműködés, amikor felmerül a szennyezés bizonyításának kérdése.

Amit fontosnak tartunk kihangsúlyozni, hogy a környezet büntetőjogi védelmének célja egy élhető környezet biztosítása és megóvása mind a jelen, mind a jövő generációi számára. E tekintetben el kell mondani, hogy a törvényhozó igyekszik követni az európai tendenciákat. Az Európai Unió országaira jellem-

z, hogy míg a büntetőjog más területein az a tendencia, hogy szűkítik a büntethetőség eseteit (rendszerint további feltételek előírásával a büntethetőséghez), addig a környezetvédelmi bűncselekmények esetében megpróbálnak minél kevesebb feltételt előírni a büntethetőséghez, azaz szigorítanak. Ennek valószínűleg az az oka, hogy mind gyakoribbak a környezetbe való súlyos beavatkozások.

A környezetet a jogalkotó Szerbiában nemcsak a bűncselekmények tényállásaival védi, hanem gazdasági vétségi, illetve szabálysértési tényállásokkal is szabályozza a környezetvédelmet, azaz felelősséget ír elő, amennyiben azt károsítják. A gazdasági vétség a jogi személyek egyfajta „büntetőjogi” felelősségét jelenti. Éppen az elkövető személyének jellege (jogi személy) miatt hozták létre ezt a felelősségi formát (JOVAŠEVIĆ 2009: 135). Amennyiben a jogi személy ilyen gazdasági vétséget „követ el”, akkor az adott jogi személy (például cég) vezetője (felelős személy) bűncselekményért is felelhet, ha fennállnak a feltételei. Azt azonban tudni kell, hogy ha a bűncselekmény elemei megegyeznek a gazdasági vétség törvényi tényállásának elemeivel, akkor csak a bűncselekményért felel a vétkes. Tehát a jogi személy és annak felelős vezetője párhuzamosan és egy időben felelhet. A jogi személy felelőssége elsődleges, és az objektív felelősség elve alapján felel, míg a vezetője, azaz a felelős személy a szubjektív felelősség elve alapján (JOVAŠEVIĆ 2009: 135–136).

A szerb környezetvédelmi szabályozás meglehetősen sok gazdasági vétségformát alakított ki, amelyekért szankcióként pénzbírságot írt elő. A Környezetvédelmi Törvény gazdasági vétségnek minősíti a hulladék behozatalát, kivitelét, tranzitját az illetékes minisztérium engedélye nélkül, veszélyes és szennyező anyagok levegőbe, vízbe vagy talajba juttatását, a jogszabályban megengedett határt meghaladó mennyiségben és koncentrációban; védett növény- és állatfajok engedély nélküli behozatalát és kivitelét az országból.¹⁵ Hasonlóképpen, a Természetvédelmi Törvény¹⁶ gazdasági vétséggé nyilvánítja a védett vadak kivitelét és behozatalát az illetékes minisztérium engedélye nélkül, vagy az elfogadott környezetvédelmi tervek, illetve programok rendelkezéseinek megsértését.

A büntetőjogi és a gazdasági vétségi felelősség tekintetében korábban sokáig uralkodó volt az a nézet, hogy a gazdasági vétségek közé sorolható cselekmények alacsonyabb fokú veszélyt jelentenek a társadalomra nézve mint a bűncselekmények, de ez az álláspont ma már nem igazán érvényesül¹⁷, főleg amikor környezetvédelmi kérdésekről van szó. Ugyanis ezen a téren a gazdasági társaságok nagyon komoly és beláthatatlan következményekkel járó károkat okozhatnak.

¹⁵ 116. szak., Környezetvédelmi Törvény.

¹⁶ Zakon o zaštiti prirode. *Službeni glasnik Republike Srbije*, 36/2009, 88/2010. sz.

¹⁷ Id.

A szabálysértések a bűncselekményekhez viszonyítva sokkal kisebb fokú veszélyt jelentenek a társadalomra nézve. A természetes személyek és vállalkozók mellett, akik a szubjektív felelősség elve alapján felelnek, a jogi személyek is „elkövethetnek” szabálysértést, de ők az objektív felelősség elve alapján felelnek ebben az esetben (azzal, hogy a jogi személy felelős vezetője szintén a szubjektív felelősség elve alapján felel). Amennyiben egy cselekményt bűncselekményként és szabálysértésként is büntet a jobszabály, akkor a bűncselekmény mint súlyosabb cselekmény, magába olvasztja a szabálysértést (abszorbeálja), és ezzel kizárja a szabálysértésért való felelősséget.

A környezetvédelmi szabálysértések elkövetői számára szabálysértési büntetéseket (pénzbeli) és ún. védőintézkedéseket ír elő a törvény, mivel ezek a cselekmények kisebb mértékben károsítják, illetve veszélyeztetik az élő környezetet, így a társadalomra is kevésbé veszélyesek. Meglehetősen sok szabálysértési tényállás létezik, mint amilyenek például a jogosulatlanul végzett monitoringtevékenység, az öko jel jogtalan vagy jogszabályellenes használata, vegyi anyagok használata védett területeken, engedély nélküli vadtenyésztés stb. Érdekes még megemlíteni, hogy szabálysértést követ el az, aki állatot ajánl fel nyereményként nyereményjátékoknál.¹⁸

Visszatérve az eljárási kérdésekre, büntetőeljárás esetében az általános bíróságok rendelkeznek hatáskörrel környezetvédelmi ügyekben, az eljárás az ügyész indítványára kezdődhet, aki hivatalból köteles ezt megindítani, amennyiben fennállnak ennek feltételei. Ugyanígy indulhat eljárás gazdasági vétség ügyében is, azzal, hogy ebben az esetben környezetvédelmi ügyekben a gazdasági bíróságok rendelkeznek hatáskörrel. Szabálysértés esetében az eljárást az illetékes szerv kezdeményezheti különleges szabálysértési bíróságok előtt. Ugyanakkor, a felelősségre vonás rendszerében, bármely formáról is legyen szó, fontos helyet foglal el a környezetvédelmi felügyeleti eljárás¹⁹, ugyanis az illetékes felügyelő jogosult feljelentést tenni az illetékes szervnél, amennyiben bűncselekmény vagy gazdasági vétség elkövetését észleli, illetve szabálysértési eljárás megindítását kezdeményezheti. A környezetvédelmi felügyelő intézménye igen jelentős helyet foglal el (elméletileg) a rendszerben.

¹⁸ Ezeket a szabálysértési alakzatokat a Környezetvédelmi Törvény. 117–121. szakaszai szabályozzák.

¹⁹ A környezetvédelmi felügyeleti eljárás a közigazgatási felügyelet egyik alfaja, melyet az államigazgatási szervek végeznek. Itt konkrétan a minisztériumokban dolgozó felügyelőről van szó, ugyanis elsősorban ők látják el ezt a feladatot, és csak kivételesen más személyek. A felügyeleti eljárást a Környezetvédelmi Törvény szabályozza, de háttérszabályként, amennyiben egy adott kérdés abban nincs szabályozva, az Általános közigazgatási törvény, illetve az Államigazgatási törvény rendelkezéseit kell alkalmazni.

Amikor környezetvédelmi felügyeletről van szó, akkor a hatályos szabályozás kimondja, hogy Szerbiában a vélelem az, hogy a köztársasági szervek az illetékesek, és csak kivételes esetekben rendelhet tartományi, községi, illetve városi illetékességbe bizonyos ügyeket a törvény (JOVAŠEVIĆ 2009: 135). Ennek megfelelően az esetek többségében a környezetvédelmi felügyeletet az Energetikai, Fejlesztési és Környezetvédelmi Minisztérium (*Ministarstvo energetike, razvoja i zaštite životne sredine*) látja el, melynek külön ellenőrzési és felügyeleti részlege van (*Sektor za kontrolu i nadzor*) hét osztállyal, melyek a védelem egyes aspektusaival foglalkoznak. Tartományi szinten a felügyeletet a Tartományi Környezetvédelmi Titkárság látja el, ha erre külön felhatalmazást kap, amely különben nem rendelkezik önálló illetékességgel ezen a téren. Mint már említettük, a községek és városok esetében is hasonló a helyzet.

A Környezetvédelmi Törvény rendelkezései szerint a felügyelő a felügyelet során többek között megvizsgálja, hogy a természeti forrásokkal és javakkal való igazgatás, illetve azok fenntartható felhasználása, valamint védelme az ún. stratégiai dokumentumokkal, feltételekkel és intézkedésekkel összhangban történik-e, hogy a jogszabályi előírásokat, feltételeket tiszteletben tartják-e stb.²⁰ Ezen feladatai végzése során a felügyelő különböző jogosultságokkal rendelkezik. Elrendelheti, hogy egy adott határidőn belül számolják fel a természeti források és javak használata során, illetve a rekultivációs és szanációs folyamat során észlelhető szabálytalanságokat, megtilthatja a vadon élő növények és állatok, valamint ezek élőhelyének károsítását, vagy megtilthatja környezetszennyező és veszélyes anyagok környezetbe juttatását. Elrendelheti, hogy a méréseket az előírásoknak megfelelően végezzék. Ezenkívül talaj-, víz-, levegő- vagy hulladékmintát vehet az erre felhatalmazott szervezet által, és még sok más jogosultsággal látja el a törvény.²¹ A felügyelet végzése során a felügyelő köteles a hivatalos igazolványát, jelzést, valamint megfelelő felszerelést használni. Ezek formáját az illetékes miniszter írja elő.²² A felügyelő végzésére az átvételt követő tizenöt napon belül lehet panaszt tenni, kivéve azt az esetet, amikor a törvény írja elő, hogy a felügyelő végzése végleges, és nem lehet ellene panasszal élni. Ebben az esetben közigazgatási pert lehet indítani. Amennyiben a felügyelet végzése során a felügyelő úgy méri fel, hogy a Környezetvédelmi Törvény rendelkezéseinek megsértése mellett más jogszabályokat is megsértettek, amelyek olyan kérdéseket szabályoznak, amelyek jelentősek a környezetvédelem szempontjából, köteles a jogszabályokban előírt intézkedések mellett más illetékes

²⁰ 110. szak., 1. bek., 1–20. p., Környezetvédelmi Törvény.

²¹ Id. 111. szak., 1. bek., 1–29. pont.

²² Id. 115. szak., 1–2. bek.

szerveket is értesíteni erről.²³ Ugyanígy, ha olyan jogszabálysértést észlel a felügyelő, amelyeknél más felügyeleti szervek illetékessége áll fenn, akkor köteles haladéktalanul értesíteni az illetékes minisztert, hogy együttesen tegyék meg a szükséges intézkedéseket, illetve végezzék el a felügyeletet.²⁴

Végezetül el kell mondani, hogy igen jelentős lépések történtek Szerbiában abból a célból, hogy a hazai szabályozást harmonizálják az Európai Unió környezetvédelmi előírásaival. Ez csak az első lépés a környezet hatékony megóvása szempontjából, ezek a jogszabályi reformok csak akkor lesznek sikeresek, ha hatékonyan ki is tudják őket kényszeríteni. Tehát mindehhez szükség van az ügyészségek, a bíróságok és a felügyeleti szervek munkájának fejlesztésére, hatékonyságuk növelésére. Mint már említettük, a korrupció is komoly problémát jelent ezen a téren, valamint a szakképzett káderek hiánya és a hivatalos szervek gyenge felszereltsége (LILIC–DRENOVAK 2010: 76).

IRODALOM

- BAČIĆ A. 2008. Ustavni temelji i problemi zaštite okoliša u hrvatskom i evropskom pravu = *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu* 4.
- BIRNIE P. W.–BOYLE A. E. 2002. *International Law Environment*. Oxford
- BOGDANOVIĆ S. 2008. *Zaštita životne sredine Republike Srbije*. Novi Sad
- ČAVOŠKI A. 2004. *Ekološko pravo: harmonizacija domaćeg zakonodavstva sa pravom Evropske unije*. Beograd
- ČAVOŠKI A. 2007. *Osnovi ekološkog prava Evropske unije*. Beograd
- ČOHA F. 2008. *Pravo i životna sredina u privredi i praksi*. Beograd
- ČOK V. 1998. *Pravna načela i ekološko pravo* = *Pravni život* 9.
- DE SADELEER N. 2002. *Environmental Principles*. New York
- ERBGUTH W.–SCHLACKE, S. 2010. *Umweltrecht*. Baden-Baden
- GAJIĆ D. 2006. *Pravni aspekt zaštite prirode u Republici Srbiji* = *Pravni život* 9.
- HAYWARD T. 2005. *Constitutional Environmental Rights*. Oxford
- ILIC–POPOV G. 2001. *Princip „zagađivač plaća” kod ekološkog poreza: podsticaj ili kazna?* = *Pravni život* 10.
- ILIJIC S.: *Karakteristike zakona iz oblasti ekološkog prava*. <www.informator.co.yu/tekstovi/karakteristike_908.htm>.
- JOLDŽIĆ V. 2008. *Ekološko pravo – opšti i poseban deo (primer Srbije – države u tranziciji)*. Beograd
- JOLDŽIĆ V. 2007. *Krivična, disciplinska i materijalna odgovornost za zagađivanje životne sredine, kaznena politika u oblasti zaštite u svetu i kod nas*. Beograd
- JOLDŽIĆ V. 1998. *O pojedinim elementima upravnog prava od značaja za zaštitu životne sredine* = *Pravni život* 9.
- JOVAŠEVIĆ D. 2009. *Sistem ekoloških delikata – ekološko kazneno pravo*. Niš
- KARANIKIĆ–MIRIĆ M. 2007. *Odgovornost za zagađivanje životne sredine* = *Pravni život* 9.

²³ 113. szak., 1. bek., Környezetvédelmi Törvény.

²⁴ Id. 3. bek.

- KOLOVIĆ Z. 2002. Privredno prestupna zaštita životne sredine u Republici Srbiji = *Pravni život* 9.
- LILIĆ S.–DRENOVAK M. 2010. *Ekološko pravo*. Beograd
- LILIĆ S. 2006. Ekološka pravda = *Strani pravni život* 1–3.
- LUKIĆ T. 2009. Krivičnopravna zaštita životne sredine = *Zaštita prirode* 1–2.
- MILOŠEVIĆ M. 2004. *Zaštita životne sredine i ekološke parnice u Sjedinjenim Američkim Državama*. Beograd
- MILOŠEVIĆ M. 2007. Odgovornost za ekološku štetu = *Pravni život* 9.
- NIKOLIĆ D. 2001. *Uvod u sistem građanskog prava*. Novi Sad
- NIKOLIĆ D.–BRKIĆ S. et al. 2009. *Osnove prava životne sredine*. Novi Sad
- NIKOLIĆ D. 2006. From liability for immission to liability for emissions = *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu* 1.
- NIKOLIĆ H.–NEŠIĆ B.: *Pregled postupaka za zaštitu vazduha od zagađivanja*. <<http://tehf.in.tehfak.ni.ac.rs/simpozijum/PDF/P24.pdf>>.
- PETRUŠIĆ N. 2009. Zaštita životne sredine u građanskom sudskom postupku = Nikolić D. (szerk.): *Osnove prava životne sredine*. Novi Sad, 217–238.
- PETRUŠIĆ N. 2003. *Građanskopравни instrumenti ekološke zaštite u domaćem pravu – potencijali i limiti, Građanska kodifikacija* (tanulmánykötet). 2. füzet. Niš
- SZALMA J.–NIKOLIĆ D. 2009. Građansko pravo i životna sredine = Nikolić D. (szerk.): *Osnove prava životne sredine*. Novi Sad, 169–192.
- STOJANOVIĆ Z.–ETINSKI R.–ĐURĐEV D.–SALMA J. 1991. *Pravna zaštita životne sredine*. Beograd
- STOPIĆ M.–DIČIĆ N.–ZORIĆ J. 2009. *Pravci zaštite životne sredine u Srbiji*. Beograd
- TODIĆ D. 1998. Građanska odgovornost prema Konvenciji o građanskoj odgovornosti za štete nastale usled aktivnosti koje su opasne po životnu sredinu = *Arhiv za pravne i društvene nauke* 3.
- TODIĆ D. 1999. Krivičnopravna zaštita životne sredine prema Konvenciji o zaštiti životne sredine putem krivičnog prava = *Jugoslovenska revija za kriminologiju i krivično pravo* 1.
- TUKAR M.–DIMITRIJEVIĆ M. et al. 2009. *Postupak pred prekršajnim sudovima zbog prekršaja iz oblasti zaštite životne sredine*. Beograd
- VRHOVŠEK M. 2008. Krivičnopravna zaštita životne sredine u novom Krivičnom zakonu Srbije = *Branič* 3.

Liability for Environmental Pollution

This paper analyses the very complex system of liability for environmental pollution in Serbia. Depending on the damage, it can be criminal-, administrative- or civil law liability. Accordingly, legal consequences of environmental pollution can be different, what is also discussed in this work.

The aim of the authors, beyond showing the system of liability, is to bring attention to the shortcomings of the current system, as well as to necessary reforms. Environmental protection is a constantly developing branch of science, which permanently challenges professionals in this field, and this applies to Environmental Protection Law as well. Therefore, building up an efficient li-

ability system in Environmental Protection Law is a basic requirement for the protection of our environment.

Keywords: environmental protection, Serbia, legal liability, environmental pollution

Odgovornost za zagađivanje životne sredine

U radu je data analiza kompleksnog sistema odgovornosti za zagađivanje životne sredine. Višedimenzionalnost štete nanete životnoj sredini sa sobom povlači krivičnu, upravnu i građanskopravnu odgovornost što izaziva različite pravne posledice.

Autori u radu pored prikaza sistema odgovornosti za štetu nanetu životnoj sredini, skreću pažnju i na nedostatke naše regulative koja se odnosi na ova pitanja uz određene predloge za njene neophodne izmene. Zaštita životne sredine kao nauka se neprestano razvija, što nužno podrazumeva i adekvatnu legislativnu osnovu koja uz efikasan i dobro izgrađen sistem odgovornosti za zagađivanje može da da značajan doprinos očuvanju našeg prirodnog okruženja.

Ključne reči: zaštita životne sredine, Srbija, pravna odgovornost, zagađivanje životne sredine

Beérkezés időpontja: 2013. 10. 18.

Közlésre elfogadva: 2014. 01. 11.

Szilágyi Márton

· ELTE, Bölcsészettudományi Kar,
· 18–19. Századi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, Budapest
· birohveten@gmail.com

A PETŐFI-KUTATÁS ÁLLÁSÁRÓL

*The State of Research on Petőfi**O stanju istraživanja Petefijevoeg životnog dela*

2013 őszén került sor első ízben a kiváló Petőfi-kutatóról, Kiss Józsefről elnevezett díj átadására a Petőfi Irodalmi Múzeumban. A díjat az a negyven évnél fiatalabb textológus kaphatja meg, aki az előző évben vagy években jelentős szövegkiadást jelentetett meg a magyarországi irodalom köréből. Az első díjazott Orbán László lett, aki 2009-ben Kazinczy Ferenc *Pályám emlékezete* című művének kritikai kiadását publikálta. Az előadás a díjátadás alkalmából hangzott el. Kiss József életművéhez kapcsolódva a szöveg a Petőfi-kutatás történetét és jelen állását tekinti át, az elvégzett s még előttünk álló feladatokat, felhíva a figyelmet arra, hogy Kerényi Ferenc 2008-as halála után ismét nemzedékváltásra van szükség ezen a kutatási területen, hogy legalább a verses életműnek az 1970-es években újrakezdet kritikai kiadása eljuthasson a befejezésig.

Kulcsszavak: Petőfi Sándor, textológia, magyar irodalomtörténet, Kiss József, Kerényi Ferenc, kutatástörténet

Az utóbbi időben igencsak megritkultak azok az alkalmak, amikor Petőfivel kapcsolatos új és komoly tudományos eredményeknek örülhetünk. Mondhatni, egy idő óta nem Petőfi áll az irodalomtörténeti érdeklődés homlokterében. Ez a jelenség pedig aligha véletlen: szorosan összefügg az irodalomtörténeti témaválasztásokban és az olvasói érdeklődés intenzitásában megmutatkozó módosulásokkal, s így egy érdekes tudománytörténeti folyamat esettanulmánnyá is bővíthető leírása teheti csak értelmezhetővé. Mindazonáltal a kutatás helyzetét az alábbiakban nem kívánom minden részletre kiterjedően jellemezni – bármilyen tanulságos is lenne egy minden szakirodalmi publikációra kiterjedő, annotált bibliográfiába oltott esszé keretében értékelni a Petőfi-szakirodalmat, úgy, ahogyan ezt Hermann Róbert tette az 1848–49-es forradalom és szabadságharc szakirodalmával (HERMANN 2011). Itt most a problémák exponálásához talán elegendő lesz egy, csupán a legfontosabbnak tűnő tendenciákat kiemelő áttekintés.

A Petőfi-kutatás – számos eredménye mellett és több mint másfél évszázados tradíciója ellenére – komoly filológiai hiányokkal rendelkezik. Ez aligha

véletlen: érdemes lenne egyszer alaposan végiggondolni azt, hogy a Petőfi-kutatást az 1940-es évektől kezdődően egészen a 80-as évekig meghatározó, változó intenzitású ideológiai viták mennyire vitték kényszerpályára a költő életművével való foglalkozást. A Petőfi világnézetéről, a forradalmi eszmékhez való viszonyáról folytatott, a vitapozíciókat hatalmi befolyással torzító disputák több hulláma úgy módosította a fontosnak ítélt, s ilyenformán támogatott kutatási irányokat, hogy éppen a filológiai alapozást marginalizálta, s tette néhány kutató belügyévé (vö. KERÉNYI 2008: 488–493). Ebben a folyamatban, a Petőfi-kutatás folytonosságának fenntartásában volt kiemelkedő jelentősége Kiss Józsefnek. Rá különösen érvényes az a megállapítás, hogy ami maradandó textológiai, filológiai teljesítményként mégiscsak elkészült, az inkább jelentős, szenvedélyből és felelősségérzetből fakadó egyéni teljesítménynek, s nem valamiféle tudatos, tudománypolitikai döntés következményének tekinthető (vö. DÁVIDHÁZI 1998). Elvégzett és elvégezetlen feladatok csak ennek figyelembevételével mérhetők fel.

Az 1950-es, 1960-as években elkészült az – immár második – kritikai kiadás teljes sorozata (az első, Havas Adolf munkája még a 19. században készült el, s alapos felülvizsgálatra szorult). Ebben megtalálható volt nemcsak a költői életmű, hanem a fordítások, levelek és egyéb feljegyzések anyaga is. Az 1970-es években újrakezdett, korszerű és végre részletesen jegyzetelt új edíció szakszerűségben, precizításban és használhatóságban minden ponton meghaladta az előzőt. Ám a kötetek – jórészt a szerkesztő és legfőbb sajtó alá rendező, Kiss József akribiája miatt – csigalassúsággal készültek. Minden évtizedben megjelent egy kötet: a 70-es években az első, a 80-as években a második. Többre pedig már nem volt ideje Kiss Józsefnek. Halála előtt a feladatot Kerényi Ferencre testálta, aki – némi vívódás után – vállalta a feladatot, s a Kiss Józseftől lerakott alapokon fel is gyorsította a kötetek elkészülését és megjelenését. A harmadik kötetben még inkább szerkesztői feladatokat kellett elvégeznie, hiszen rendelkezésre álltak a már elvégzett munkák kéziratai, a negyedik és az ötödik kötet azonban már egyéni teljesítménye volt. A sorozatot azonban Kerényinek sem volt ideje eljuttatnia a befejezésig. Ráadásul ez a vállalkozás – az előző kritikai kiadáshoz képest – nem is törekedett a teljességre: az eredeti koncepcióban sem szerepelt a teljes Petőfi-életmű kiadásának a szándéka, s ma már illuzórikus is lenne abban reménykedni, hogy például Petőfi prózájához vagy levelezéséhez találunk megfelelő sajtó alá rendezőt. Bármennyire indokolt lenne ezekhez is hozzányúlni. Folytatván azonban a hiánylistát: mindmáig nem készült el egy alapos Petőfi-bibliográfia sem, s nincs teljes kézirat-katalógus. Életrajzi kronológiával sem rendelkezünk, ilyen típusú feldolgozás eddig – érdekes módon – csak két magyar íróról készült: Madách Imréről és Babits Mihályról (bár ez utóbbi még nem készült el teljesen, az életpálya végéig). A meglehetősen jól

dokumentált Petőfi-pálya szintén megfelelő anyagot kínálna egy ilyen összefoglaláshoz, ám erre mégsem akadt vállalkozó. Persze a mérleg másik serpenyője sem üres: Hatvany Lajos forráskiadványának második, a szövegeket pontosító kiadása (HATVANY 1967) után még a nyolcvanas években három kötetben megjelent az Endrődi Sándor 1911-es gyűjtését kiegészítő Petőfi-adattár (PAT 1.; PAT2; PAT 3) is (mindegyik Kiss József nevéhez köthető). Megjegyzendő, hogy a Petőfi-adattárral Kiss József egy olyan forráskiadvány-típust hozott létre, amely pedig más, 19. századi alkotók esetében hiányzik nagyon: gondoljunk csak bele, mennyire hasznos lenne, ha például Vörösmarty vagy Arany esetében rendelkezésünkre állna egy efféle kiadvány. Persze azt sajnálhatjuk, hogy továbbra is elvégzetlen maradt a Petőfi-adattár és az alapjául szolgáló Endrődi-gyűjtés összedolgozása, noha egy szűrőpróbaszerű vizsgálat bárkit meggyőzhet arról, hogy a szöveg pontossága tekintetében Endrődi nem ugyanazt a szintet képviseli, mint Kiss József. Ha egységes szerkezetben (akár elektronikus formában) lenne használható ennek a két kiadványnak az anyaga, akkor egy kiemelkedő jelentőségű 19. századi író szinte teljes, kortársi recepciójának, kialakuló kultuszának és társadalmi kontextusának dokumentációja lenne tanulmányozható. A komoly eredmények közé tartozik, hogy a Petőfi Irodalmi Múzeumban az utóbbi években elkészült a Petőfi-relikviák katalógusa (KALLA–RATZKY 1997), s legutóbb az 1849-ig elkészült Petőfi-ábrázolásokat tartalmazó, hiánypótló ikonográfiai összefoglalás is (KALLA szerk. 2012). Ez a jelentős filológiai teljesítményeket felmutató, ám elvégzetlen munkák sokaságát maga előtt görgető hagyomány nyilván befolyásolja azt is, hogy Petőfi írói életművének interpretációjában is csak elszórtan mutatkoznak jelentős új eredmények, csak komoly túlzással lehetne arról beszélni, hogy – leszámítva néhány valóban fontos elemzést (mint például FRIED 2001; MARGÓCSY 2011) – Petőfi művei eleven újraértelmezői kihívást jelentenek. A Petőfi iránti érdeklődést az is jelentősen deformálta, hogy az utóbbi évtizedekben az életmű és az életpálya számos, fontos, kutatásra érdemes jelensége helyett a költő halálának, illetve állítólagos barguzini fogságának rejtélye került a nem szakmai érdeklődés homlokterébe, s az ezzel való foglalkozás, valamint a még a 19. század második feléből eredő legendák szakszerűséget és analitikus elemzőkészséget nélkülöző újrafogalmazásának cáfolata jelentős energiákat kötött le.

Ezekhez az előzményekhez képest nyugodtan kijelenthető: az utóbbi néhány évben fordulójához érkezett a Petőfi-kutatás. Sajátos módon azonban úgy, hogy egyszerre érkezett el egyfajta csúcsponthoz, s került válságba is (vagy legalább jutott el a válság közelébe). 2008-ban ugyanis már tudni lehetett, hogy az új Petőfi-kritikai utolsó, hatodik kötete hamarosan nyomdába kerülhet, s ezzel teljessé válhat az újrakezdett sorozat, ráadásul megjelent Kerényi Ferenc monográfiája is (KERÉNYI 2008), amely nem csupán Ferenczi Zoltán 1896-os munkája

(FERENCZI 1896) után az első újabb, átfogó Petőfi-életrajz, hanem egy olyan műfaji változatát valósította meg a biográfiának, amelyre eddig még példa sem volt a magyar irodalomtörténeti szakirodalomban. A mű tudománytörténeti jelentősége miatt érdemes egy kicsit részletesebben is végiggondolni Kerényi munkájának szemléleti alapjait és módszertanát. Kerényi Petőfi-monográfiája, amely igazi, koncepciózus nagymonográfia, ugyanis nem egyszerűen újrafogalmazása és átértékelése mindannak, amit a magyar irodalomtörténet-írás az utóbbi száz évben fölhalmozott. Nem az volt a célja ugyanis, hogy összefoglaljon „mindent”, amit Petőfiről – Ferenczi óta vagy egyáltalán – tudni lehet, hanem mindannak, ami Petőfi biográfiájából azonosítható, megragadható vagy kikövetkeztethető, egy erőteljes koncepció építőköveként van létjogosultsága szerepelni a kötet lapjain – többek között ezzel is összefügg, hogy Kerényi mennyire takarékosan bánt a jegyzetekkel, s mennyire nem törekedett arra, hogy mintegy a hiányzó Petőfi-bibliográfia annotált változatává avassa munkájának jegyzetapparátusát. Éppen ezért a monográfia megítélésekor aligha elégséges arra rácsodálkozni, hogy a könyv mennyire adatgazdag, s szerzője mennyi mindent tud tárgyról; ez ugyanis, ha úgy tetszik, pusztán a minimális kiindulópont volt Kerényi számára. A Petőfi-életrajz legfőbb módszertani-elméleti újdonsága ugyanis abban keresendő, ami ezen túl van, s ami csupán az irodalomtörténeti konstrukció tüzetesebb elemzése révén tárulhat föl.

Kerényi Ferenc ugyanis az adatok ténnyé minősítésekor rendkívül erős értelmezői műveleteket végzett el, már előzetesen is. Ezért volt lehetséges az, hogy a különböző típusú szövegekből (Petőfi saját kézírataiból, egykorú sajtóhírekből, későbbi visszaemlékezésekből, különböző archivális forrásokból stb.) kiemelt apró elemek egyaránt részeivé válhattak egy költői életpálya fölrajzolásának. S itt nem egyszerűen egy forráskritikai szembesítés műveletéről volt szó, hanem inkább arról, hogy Kerényi a monográfia fókuszát tudatosan egy evangélikus vallású, alföldi, sőt kiskunsági mezővárosi környezetből kinövő honorácior-pályafutás társadalomtörténeti érdekű folyamatára állította rá, s ebből a nézetből tudta Petőfi pályáját egy, minden eddiginél szélesebben és árnyaltabban elemzett kontextusba illeszteni. Kerényi irodalomértelmező módszere ugyanis alapvetően és tudatosan kontextualista. Méghozzá abban az értelemben, hogy az irodalom társadalmi használatának értelmezésére törekszik, s ezért is lesz számára modell-értéke Petőfi honorácior pályájának, amely a szabad értelmiségi pálya egyik korai megvalósulásaként is felfogható. A Petőfi-monográfia ilyenformán nem csupán a magyar irodalom egyik legnagyobb hatású költőjének pontos pályaképeként olvasható, hanem aprólékos társadalomtörténeti esettanulmányként az irodalom intézményrendszerének átstrukturálódásáról.

Kerényi kötetével tehát megteremtődtek egy új szemléletű Petőfi-kutatás szellemi feltételei, s ezzel nem csupán a Petőfi-kutatás régi, listázható adósságai

közül az egyik legnagyobb – tudniillik a korszerű biográfia hiánya – látszott végre megszűnni, hanem számos társtudomány irányába is újszerű módon volt képes kapcsolódási pontokat felmutatni az irodalomtörténet-írás. Csakhogy a monográfia szerzője, Kerényi Ferenc még a monográfia megjelenésének évében váratlanul elhunyt. A veszteség felmérhetetlen. Pusztán csak a Petőfi-kutatás szempontjából nézve, Kerényinek nem sikerült valóra váltania azt a tervét, hogy eljuttassa a megjelenésig Petőfi verseinek újrakezdett kritikai kiadását: az 1848–49-es műveket tartalmazó kötet végleges lezárása előtt távozott. Szerencsére a tőle elvégzett hatalmas munka nem veszett el: a hatodik kötet teljesen még be nem fejezett kézírata az örökösöktől az MTA Textológiai Bizottságához került, s ez a testület kérte fel Fried Istvánt, aki az előző kötetek lektora is volt, hogy mérje fel a kiadás készültségi fokát, s tegyen javaslatot a befejezés menetrendjére. Fried István részletes írásbeli véleménye alapján a kötet gondozására és a szükséges kiegészítések megtételére a bizottságtól én kaptam megbízást, ám ezt a nehéz, de szép munkát több ponton csak szakértő kollégák bevonásával lehet megoldani. Mindazonáltal a jelenleg 70–80 százalékban késznek tekinthető kézirat méltó befejezésének a terhe nemcsak szakmai, hanem morális felelősség is: egy olyan vállalkozás záródarabjáról van szó, amely évtizedek óta az egyik legfontosabb, sok szempontból mintaadónak számító szövegkiadás.

Kerényi halála azt is láthatóvá tette, amit éppen hihetetlen intenzitású és intézményeket pótolni képes munkabírása fedett el: hogy tudniillik az utóbbi két évtizedben gyakorlatilag felszámolódott a szakmai közösségre épülő Petőfi-kutatás, s még a korábbi időszakhoz képest is romlott a helyzet; immár még kevesebb kutató – leginkább s legkövetkezetesebben persze Kerényi Ferenc – egyéni ambíciójává vált a felhalmozódott filológiai természetű irodalomtörténeti adóságek törlesztése. Az is kényszerűen és visszavonhatatlanul világossá vált, hogy a tőle kezdeményezett szemléleti fordulat következményeit is másoknak kell már végiggondolniuk.

Az eddig elmondottak talán elég meggyőzően érveltek amellett, hogy szó sincs arról: minden el lenne végezve a Petőfi-életmű körül. Komoly feladatok maradtak elvégzetlenek még a filológiai alapozás szempontjából is, s ez bőven ad munkát az elkövetkező irodalomtörténész-nemzedékeknek is. Sőt, nemcsak az irodalomtörténészeknek: hiszen az utóbbi évtizedek jelentős forrásfeltáró és értelmezői eredményeinek egy része a rokon szakmák felől érkezett: történészek, folkloristák, színháztörténészek tanulmányai bizonyítják, hogy nem csupán az irodalomtörténeti értelmezéseknek kínál feltárnivalót a Petőfi-életpálya és a Petőfi-művek világa. Interdiszciplináris kutatási objektumként pedig még izgalmasabbnak mutatkozik a feladat. De ne felejtsük el: ahhoz, hogy a megértendő problémákhoz eljuthassanak más diszciplínák kutatói, a kiindulást az irodalomtörténészek alapozó munkája teremti meg. Elődeink egymásra épülő,

egymást is folyamatosan korrigáló munkája olyasmit is képes előkészíteni, ami talán még az ő szándékaik között sem szerepelt. Ha a Petőfi-kutatás jövőjét akarjuk felbecsülni, akkor sok okunk lehet a szomorúságra: olyan tudású szakembere ma bizonyosan nincs ennek a területnek, mint volt Kiss József, Martinkó András vagy Kerényi Ferenc. Ám reménykedhetünk is: a tőlük – és számos társuktól – elvégzett munka annyi lehetőséget villantott fel, annyi bejárható utat nyitott meg, hogy ennek az intellektuális izgalma előbb-utóbb újra vonzani fogja a magyar irodalom története iránt érdeklődő, jövőendő szakembereket is. Ráadásul olyan tiszteletet parancsoló szakmai mércét is ránk hagytak, hogy annak megfelelni sem lesz könnyű, de legalább érdemes lesz küzdeni vele.

Szóval a történetnek nem a végpontjánál állunk. De hogy pontosan hol is, ezt majd későbbi, másoktól elvégzendő áttekintések fogják kijelölni, amikor már mérlegre tehető lesz az is, vajon a jelenlegi irodalomtörténész nemzedékek hogyan sáfárgodtak a rájuk bízott hagyatékkal.

IRODALOM

- DÁVIDHÁZI Péter 1998. Egy szelíd filológus észrevétlen hősiessége. In memoriam Kiss József, 1923. VIII. 17. – 1992. V. 13. = Uő: *Per passivam resistentiam. Változatok hatalom és írás témájára*. Budapest, 253–271.
- FERENCZI Zoltán 1896. *Petőfi életrajza*. I–III. kötet. Budapest
- FRIED István 2001. *A (poszt)modern Petőfi*. Budapest
- HATVANY Lajos 1967. *Így élt Petőfi*. I–II. Budapest
- HERMANN Róbert 2011. *Negyvennyolcas történetünk mai állása*. Budapest
- KALLA Zsuzsa szerk. 2012. *Arc poetica. Petőfi Sándor életében készült képmásai* (összeállította, a képeket válogatta ADROVITZ Anna, utószó E. CSORBA Csilla). Budapest
- KALLA Zsuzsa–RATZKY Rita 1997. *Beszélő tárgyak. A Petőfi család relikviái*. [Budapest]
- KERÉNYI Ferenc 2008. *Petőfi Sándor élete és költészete. Kritikai életrajz*. Budapest (Osiris monográfiák).
- MARGÓCSY István 2011. *Petőfi-kísérletek. Tanulmányok Petőfi Sándor életművéről*. Pozsony (Margócsy István válogatott munkái).
- PAt 1: *Petőfi-adattár I. Petőfi az egykorú sajtóban és egyéb nyomtatott forrásokban*. (Kiegészítés Endrődi Sándor „Petőfi napjai a magyar irodalomban” című 1911-ben kiadott gyűjtéséhez) (gyűjtötte, s. a. r. KISS József), Budapest (A magyar irodalomtörténetírás forrásai 11.), 1987
- PAt 2: *Petőfi-adattár II. Petőfi a kortársak leveleiben és naplóiban* (gyűjtötte, s. a. r. és a jegyzeteket írta OLTVÁNYI Ambrus, szerk. KISS József), Budapest (A magyar irodalomtörténetírás forrásai 12.), 1987
- PAt 3: *Petőfi-adattár III. Petőfi-okmányok. Függelék (családi adatok), Pótlások az I. és II. kötethez* (gyűjtötte, s. a. r. és a jegyzeteket írta KISS József), Budapest (A magyar irodalomtörténetírás forrásai 15.), 1992

The State of Research on Petőfi

It was in 2013 that the József Kiss Award, bearing the name of the distinguished Petőfi researcher, was awarded in the Petőfi Literary Museum. The award can be won by any textologist under forty who, in the past year/years, has published a significant body of text in the field of Hungarian literature. The first prize winner was László Orbán, who published the critical edition of Ferenc Kazinczy's *Memory of my Career* [*Pályám emlékezete*]. This lecture was given on the occasion of the Award ceremony. Relating to József Kiss' oeuvre, the text gives insight into the history and present standing of Petőfi research, into the tasks still ahead of us, while drawing attention to the fact that, after the death of Ferenc Kerényi in 2008, it has become a necessity for a new generation of researchers to appear, so that at least the critical edition of his poetic opus commenced in the 1970s could reach its end.

Keywords: Sándor Petőfi, textology, history of Hungarian literature, József Kiss, Ferenc Kerényi, research

O stanju istraživanja Petefijevoeg životnog dela

U jesen 2013. godine je u Književnom muzeju „Petefi” (Petőfi Irodalmi Múzeum) po prvi put dodeljena nagrada nazvana po Jožefu Kišu, vrsnom istraživaču Petefijevoeg životnog dela. Ovo priznanje se dodeljuje tekstologu mlađem od 40 godina koji je u prethodnoj godini ili prethodnim godinama objavio značajnu zbirku tekstova iz domena mađarske književnosti. Prvi laureat postao je Laslo Orban koji je 2009. publikovao kritičko izdanje dela Ferenca Kazincija pod naslovom *Pályám emlékezete*. Predavanje je održano povodom dodele ove nagrade. Dotičući se životnog dela Jožefa Kiša, ovaj rad sumira prošlost i sadašnjost istraživanja Petefijevoeg životnog dela, već ostvarene, ali i predstojeće zadatke, ukazujući na potrebu da usled smrti Ferenca Kerenjija koja se desila 2008. godine dođe do ponovne smene generacija u ovoj oblasti istraživanja, ne bi li se priveo kraju rad na kritičkom izdanju Petefijeve poezije, ponovo započeto 1970-ih godina.

Ključne reči: Šandor Petefi, tekstologija, istorija mađarske književnosti, Jožef Kiš, Ferenc Kerenji, istorija istraživanja

Beérkezés időpontja: 2014. 01. 24.

Közlésre elfogadva: 2014. 01. 31.

Németh Ferenc

Újvidéki Egyetem, Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar, Szabadka
ferencnemet@yahoo.co.uk

KÉT MADÁCH-KUTATÓ BÁNÁTBAN

Morvay Győző (1863–1938) és Marton Andor (1866–1943) munkásságáról

Two Researchers of Imre Madách in Banat
On the Works of Győző Morvay (1863–1938)
and Andor Marton (1866–1943)

Dva Madačeva istraživača u Banatu
O stvaralaštvu Đeze Morvajia (1863–1938)
i Andora Martona (1866–1943)

A Madách-életmű kutatásához, értelmezéséhez és népszerűsítéséhez két, eddig kevésbé ismert, vidékünkön (is) élő és alkotó személy is hozzájárult: Morvay Győző és Marton Andor. Morvay bölcsészdoktor, irodalomtörténész és főgimnáziumi tanár volt, aki a 19. század végén egy ideig az újverbászi (1886–1887), nagybecskereki (1888–1890) majd a nagyikindai (1890–1893) gimnáziumban tanított. Fontos, ma is idézett, több évig tartó forráskutatásokat végzett, s eredményeit külön tanulmánykötetekben jelentette meg (*Lucifer*. Madách-tanulmány. Budapest, 1886; *Magyarázó tanulmány Az ember tragédiájához*. Nagybánya, 1897; *Madách Imre életrajza*. Budapest, 1898; *Adalékok Madách Imre életéhez*. Budapest, 1898; *Madách életrajzáról és költészetéről*. Bíráló. Budapest, 1900; *Adalék Madách Imre életéhez*. Budapest, 1908 [Beöthy- emlékkönyv]).

Marton Andor író, lapszerkesztő, a nagybecskereki művelődési élet egyik szervezője – a két háború közötti időszakban, pontosabban a Madách-centenárium idején – már kisebb-ségsi sorsból méltatta *Az ember tragédiája* írójának munkásságát (*Madách és költészete*. Nagybecskerek, 1923), mindenekelőtt azzal a szándékkal, hogy felmutassa írói nagyságát. E tanulmány a két bánáti Madách-kutató munkásságát vizsgálja.

Kulcsszavak: Madách Imre, *Az ember tragédiája*, Morvay Győző, Marton Andor

EGY NAGYKIKINDAI GIMNÁZIUMI TANÁR MADÁCH-VIZSGÁLÓDÁSAI

Morvay (Kronek) Győzőnek, a bölcsészdoktornak, főgimnáziumi tanárnak és Madách-kutatónak a pályafutása 1863-ban Pestről indult, később vidéken bontakozott ki, majd 1938-ban, szülővárosában zárult (GULYÁS 1999: 1282). Tanulmányait Pesten végezte. Már diákévei során felcsillanó tehetségként tar-

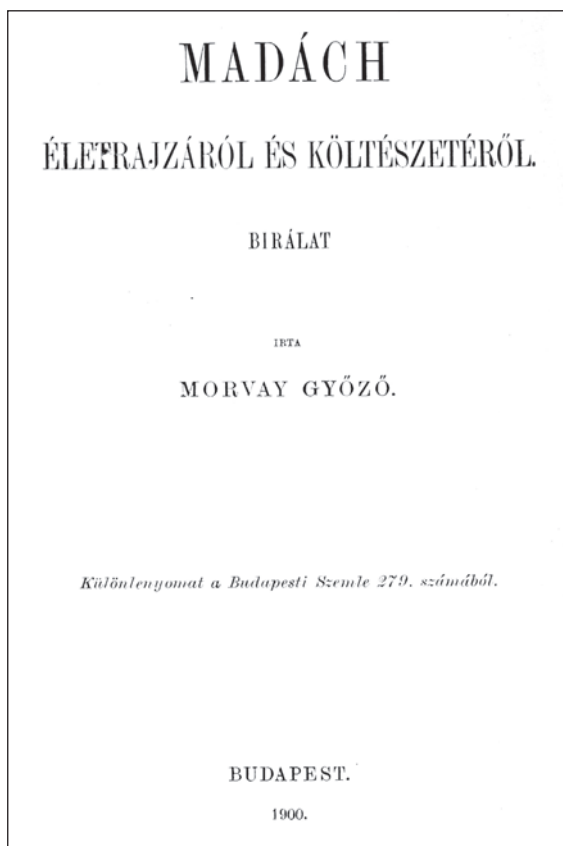

Kikinda, Állami főgimnázium

tották számon. Miután középiskolai tanári és bölcsészdoktori diplomát szerzett, azzal rugaszkodott el a déli végekre az 1880-as években. 1888 és 1890 között tanári vizsgát tett esztétikából, történelemből, latin és német nyelvből, valamint tornatanításból (SZINNYEI 1891–1914: elektronikus változat). Nyugtalan természetére utal, s egyben vállalkozó kedvét és sokféle érdeklődését példázza, hogy 1882 és 1887 között gyalog bejárta Felső-Magyarországot, Erdélyt és az Alföldet; 1887-től kezdődően többször is beutazta Ausztriát, 1893-ban pedig Olaszországot és Svájcot (uo.).

Vidékünkön három városhoz kapcsolódik tanári pályafutása: 1886–87-ben az Újverbászi Pártfogósági Főgimnáziumban, 1888–90-ben a Nagybecskereki Községi Főgimnáziumban, 1890–93-ban pedig a Nagyikindai Állami Gimnáziumban tanított (uo.). Noha Bánátban nem sokat időzött, mindössze öt-hat évet, mégis említésre méltó tevékenységet fejtett ki Nagybecskereken is, akárcsak Nagyikindán.

Nagybecskerekről nősült, amellet ott három műve jelent meg nyomtatásban (*A gyermekek munkája*. Nagybecskerek, 1889. [németül is: Nagybecskerek, 1889.]; *Az otthon és az iskola*. Nagybecskerek, 1889; *A tornacsarnok és a nevelés*. Nagybecskerek, 1889), ugyanakkor Kikindán két kötete (*Napkirálynő*. Fantasztikus idill. Nagy-Kikinda, 1890; *A nemzeti nevelésről*. Nagy-Kikinda, 1893) került sajtó alá (NÉMETH 1991: 16).

Morvay Győző: Madách életrajzáról és költészetéről

Számos cikk őrzi emlékét a *Torontál*, a *Torontáli Közlöny*, a *Kikindai Közlöny* és a *Torontáli Ellenzék* lapjain, valamint a nagybecskereki és a nagykikindai gimnázium *Értesítőjében*. Nem mellékes tény, hogy már bánáti éve alatt dolgozott egy hosszabb lélegzetű Madách-tanulmányon, amely csak 1897-ben került kiadásra, s amelyből a becskerekai *Torontál* már 1894-ben közölt egy fejezetnyit (uo.).

Huszonöt éves volt, amikor kézhez kapta kinevezését a becskerekai piarista főgimnáziumba, „a kegyesrend által alkalmazott világi tanárként”. Az idő tájt Rappensberger Vilmos volt a gimnázium igazgatója, s ő iktatta be 1888 őszén az ifjú pedagógust az illusztris tanári karba. Ott olyan jelességekkel dolgozott, mint dr. Nyáry Ferenc, Streitmann Antal, Herr Ödön, Linder Róbert, Harczér József, Edelmán Ottó és mások (uo.).

Morvay abban a szerencsés helyzetben volt, hogy Petőfi barátját, Lauka Gusztáv „koszorús költőt” is megismerhette, hiszen neki adta le a *Torontál*ba

szánt kéziratait. Közeli barátságba került dr. Stassik Ferencsel, a jeles Rousseau-fordítóval is, akinek lapjába, a *Torontáli Ellenzék*be később szorgalmasan küldte írásait. Nagybecskerekén olyan szellemi környezetbe került, amely felkarolta és teret biztosított sokoldalú tehetségének kibontakoztatására. A fiatal tanár ezeket a kedvező lehetőségeket ki is használta. Nemcsak a gimnáziumban volt aktív, hanem az egyleti életben is, főként a Munkásképző és Társas Egyletben (uo.).

1889 áprilisában jelent meg Nagybecskerekén pedagógiai szakdolgozata, *A gyermekek munkája*, amely eredetileg egy előadásának szövege volt, amelyet 1899. április 14-én tartott meg az Ellmer-féle vendéglő nagytermében. A korabeli laptudósítás szerint a közönség „mindvégig élvezettel hallgatta a kitűnő irányú és igen sok megszívlelni valót tartalmazó tanulmányt, és zajos tapsal jutalmazta [...] a felolvasót” (uo.). Ott javaslatot is tettek a sikerült előadás szövegének kinyomtatására. Ez meg is történt, s a tanulmány csakhamar el is hagyta a nyomdát külön magyar és külön német nyelvű kiadásban (uo.). *A gyermekek munkája* túlnyomórészt a diákok szabadidő-kihasználásáról értekezik, pontosabban arról ad számot, „hogya a gyermek mit végez otthonában a tanuláson kívül” (uo.). E tanulmány annál is inkább érdekes, mert a szerző által végzett statisztikai felméréseken alapul. Morvay ugyanis hatvan 12–14 éves korosztályú diák szabadidő-tevékenységét elemezte, s vizsgálódásainak eredményeit összegezve megállapította, hogy a közfelfogástól eltérően azok „nem voltak túlterhelve” (uo.).

A Bega menti városban Morvayt Lauka Gusztáv is kitüntette bizalmával, és helyet adott írásainak a *Torontál* hasábjain. 1889. március 31-én jelent meg a *Műkedvelők próbája* című karcolata a lap irodalmi csarnokában, *Góbé* álnévén. Ezt több tárca, pedagógiai szakdolgozat is követte. 1889. október 6-án a tárcarovatban látott napvilágot a *Symphonie fantastique* című novellája. Igen lényeges mozzanat, hogy Morvay Becskerekről való távozása után is közölt a *Torontál*ban, hű maradt a laphoz, de a városhoz is, hiszen ott ismerte meg jövődöbéli élettársát, Plechl Ilonkát. Felesége dr. Plechl Szilárd ismert megyei főorvos leánya volt, s házassága révén Morvay a későbbi években is többször megfordult a Bega menti városban, feleségének szüleit látogatva. *Viszontlátás* című írásában megkapó sorokban emlékezett meg arról, amikor fiatal tanárként először érkezett Nagybecskerekre (uo.).

Becskereki lapközlései közül említést érdemel, hogy 1892 szeptemberében Nagy Imréről írt megemlékezést, 1893 májusában pedig a *Torontál* regény-csarnokában két folytatásban közölte a *Fauszt kisasszonyt*. 1893-ban (*Kaszárnyaélet éjjel*), 1894-ben (*Komóczy József szerelme; Linder Róbert*) is több írását közölte a lap (uo.). Ezek közül talán a legjelentősebb *Az ember tragédiájáról* szóló írása (MORVAY 1894: 1).

E Madáchcsal foglalkozó írását már Nagybányáról küldte a *Torontálnak*, s a lap 1894. szeptember 22-én meg is jelentette tárcarovatában (uo.). Az írás „eredeti tárca” volt, pontosabban „fejezet egy tanulmányból” (uo.). Mit is tár fel ebben Madáchról? Mindenekelőtt azt a ma már közismert irodalomtörténeti tényről részletezi, hogy milyen szerepet vállalt Arany János *Az ember tragédiájának* véleményezésében, megjelentetésében, rámutatva egyúttal Jámbor Pál „összekötő szerepére” (uo.). „Madách, mint országgyűlési képviselő, ki már ekkor többszörös nevezetes és rokonszenves fellépése által kedvelt egyéniség volt, fölkerlte képviselőtársát, Jámbor Pált, hogy vigye el őt Arany Jánoshoz, a legelőkelőbb magyar szépirodalmi lap, a Szépirodalmi Figyelő szerkesztőjéhez, a Kisfaludy Társaság igazgatójához, a magyar epika mesteréhez és kiváló műkritikushoz, kinek, mint ő mondá, egy költői művet akar átolvasás végett átadni. Jámbor Pál a kívánságot teljesítette. Madách őszinte véleményt kért és az egész látogatás alatt keveset szólt. Arany János ez időben az ország legelső irodalmi egyénisége volt, kit még nagykorúsi professzor korában, hivatottak és hívatlanok sokszor kértek föl, hogy szavával őket irodalmi egyéniséggé fölkenje. Arany néhány nap múlva belé is nézett a műbe, de az első jelenetnél abbahagyta az olvasást. Azt hitte, nem egyéb Faust gyöngé utánzatánál, és miért ahhoz nyúlni, mit más már oly jól megírt. Hetek teltek el, Jámbor Pál Madách nevében sürgetni kezdte a véleményadást és a kézirat elküldését. [...] Arany egy kevésbé elfoglalt délutánján felnyitá újból a kéziratot, elolvasá az első lapot, szinte megdöbbenéssel fordított a másodikra, harmadik már elragadta őt s a negyediknél felkiáltott: »Ez nagy talentum!« Mohón olvasta el a többi és sietett Madáchot felkeresni. [...] A két költő között egyhamar szoros lelki barátság fejlődik, amely az annyira elzárkózott Madáchra jöttévi hatással van” (uo.).

Morvay e cikkében több levélrészletet is idéz Madáchra vonatkozólag, írásának végén pedig leszögezi, hogy „nem igen ismert tényeket” sorolt fel, amelyek addig csak „csakis kéziratban” voltak olvashatók (uo.).

A becskerekai gimnáziumban Morvay két tanévet töltött (1888/89, 1889/90), majd Nagyikindára távozott. A *Torontál* már 1889. december 29-én újságolta a hírt, hogy „a megyei gymnasiális bizottság legutóbb tartott ülésén dr. Morvay Győző nagybecskerekai főgymnasiumi tanárt a nagyikindai gymnasiumhoz rendes tanárnak megválasztotta” (NÉMETH 1991: 16).

A nagyikindai gimnázium is jó környezetet biztosított a fiatal, törekvő pedagógusnak. Ott tanított a jó tollú Hegedűs Pál, a kikindai társas élet pedig olyan jellességekkel hozta össze, mint Fekete Gyula, Jeszenszky Ignác, Erődi Dániel, dr. Kiss Károly és mások. Morvay csakhamar szorgalmas munkatársa lett a kikindai lapoknak, különösen a *Kikindai Közlönynek*, majd a *Torontáli Közlönynek*. Az élénk szellemi élet ott is alkotásra serkentette. A kikindaiak „jeles tehetségű ifjú tanárnak” tartották. Két héttel esküvéje előtt, 1890 novemberében jelent meg a

kikindai Radák-féle nyomdában *Napkirálynő* című „fantasztikus idillje”, amelyet sajátos nászajándékként leendő feleségének ajánlott (uo.). A korabeli kritikusok szerint a mű „telve [volt] poézissal és színgazdagsággal”. Kikindai emlékét a gimnáziumi értesítők s a *Napkirálynő* című műve mellett *A nemzeti nevelésről* írt pedagógiai szakdolgozata is őrzi, amely ott jelent meg nyomtatásban.

1893-ban Morvay távozni készült Nagyikindáról. A becskerekiek akkor erőfeszítést tettek, hogy újra visszahozzák a becskerei gimnáziumba. 1893 júliusában meg is választották újra a becskerei gimnázium tanárának, de miután időközben a nagybányai főgimnáziumhoz „neveztetett ki”, erről az állásáról lemondott (uo.).

Noha írásaiból és közel harminc megjelent kötetéből ítélve sokfelé tájolódo szerző volt (pedagógia, pedagógiatörténet, történelem, filozófia, népköltészet, művészettörténet, nyelvészet, szépirodalom stb.), mégis munkásságának legjelentősebb részét a Madách-kutatások, illetve Madách-tanulmányok képezik (*Lucifer*. Madách-tanulmány. Budapest, 1886; *Magyarázó tanulmány Az ember tragédiájához*. Nagybánya, 1897; *Madách Imre életrajza*. Budapest, 1898; *Adalékok Madách Imre életéhez*. Budapest, 1898; *Madách életrajzáról és költészetéről*. Bíráló. Budapest, 1900; *Adalék Madách Imre életéhez*. Budapest, 1908 [Beöthy- emlékkönyv]) (SZINNYEI 1891–1914: elektronikus változat) (MAGYAR KÖNYVÉSZET 1712–1920 [2001]: elektronikus változat).

Helyét és jelentőségét a Madách-szakirodalomban három vonatkozásban határozhatjuk meg: forráskutatások publikálásában (*Madách-családfa*, *Madách-életrajz*); *Az ember tragédiájára* vonatkozó műtörténeti és kiadástörténeti vizsgálódásaiban (*Az ember tragédiája*) és a Madách-értelmezésekben (*Az ember tragédiája*; *Lucifer*; *Madách költészete*).

Ő az alábbi módon definiálja a Madách-művet: „*Az ember tragédiája* tizenöt drámának sorozata, melyek mindegyike támogatja egymást, melyet egy egységes szervezet hoz szervi kapcsolatba és tart össze. Minden drámai képben megtaláljuk az expozíciót, a bonyodalmat és a kifejeletet” (S. VARGA PÁL 1997: elektronikus változat).

A Madách-kutatásoknak, a Madách-szakirodalomnak egyébként hosszú története van. Még Gyulai Pál írta 1879-ben, Madách összes műveinek előszavában, hogy Madách életrajzában megírásához nem volt elég adata. Bérczy Károly emlékbeszéde (1866) állt csak rendelkezésére, s nagyjából az volt minden, amit a nagyközönség akkor Madách életrajzáról tudott. Azóta bő anyag gyűlt egybe, mindenekelőtt Palágyi Menyhértnek és Morvay Győzőnek, később pedig más kutatóknak köszönhetően.

Palágyi megjelentette *Madách Imre élete és költészete* című munkáját (1900), melyhez a költő fia rendelkezésére bocsátotta a család levéltárát és egyéb emlékeit. Morvay pedig nagy magyarázó tanulmányt írt *Az ember tragé-*

diájához (és több más, már említett Madách-tanulmányt), igen érdekes adatokat publikálva a költő életéről. A több mint ötszáz oldalas, Nagybanján megjelent *Magyarázó tanulmányról* írja többek között a *Vasárnapi Ujság* korabeli kritikus: „Madách nagy műve iránti szeretettel és komoly tanulmánynyal készült munka. Sokszor tárgyalták már *Az ember tragédiáját*, Morvay azonban minél több oldalról foglalkozik vele: a költemény történetével, eszmei foglalatjával, filozófiájával, szerkezetével, a világirodalomban vele összehasonlított művek párhuzamával. Madách életrajzát is bőven megírta és gyűjtött hozzá újabb adatokat. A könyv első része a költemény történetét adja, s ebben az ötvenes évek irodalmi állapotát is festi, Madách egyéb irodalmi működését, több műveinek ismertetésével, melyekben Morvay sok előkészületet talál a később megírt nagy epikai műhöz, gondolatokban, sőt kifejezésekben is. Figyelemmel vizsgálja a költőket, kik hatással lehettek Madáchra. [...] Érdekes adalékokban állítja össze Morvay a költemény megjelenésének történetét, hatását, jelesebb bírálóit, ismertetőit, különböző kiadásait, fordításait és színpadi átdolgozásait. A második részben a költemény elemzésébe megy a szerző, a benne nyilatkozó felfogást, bölcselkedést, elveket vizsgálva, végül pedig a formát, verselést, nyelvezetet és szerkezetet” (ANONIM 1897: 219).

Madáchcsal és *Az ember tragédiájával* mások is foglalkoztak: Morvayn és Palágyin kívül Arany János, Szász Károly, Erdélyi János, Bérczy Károly, Riedl Frigyes, Haraszi Gyula, Greguss Ágost, Gyulai Pál, Beöthy Zsolt, Körössy György stb.

Morvayt ma is idézi, ma is hivatkozik rá a Madách-szakirodalom. Hiszen ott foglal ő helyet, az alapozók között. Ezzel kapcsolatosan érvként elegendő csupán három tanulmányt megnevezni (S. Varga Pál: *Két világ közt választ-hatni*. Világkép és többszólamúság *Az ember tragédiájában*. Argumentum, Budapest, 1997; Andor Csaba: *Ismeretlen epizódok Madách életéből*. Madách Irodalmi Társaság, Budapest, 1998 és Máté Zsuzsanna: *Madách Imre, a poeta philosophus*. Tanulmányok *Az ember tragédiája* esztétikumáról. Bíbor Kiadó Bt., Miskolc, 2004). Lehet vele egyetérteni vagy sem, de úgy tűnik, Madách-kutatásait megkerülni nemigen lehet.

Számunkra fontos tény, hogy e jeles Madách-kutató bánati évei alatt is folyamatosan *Az ember tragédiájával* és annak írójával foglalkozott.

EGY LELKES NAGYBECSKEREKI MADÁCH-MÉLTATÓ

Meszlényi Marton Andor (1866–1943) Jákon született, s mindenekelőtt gazdasági szakemberként vált ismertté: egy ideig a magyaróvári gazdasági akadémia tanított, majd a kassai gazdasági iskola tanára lett (GULYÁS 1999: 570–571). Nagybecskerekre a 19. század legvégén érkezett, ahol Torontál

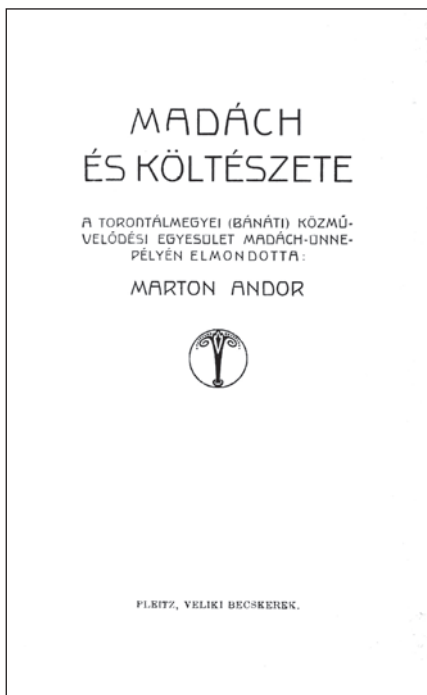
megye gazdasági előadója volt, a Torontál megyei gazdasági egyesület titkára (KALAPIS 2003: 268–269). Jó hírű gazdasági szakember volt, földbirtokos, kultúrmunkás, mecénás, lap- és folyóirat-szerkesztő, sőt politikus is.

Kalapís Zoltán megfogalmazása szerint „a régi Torontál egyik legismertebb és legrokonszenvesebb alakja” volt (uo.). Amellett közgazdasági szakíró, több lap és folyóirat munkatársa, mintegy tíz önálló kötet szerzője. Munkássága a művelődési életre is kiterjedt: évtizedeken át vezette a Torontálmegyei Magyar Közművelődési Egyesületet, a nagybecskereki színjátszás fellendítésén munkálkodott, továbbá megszervezte a magyar középiskolások ösztöndíjazását is (uo.). Bogner József szerint „a kultúra egyik legnagyobb hatású munkása és szervezője volt. [...] Előre vitte a kultúra ügyét annak legkülönbébb területén és módzataiban. Nem volt magyar színjátszás Marton Andor nélkül. De támogató kezét érezte az akkor keletkezett és fejlődő délvidéki magyar irodalom is. [...] A kisebbségi sorsban sohasem a széthúzást és a haragot, hanem a megbékélést és az együttműködést hirdette és szolgálta” (BOGNER 1943: 316).

Mint egyik méltatója írta, „el sem tudjuk képzelni, hogy hol tartana a bánáti magyar kultúra, ha nem volna Marton Andora, aki annyi buzgalommal, agilitás-

Nagybecskerek, Római-katolikus
Főgymnázium

Marton Andor: *Madách és költészete*

sal, szeretettel és lelkesedéssel vállalta volna a magyar kultúra minden gondját, fáradságát és áldozatát” (ANONIM 1932: 8). A művelődési életben kifejtett sokéves munkásságáért 1940-ben a kisebbségi magyar kultúrtevékenység legmagasabb elismerésével, az Ezüst tulipán díjjal jutalmazták (ANONIM 1940: 7).

Martont irodalmi ambíciók is fűtötték. *Itthon és idegenben* című regénye 1918-ban, Budapesten jelent meg Herczeg Ferenc előszavával (KALAPIS 2003: 268–269). Herczeg dicsérő sorokkal vezette be kötetét, s a többi között így fogalmazott: „Aki ezt a könyvet megírta, az teli van hittel és jóssággal, teli van az örök igazságba vetett bizalommal, az emberek és a természet szeretetével. Aki írta, az a hétköznapi zavaros lármájából is ünnepi zenét hall; az hasonló az égő gyertyához: maga körül csak világosságot lát” (MARTON 1918: 3). De számunkra e kötetnél sokkal jelentősebb másik irodalmi vonatkozású munkája, a *Madách és költészete*, amely voltaképpen az 1923. december 2-án, a Torontálmegyei (Bánati) Magyar Közművelődési Egyesület Madách-ünnepélyén megtartott előadásának (külön füzetben megjelentetett) szövege volt (MARTON 1923).

Ebben Marton már kisebbségi sorsból szemléli Madách irodalmi munkásságát, s célja egyrészt írói nagyságának felmutatása volt a centenáriumon, másrészt kisebbségi értelmezése, azaz a remény felvillantása kiábrándult nemzettársai előtt. Arra pedig a Trianont követő években igen nagy szükség mutatkozott. Ugyanis a merőben új társadalmi-politikai körülmények közé került vajdasági, azaz jugoszláviai magyarság az 1920-as évektől már építette saját, önálló irodalmi-szellemi életét, de jó tíz év kellett ahhoz, hogy megérjen a helyzet a nagy magyar irodalmi kultuszok itteni újraértelmezésére, újragondolására, újraéberztetésére. A nagy magyar írók emlékének ápolása fontos szellemi fogódzó lett, a trianoni békediktátummal szétszaggatott egységes nemzettesthez való tartozás manifesztálása, végső soron a virtuális nemzeti egység létrehozásának eszköze. Mint Csermely Gyula fogalmazott, akkor „a költők kultusza a nemzetek életét” jelentette (CSERMELY 1922). Ennek ellenére, mint arról Dettre János is tanúskodik, 1922–23-ban a kisebbség sorsba szakadt vajdasági magyarságból akkortájt egészében véve hiányzott „a kezdeményezés bátorsága”, „a tömeg helyeslő és bátorító érdeklődése” (SZÖLLŐSY VÁGÓ 1992: 18–19). Marton azon ritka, elszánt kezdeményezők egyike volt Vajdaságban, aki 1923-ban, mostoha időkből a Madách-centenáriumot *Az ember tragédiája* írójának ünneplésére szándékozta felhasználni. Nyilván abból a Csermely Gyula által megfogalmazott felismerésből kiindulva, hogy „vissza kell szállnunk a múltba, hogy megtaláljuk hitünket a jövőben” (CSERMELY 1922). Tanulmányából egyértelműen előtűnik a kultikus beszédmód, a patetikus felstilizáltság retorikája. *Az ember tragédiáját* „a világirodalom egyik legkimagaslóbb drámai költeményének” nevezi, melyet „milliók szívei dobogják vissza”, s melyben az ember „sorsa nem a mulandó-

ság, hanem az örök élet” (MARTON 1923). Mint Marton írja, Ádám „minden küzdelmének vége a csalódás, elbukik mindenkor, de újból feláll s tovább küzd s tovább remél, mert átérzi, hogy az élet az emlékek, a küzdelmek és a remény szövedéke. Emlékek s küzdelmek, melyek a múlt mítoszán csillognak elő, s a remény, mely a jelen küzdelmeiből a jövőbe vezet” (MARTON 1923: 5). Marton tanulmányában Morvay Győző Madách-munkáira is hivatkozik (MARTON 1923: 6–7), de Pekár Gyula, Voinovich Géza, Révay József, Karinthy Frigyes és mások írásaira is (MARTON 1923: 9–13).

Marton Andor úttörő vállalkozásával voltaképpen Madách nyomán a kisebbségi sorsba jutott, csalódott és kiábrándult vajdasági magyarság számára csilantotta fel a reményt, de mindez elégtelennek bizonyult egy vajdasági Madách-kultusz kilombosodására.

IRODALOM

- ANONIM 1897. Magyarázó tanulmány Az ember tragédiájához = *Vasárnapi Ujság*, 1897. ápr. 4., 219.
- ANONIM 1932. Becskereki fotográfiák. Marton Andor = *Tükör*, 1932. jan. 16., 8.
- ANONIM 1940. Nagy ünnepélyességgel adták át Marton Andornak az ezüst tulipánt = *Reggeli Ujság*, 1940. dec. 27., 7.
- BOGNER József 1943. Marton Andor = *Kalangya*, 1943. júl. 15., 316.
- CSERMELY Gyula 1922. Július harmincegy – december harmincegy = *Délbácska*, 1922. dec. 24., 1.
- GULYÁS Pál 1999. *Magyar írók élete és munkái*. Megindította id. Szinnyei József. Új sorozat. Gulyás Pál adatgyűjtéséből sajtó alá rendezte Viczián János. Budapest, 1999, XVIII. k.
- KALAPIS Zoltán 2003. *Életrajzi kalauz*. Ezer magyar biográfia a délszláv országokból. Újvidék
- MAGYAR KÖNYVÉSZET 1712–1920. [2001] Petrik Géza retrospektív bibliográfiája és a pótlások. Budapest, Arcanum Digitéka (elektronikus forrás: <http://www.arcanum.hu/oszk/>)
- MARTON Andor 1918. *Itthon és idegenben*. Regényes történet. Herczeg Ferenc előszavával. Singer és Wolfner bizománya, Budapest
- MARTON Andor 1923. *Madách és költészete*. A Torontálmegyei (Bánáti) Magyar Közművelődési Egyesület Madách-ünnepélyén elmondotta: Marton Andor. Pleitz, Veliki Bečkerek
- MORVAY Győző 1894. Az ember tragédiájáról. Fejezet egy tanulmányból. = *Torontál*, 1894. szept. 22., 1.
- NÉMETH Ferenc 1991. Egy Madách-kutató Bánátban = *Magyar Szó, Kilátó*, 1991. márc. 2., 16.
- SZINNYEI József 1891–1914. *Magyar írók élete és munkái I–XIV*. Budapest, Hornyánszky (elektronikus forrás: <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/index.htm>)
- SZÖLLŐSY VÁGÓ László 1992. *Petőfi a déli végeken*. A jugoszláviai Petőfi-kultusz nyomában. Szabadka

- S. VARGA Pál 1997. *Két világ közt választhatni*. Világkép és többszólamúság *Az ember tragédiájában*. Budapest (elektronikus változat: users.atw.hu/.../S_Varga_Pal_Az%20ember_tragediaja)

Two Researchers of Imre Madách in Banat
On the Works of Győző Morvay (1863–1938)
and Andor Marton (1866–1943)

The research, interpretation and promotion of Madách's oeuvre were greatly contributed by two individuals, so far not widely known, who lived and worked on the territory of today's Vojvodina (too), namely Győző Morvay and Andor Marton. Morvay was a philosophy doctor, literary historian and a grammar school teacher who, at the end of the 19th century, taught for a certain period in the grammar schools in Újverbász (1886–1887), Nagybecskerek (1888–1890) and Nagyikinda (1890–1893). He conducted significant, several years long source researches which are still referred to, publishing his findings in separate volumes (*Lucifer*: Madách-tanulmány. Budapest, 1886; *Magyarázó tanulmány Az ember tragédiájához*. Nagybánya, 1897; *Madách Imre életrajza*. Budapest, 1898; *Adalékok Madách Imre életéhez*. Budapest, 1898; *Madách életrajzáról és költészetéről*. Bíráló. Budapest, 1900; *Adalék Madách Imre életéhez*. Budapest, 1908 [Beöthy-emlékkönyv]). Andor Marton, a writer, newspaper editor, one of the organizers of cultural life in Nagybecskerek – between the two world wars, more precisely in the time of Madách centenary – praised the work of the author of *Az ember tragédiája* [The Tragedy of Man] írójának munkásságát (*Madách és költészete*. [Madách and his Poetry] Nagybecskerek, 1923), predominantly with the aim to present the greatness of the writer. This study looks at the works of these two Madách researchers.

Keywords: Imre Madách, *Az ember tragédiája* [The Tragedy of Man], Győző Morvay, Andor Marton

Dva Madačeva istraživača u Banatu
O stvaralaštvu Đeze Morvajja (1863–1938)
i Andora Martona (1866–1943)

Istraživanjima Madačevog dela, njenom razumevanju i popularisanju svoj doprinos dali su i dva, manje poznata autora koji su živeli i radili na ovim prostorima: Đeze Morvai i Andor Marton. Morvai, doktor filozofije, istoričar književnosti i profesor gimnazije koji je krajem 19. veka jedno vreme predavao u gimnaziji u Vrbasu (1886–1887), Velikom Bečkereku (1888–1890) i Velikoj Kikindi (1890–1893) vršio je višegodišnja, i danas aktuelna bazična istraživanja čije je rezultate publikovao u zasebnim knjigama eseja (*Lucifer*: Madách-tanulmány.

Budapest, 1886; *Magyarázó tanulmány Az ember tragédiájához*. Nagybánya, 1897; *Madách Imre életrajza*. Budapest, 1898; *Adalékok Madách Imre életéhez*. Budapest, 1898; *Madách életrajzáról és költészetéről*. Bírálat. Budapest, 1900; *Adalék Madách Imre életéhez*. Budapest, 1908 [Beöthy- emlékkönyv]).

Istovremeno, Andor Marton, pisac, urednik i jedan od organizatora kulturnog života u Velikom Bečkereku, u periodu između dva rata, tačnije o stogodišnjicu Madačevog rođenja, stvaralaštvo pisca *Čovekove tragedije* sagledavao je iz manjinske perspektive (*Madách és költészete*. Veliki Bečkerék, 1923) sa namerom da ukaže na njegovu literarnu veličinu. Ovaj esej obrađuje stvaralaštvo pomenuta dva Madačeva istraživača iz Banata.

Ključne reči: Imre Madač, Čovekova tragedija, Deze Morvai, Andor Marton

Beérkezés időpontja: 2014. 01. 27.

Közlésre elfogadva: 2014. 01. 31.

Farkas Szilárd

∴ Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Filozófia Doktori Iskola
∴ farkas81@freemail.hu

VÁLSÁGBÓL VÁLSÁGBA – KIERKEGAARD-I LÁBNYOMOK HAMVAS BÉLA ÉLETMŰVÉBEN

*From One Crisis to the Other –
Kierkegaard's Footprints in Béla Hamvas's Opus*

*Iz krize u krizu –
tragovi Kjerkegora u životnom delu Bele Hamvaša*

Hamvas Béla, a magyar szellemi életnek ez a sokoldalú, máig félreismert figurája jelentős alakja a magyar Kierkegaard-hatástörténetnek is. A XX. századi válságirodalom egyik legfőbb hazai teoretikusaként nemcsak a világméretű krízis tüneteinek leírását tekintette feladatának, hanem törekedett az okok és a lehetséges kiutak felderítésére is. Bár a dán gondolkodóhoz egyértelműen a válságfilozófia kapcsán talált utat, Kierkegaard hatása tartósan bizonyul, közel tíz éven át számos tanulmányban, esszében, sőt regényekben is felfedezhetjük a kierkegaard-i lábnyomokat. Mind Hamvas esszéisztikus – maszkok mögött – rejtőzködő írásmódja, mind az egzisztencializmus felé orientálódó problematikája, vallás- és korkritikája, ugyanakkor „magánkereszténysége” ebbe az irányba mutat.

Kulcsszavak: Hamvas Béla, Søren Kierkegaard, recepció, krizeológia, egzisztencializmus

Hamvas Béláról szólni még mindig hálátlan vállalkozás, akár az irodalom, akár a filozófia területén mozgunk, leginkább elnéző mosolyra számíthatunk, és a Hamvassal szemben évtizedek óta hangoztatott kifogások valamelyikére. Persze kérdéses, hogy mennyire vehető komolyan egy XX. századi gondolkodó, aki asztrológiáról, Atlantisz elstüllyedéséről vagy éppen az ősi keleti tanításokról ugyanolyan meggyőződéssel beszél, mint az európai szellemi élet kétezzer-öt-száz éves történetének fontos alakjairól.

A szerző megítélésében a lehető legtágabb keretek közt mozgó vélekedésekkel szembesülhetünk. Néhányan – például Dúl Antal vagy Bognár József¹ – a

¹ „Az elmúlt jó két évtized magyar szellemi életére kétségtelenül Hamvas Béla tette a legnagyobb hatást, a korábbi évtizedekben már meglévő mítoszáról nem is beszélve” (BOGNÁR 2009: 241).

magyar kultúra legmeghatározóbb szellemét, a legnagyobb magyar írók látják benne, de sokkal gyakrabban találkozunk vele kapcsolatban a tudománytalanság („inkoherens, inkompetens, inkonzekvens”), felszínesség, miszticizmus, szubjektivizmus vádakkal, nevezik különcknek, kívülállónak vagy egyszerűen csak bolondnak. Ráadásul a közhelyessé üresedett szólam, hogy vagy szerették, vagy utálták, de senki nem közömbös iránta, sem állja meg már a helyét, mert műveinek jelentős része élete utolsó évtizedeitől egészen máig a magyar szellemi élet egy – agyonhallgatott, elfelejtett – zárványa maradt. Még a rendszerváltás után sem kapott figyelmet, amikor pedig a hatalmas várakozás dacára lényegében egyetlen lappangó életműként bukkant fel a diktatúrák időszakából.

A nyilvános siker és hírnév sosem jutott neki osztályrészü, az életműve iránti érdeklődés ma is egy szűk körre korlátozódik. Különösen azért fájdalmas mindez, mert karizmája, képességei alapján „a hazai kultúra határainak kitágítója”, egy szellemi iskola alapítója is lehetett volna. Életművének átfogó értékelése máig várat magára, de elodázza ezt a kötelességünket, hogy Hamvasnak a magyar filozófiai kánon peremvidékén van bérelt helye. Ezen a tényen műveinek az 1990-es években elinduló kiadása sem javított, sőt talán éppen növelte az ellenérzést és az elutasítást.

Tanulmányomban nem vállalkozhatom még csak az egyes szövegek értékelésére, elemzésére sem, nemhogy a hatalmas életmű áttekintésére vagy rehabilitálására. Töreksem viszont a kialakult értelmezési kánonok figyelembevételére, újabbak kijelölésére, és a Hamvas körül kialakult – évtizedek óta kritika nélkül elfogadott, leegyszerűsítő, káros – mítoszok rombolására. Célom továbbá a figyelemfelkeltés, az aktualizálás, ami főként a krizeológiai gondolatoknak köszönhetően bármely korban, a mienkben pedig különösen könnyűnek tűnik. A kierkegaard-i lábnymokat kerestem a hamvasi korpuszban, válogatásom egyetlen szempontja ez volt, emiatt helyenként talán nem kellő alaposággal elemzem az egyes műveket, de ahogy a nyomolvasó – egészen közel hajolva – figyelmét az apró jelek keresésére összpontosítja, közben másodlagos számára a környező táj szépsége vagy vadsága, én is csupán a recepció szempontjából lényeges elemeket igyekeztem összegyűjteni, hogy észrevehetővé váljon az ösvény, amelyet Hamvasnál Kierkegaard taposott.

LUKÁCS GYÖRGY ÉS AZ ESSZÉ

Mindenképpen túlzás azt állítani, hogy Hamvas – máig tartó – negatív hazai megítéléséért egyetlen embert terhel felelősség, mellőzésének számos oka van. Közismert tény azonban, hogy a korabeli szellemi élet egyeduralkodója, Lukács György 1948-ban hogyan lehetetlenítette el és száműzte a magyar szellemi életből – több más művész és gondolkodó mellett – Hamvas Bélát. Én éppen arra

szeretnék rámutatni, hogy nyilvánvaló szembenállásuk ellenére számos kapcsolódási pont van kettejük között, és éppen ezek segíthetnek kibékíthetetlen ellentétük okait megérteni.

„Lukács és Hamvas viszonyában az a különös, hogy a fiatal Lukács György pályakezdő írásaiban – Hamvast mintegy két évtizeddel megelőzve – Hamvas-hoz hasonlóan fogalmazza meg a »teljesség« és a »lényegkeresés« problematikáját” (THIEL 2002: 26). A Lukács által megfogalmazott éles bírálat különösen az 1918-as fordulat fényében érthető, hiszen a negyvenes években a legkevésbé sem látta szívesen saját egzisztenciális-életfilozófiai témáit, esszéisztikus stílusát, egész fiatalkori tévelygését. Annak ellenére, hogy Lukács a nevét nem változtatta meg, az álarcainak lehullása és újabbak felvétele – közsímet pálfordulásai – a kierkegaard-i inkognitó jelenségét idézi, amelynek köszönhetően ő is ugyanazzal a hevességgel és „becsületességgel”² képviselhetett egymásnak gyökeresen ellentmondó értékeket, eszméket, életelveket. Már maga a stílus, az esszé műfaj is a múlt kísértete lehetett tehát a számára. „Hamvas esszéisztikus írásaiból eléggé jól körvonalazható az az *affirmatív jellegű filozófiai alapállás*, amelynek az a lényege, hogy *a tanúsítás jellegű bölcelet nem öncél, hanem megvalósítandó életpraxis*” – szögezi le Thiel Katalin az egyik, talán legnyilvánvalóbb kapcsolódási pontot a két gondolkodó között (THIEL 2002: 9). Nyilvánvalóan az 1910-es évek fiatal Lukácsának írásai, filozófiai témái, az „esszé-korszak” egész gondolkodói alapállása az, amire itt gondolnunk kell.

Arra is helyesen hívja fel a figyelmet Thiel, hogy Hamvas a Montaigne-féle esszédefinícióhoz tér vissza, amennyiben ezt *kísérletként* fogja fel. Ezen túl azonban *kísértésként* is megjelenik, „a hagyományos értelemben vett bölcelet fogalmának újraértelmezéseként” (THIEL 2002: 14). Ezáltal pedig a kierkegaard-i pozíció is felidéződik, a szembehelyezkedés a nagy rendszeralkotó filozófiákkal, elsősorban Hegellel. Ez a rendszerellenesség azonban mind Hamvasnál, mind pedig dán tanítójánál némileg eltérő formában realizálódott annak ellenére, hogy a Descartes-tal kezdődő és a hegeli abszolútumig ívelő gondolati hagyománnyal szálltak szembe.

Érdekes adalék tehát kettejük szembenállásához, hogy Hamvas esszéisztikus stílusa és Lukács egyik meghatározó – és eddigre már megtagadott – fiatalkori főműve, *A lélek és a formák* között számos párhuzamot találni.³ Lukács esszékötetének egyik kulcsszava – alcíme is – a kísérlet, amit Balassa Péter az esszéprózáról beszélve Hamvas esetében szintén használ. E műfaj többfé-

² Ez a fogalom különös jelentőséggel bír Lukács György Kierkegaard-interpretációi során, ahogy arra Gyenge Zoltán is felhívta a figyelmet (GYENGE 2005: 46).

³ Éppen ez az a mű, amelyben a *Forma az élet zátonyán*, Søren Kierkegaard és Regine Olsen című esszé megjelent, ami a hazai Kierkegaard-irodalom legelső alkotása volt.

le meghatározása közül a szerző éppen azt tartja Hamvas egész életművében alapvetőnek, amelyet így ír körül: „...szorosabban vett kísérlet egy adott téma mint életprobléma megfogalmazására, tehát rejtetten konfesszionális magatartás nyelvi formája. Annyiban művészethez közelebb eső a tudományos dolgozatnál, hogy a téma leplezetlenül az életvitel, az élettény, a magatartás kifejezője” (BALASSA 2009: 76). Nehéz nem észrevenni, hogy e sorok teljesen autentikus értelmezését adnák az említett Lukács-műnek is. A két szerző szoros kapcsolata egyébként a fenti tanulmány írója is utal, amikor arról beszél, hogy Hamvas művei annak a filozófiai esszéíró hagyománynak a részei, amelybe Kierkegaard és Nietzsche mellett Franz Baader, Rudolf Kassner és a fiatal Lukács György is tartoztak (BALASSA 2009: 76). Nem véletlen, hogy a műfaj fénykora, virágzása a magyar irodalomban is éppen az 1930–40-es évekre esett.

Hamvas számára az esszé a mindennapi gondolati gyakorlat, az éberség megőrzésének, egyfajta meditatív állapot elérésének eszköze is volt. Veres Il-dikó említi, hogy a Magyar Filozófiai Társaságnak a századelő filozófiai irányzatairól szervezett vitaülésén a „saját gondolkodói – filozófiai – írói mentalitásuknak megfelelően nyilvánultak meg a hozzászólók. Így Hamvas Béla is, aki a filozófia és az élet esszészzerűségét tartja dominánsnak, s azt az epigrammatikus filozófiát preferálja, amely Schopenhauernél jelenik meg először, s azóta a filozófusra meglátása szerint kötelező a »stílus«. A rövid, esszészzerű megfogalmazások a huszadik században is többet mondanak ki, mint a terjedelmes filozófiai művek” (VERES 2011: 269). Gyenge Zoltán egy helyen szintén „a kis formák mestereként” említi – Nietzsche mellett – Kierkegaard-t (GYENGE 2001: 110), rámutatva, hogy még a monumentális *Vagy-vagy* is ilyenekből tevődik össze. Véleménye szerint a dán gondolkodónak éppen rövidebb írásai tekintendők kiemelkedő fontosságúnak az egész életmű kulcsfogalmainak megragadása szempontjából. Ugyanakkor az is továbbgondolásra érdemes észrevétele a szerzőnek, hogy a kierkegaard-i és nietzschei szuggesztív stílusnak közös gyökere van, mégpedig a szofista filozófusok szómágiája (GYENGE 2006: 106).

Egy másik korabeli vitában pedig, amelynek témája a filozófia jövője volt, Hamvas azzal a vélekedésével állította maga mellé kollégáit, például Brandenstein Bélát is, miszerint a jövő filozófiájától, filozófusától elvárható legfőbb igény az éberség. Kiindulási pontja az volt, hogy az újkorban a művészet, kiemelten az irodalom, a költészet többet tudott mondani a valóságról, mint a bölcselet, ez ugyanis rendszerekbe, világszemléletekbe menekült. „Aki az Olajfák hegyén, az utolsó éjszakán, mikor az áruló a fegyveresekkel már közeledik, ne képzeldéseiével és álmaival szundikáljon, hanem lássa azt, ami: van. Aki ismeri a valóságot. Tudja, hogy mi történt és mi történik. Ez az egyetlen igény, az egyetlen várokozás, az egyetlen követelés. Ez az egy szó: az éberség” (KÓ-SZEGI 1998: 663).

Az 1930-as évektől Hamvas esszék sorát írta, amelyeket kötetekbe rendezett: *Babérligetkönyv* (1930), *Archai* (1932–1945), *Magyar Hyperion* (1936) és a *Láthatatlan történet* (1943). Az e művekből kibomló, a negyvenes évek közepéig tartó – az antik görög teljességeszmény széttöredezésének felismeréséből táplálkozó – válságfilozófiai korszakot a hagyományt középpontba állító szakasz követte, amelynek legfontosabb dokumentumai: *Scientia Sacra* (1. része 1943–44-ben, 2. része 1960 és 1964 között íródott), *Az ősök nagy csarnoka* (1943–1960), *Száz könyv* (1945), *Anthologia humana* (1946), *Forradalom a művészetben* (1947), *Karnevál* (1948–1951). Az 1959-től számított utolsó alkotókorszakának főművei a *Patmosz* (1. 1959–1963, 2. 1964, 3. 1965–1966), amely az egész életmű összefoglalásának igényével íródott: „minden tudása, fiatalkori Nietzsche-rajongásától és hyperioni büszkeségétől érett kora alázataig és egyszerűségéig számadásra kerül” (DÜL 2009: 23). Ide sorolható még két utolsó regénye: a *Bizonyos tekintetben* (1961) és az *Ugyanis* (1967–1968).

A hamvasi esszéről mondtak végére ide kívánczik még egy megjegyzés: a szerzővel kapcsolatban gyakran felhozott – terminológiai pontatlanság, önkényes szövegkezelés vagy szinkretizmus – vádakra Thiel egészen kierkegaard-i megoldást talál, nevezetesen a rejtőzködést: „A Szent Ágostonhoz hasonló szigorúságú, az író magát sem kímélő konfesszionális tartalmú írásai néhol szándékosan rejtőzködők, metaforisztikusak, máshol esszéisztikusak vagy aforisztikusak” (THIEL 2002: 12). A műfaj egy újabb hasznos tulajdonságát találtuk tehát meg, ami a „hamvasi inkognitó” problémájához vezet, melynek részletes elemzésére valamivel lejjebb vállalkoztunk.

Fontos kérdés, hogy miért az esszében tudott Hamvas kiteljesedni. Egyet kell értenünk tehát Thiel Katalinnal azon meglátásával, hogy e műfaj tette lehetővé számára a leginkább a lázadást a hagyományos terminológiával dolgozó klaszszikus filozófiai-próza hagyomány ellen, ugyanakkor a költői formában megnyilatkozó gondolkodókkal – éppen Nietzschevel és Kierkegaard-ral – történő azonosulást. Hamvas stílárius behatárolásához mindenképpen érdekes adalék Bódis Zoltán azon észrevétele, hogy a „válsággal kapcsolatos íásaiban Hamvas még a szaktudós álarcát ölti magára, lábjegyzeteket ír és bibliográfiát állít össze, azonban a tanulmányok túlmutatnak a tudományos szövegek horizontján; olyan következtetéseket olvashatunk bennük, amelyek a »realitás megragadásán« túl az »egzisztenciát« érintik” (BÓDIS 2009: 56).

Vitába kell szállnunk Thiel Katalin kijelentésével, miszerint a „magyar szellemi élettől többnyire idegen volt a filozófia hagyományos, »németes« nyelvvezete, terminológiája” (THIEL 2002: 12). Kivételként említi Lukácsot, Alexander Bernátot, Pauler Ákost, Kornis Gyulát vagy éppen Prohászka Lajost. Rajtuk kívül is számos korabeli gondolkodónk folytatott tanulmányokat német nyelvterületen, és „importálta” az ott megszerzett tudást, fogalmiságot. Nagy

András mutat rá a hazai Kierkegaard-recepció kapcsán arra a tényre, amely a századelő egyre szaporodó filozófiai fordításainak kapcsán is elmondható, hogy a forrás többnyire német nyelvű munka volt (NAGY 2011: 144, 147). Ezeknek pedig egyik legmeghatározóbb tulajdonsága, hogy túlzottan is domináns maradt a német bölcséleti hagyomány – elsősorban fogalmi – hatása. Így azt a következtetést is hibásnak kell tartanunk, miszerint a magyar filozófiában az esszé műfaj nem éppen ennek a klasszikus, zárt terminológiának a tagadásaként definiálta volna önmagát. Így vagy úgy, de az teljesen bizonyos, hogy az esszé – szépíróinknál mint a bölcselkedés formája – virágkorát élte a század harmincas éveiben.

Ez a műfaji kitérő átvezet minket egy következő vádhoz, amit Hamvassal szemben meg szoktak fogalmazni, nevezetesen az irodalmiság. „Elragadtatásokkal teli, szellemes aforizmákat, pszichológiai igazságokat, lelki elemzéseket, apró megfigyeléseket tartalmazó lírai filozófia ez, mely inkább élményt akar adni, mint ellenőrizhető tényeket, s inkább művészet kíván lenni, mint tudomány” (HANÁK 1993: 167). Vizsgálatunk szempontjából azonban itt éppen az egyik fontos kapcsolóelemet ismerhetjük fel, hiszen Kierkegaard-ra legalább annyira igaz az állítás, mint Hamvasra: „legalább olyan joggal lehet filozófiai műveket is alkotó írónak, mint irodalmi műveket is alkotó filozófusnak nevezni” (HELL–LENDVAI–PERECZ 2001: 180).

Ha a hamvasi korpusz jelentős részét szépirodalmi műként kell is meghatározunk, azt semmiképpen sem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy ő „az irodalmat nem valamiféle bölcséletpótléknak tekinti: a válságlegyőzés és a hagyománykeresés adekvát megoldásának” tartotta (HELL–LENDVAI–PERECZ 2001: 179). Jól mutatja ezt, hogy a második korszak reprezentatív művei, regényei számára az archaikus kor mítoszainak modern megfelelői, a tudás közvetítésének kizárólagos eszközei korunkban. „A regény: egyetlen hatalmas tiltakozás a modern kor, a modern világválság, a modern politikai-tudományos-gazdasági hatalom és legfőképpen a modern realitásfogalom ellen” (HELL–LENDVAI–PERECZ 2001: 180). A műfajválasztás ilyen interpretációja erősen specializált, ugyanakkor elegáns menekülési utat kínál az irodalmiság problémájából.

A *Kierkegaard Szicíliában* című művével viszont Hamvas kétségkívül átlépte a szépirodalom határát. Bár a „kopenhágai Szókratésznek” szentelt gondolat kísérlet szándéka inkább valamiféle mély átélés, mint a megértés, több filozófiai réteget is találhatunk a szöveg elemzése során: „Csak Isten van, ő ragyog itt a tengeren és a narancsligetek között és ez a bűvös illat ő, a szél is ő, a kígyó is, a cápa is, a bor is. Ne számold, hogy hányadik álom vagy. Inkább álmodj magad” (HAMVAS 1988: 113). Nem csak a panteisztikus látásmód, ami tetten érhető ezekben a sorokban, és ami jól tükrözi a hagyományos metafizikákkal és azok alapvető dualizmusával való szakítás szándékát, de filozófiai mondani-

valója van az utazásnak is, ami a választás–lehetőség–szabadság kierkegaard-i eredetű fogalmakat variálja.

Az egész mű interpretációját befolyásoló kérdés, hogy ki is az utazó. Jól tudjuk, hogy Kierkegaard sosem járt Szicíliában, és általában eléggé lesújtó véleménye volt kortársai utazási szokásairól. Szerinte ez egyértelműen „az ember önmagától való szakadatlan menekülését jelképezi, amiből már A, az esztétikus is csúfot űz” (GARFF 2004: 350). Becsapásnak érezhetjük Hamvas címadását, hiszen semmiképpen sem a dán filozófust látjuk Itália felé vonatozni, hanem csupán a szituáció, a közben zajló belső utazás mélységesen kierkegaard-i; hasonlóan ahhoz, ahogyan Lukács irodalmi formába öntötte, lefordította önmaga számára a Regine-szerelmet.⁴

TALÁLKOZÁS KIERKEGAARD-RAL

Hamvas az első világháborúban való részvételével és sérüléseivel nemcsak az élet törekenységéről szerzett tapasztalatokat, hanem a világnézetek, értékrendek, az egész addigi európai életmód tűnt el örökre a szemei előtt. Az értékvesztés érzését aztán olvasmányai teljesítik be: főként Schopenhauer, Nietzsche és a dán gondolkodó. Így vall erről az időszakról évtizedekkel később: „Az autentikus egzisztencia az, aki jelen van. Számomra jelen lenni annyi, mint válságban lenni. Ez a magatartás Kierkegaard óta kötelező. Mintha ma történt volna, húszéves alig múltam, amikor a könyvtárban, nem is tudom hogyan, Kierkegaardnak *Az idő bírálat*a című tanulmánya kezembe került. Nincs társadalom, nincs állam, nincs költészet, nincs gondolkozás, nincs vallás, ami van romlott és hazug zűrzavar. Pontosan így van, gondoltam. De ennek valamikor el kellett kezdődnie. Elkezdtem keresni a sötét pontot. A proton pszeudoszt, vagyis az első hazugságot. Akkor álltam a válságba, és azóta sem léptem ki belőle. [...] Visszafelé haladtam a múlt század közepétől a francia forradalomig, a felvilágosodásig, a racionalizmusig, a középkoron át a görögökig, a héberekig, az egyiptomiakig, a primitívekig. A válságot mindenütt megtaláltam, de minden válság mélyebbre mutatott. A sötét pont még előbb van, még előbb. A jellegzetes európai hibát követtem el, a sötét pontot magamon kívül kerestem, holott bennem volt. A válságcentrumot mindenki magában hordja” (HAMVAS 2004: 278–279).

A válság eredetének tehát – vallási terminológiával – valamilyen bűnt kell tartanunk, azonban ez Hamvasnál ontológiai kategória is, hiszen az ezzel való

⁴ Regine Kierkegaard jegyese volt, kapcsolatukról Lukács a *Forma az élet zátonyán*. Søren Kierkegaard és Regine Olsen című esszéjében írt. Lásd Lukács György: *A lélek és a formák. Kísérletek*. Budapest, 1997. 45–61.

szembenezés a válság tudatos átélésének nélkülözhetetlen feltétele. „Aki ezt nem teszi meg, az Hamvas értelmezése szerint »lényegtelen«, inautentikus, »időszerűtlen«, »pseudo-egzisztencia«” (THIEL 2002: 37). A fogalom nem mellékesen Kierkegaard gondolkodásának is egyik tartópillére, számos művében – például *A halálos betegségben*, *A szorongás fogalmában* vagy éppen a *Félelem és reszketésben* – lehetünk tanúi ezen eszmével folytatott küzdelmének.

VÁLSÁG

Hamvas tehát a válság-gondolattal véglegesen megfertőzött elmével közelített Kierkegaard-hoz, és ez az alapállás mindvégig jellemző maradt viszonyulására. A két háború között jelentkező katasztrofista bölcelet legkövetkezetesebb képviselőjeként több irányból is jelentős ösztönzést kap a témában való elmélyedéshez, és bár a „válságfilozófia teljesítményeihez Hamvas nem annyira eredeti meglátásokkal járul hozzá, mint inkább a válságfilozófiának mint önálló bölceleti iránynak a reflektálásával” (HELL–LENDVAI–PERECZ 2001: 173), jelentőségét mégis jól mutatja, hogy a krizeológia elnevezés Hamvas leleménye a magyar szellemi életben (THIEL 2002: 14).

Bódis Zoltán véleménye szerint a krizeológia Hamvasnak köszönhetően állt össze egy egységes szövegfolyammá, mivel felismerte a kapcsolatot azon művek között, amelyekből kibontakozhatott a XX. századi válságirodalom. Hangsúlyoznunk kell azt is, hogy tevékenysége nem korlátozódott kizárólag a gyűjtőmunkára, a krízis teoretikusaként legalább ilyen jelentőség tulajdonítható neki. Ugyanakkor ez a feladat kulcsfontosságú lett az egész életmű szempontjából, hiszen „Hamvas Béla a harmincas években épp a válságkutatás révén jut azokhoz a felismerésekhez, amelyekből a későbbi életműve vezető szólama lesz” (BÓDIS 2009: 56). Kierkegaard válságkonceptiója tehát nem csupán amiatt lehet érdekes számunkra, mert a válság mindkét gondolkodó számára egzisztenciális természetű volt, hanem azért is, mert Hamvas egyértelműen ennek alapján fejtette ki a sajátját, és ez irányította az egzisztencia- és életfilozófiák felé.

Thiel Katalin mutat rá egy izgalmas etimológiai kitérőben, hogy a válság szó „eredetileg nem bénultságot, letargiát vont maga után, hanem döntést, választást indukált, az emberi cselekedetek motiválója volt. Ezt az értelmezést elevenítette fel Kierkegaard és nyomában Hamvas fogalomhasználata is” (THIEL 2002: 34). Ráadásul – a J. Ritter-féle *Historisches Wörterbuch der Philosophie* alapján – azt is állítja, hogy a krízisnek mint filozófiai kategóriának a létrehozása Kierkegaard érdeme lenne. Ő a választás aktusán keresztül ismerte fel a válságot önmagában, és ennek vállalásával kitörési lehetőséget talált az autentikus lét felé, ahogyan azt majd Hamvas elméletének mélyén továbbélni látjuk.

Hamvas a *Világválság* című tanulmánya mellett számos írásában vizsgálja e téma különböző aspektusait⁵, mégis ezt az írást fogom elrugaszkodási pontnak használni, hiszen itt nemcsak a krízis magyarázatát, de irodalmának áttekintését is adta. Kortünetként állapítja meg, hogy a válságot csupán az élet bizonyos területein – gazdaságban, politikában, tudományban – érzékelték és írták le, holott az egész emberiség, sőt az egyes ember maga áll fordulópont előtt. A kiút keresése – az európai krízisirodalom áttanulmányozása – során meglepődve tapasztalta, hogy a tudományok nem képesek választ adni „a kérdéseivel magára maradt individuumnak”, sőt legtöbbször megoldási kísérleteik eredménye éppen a válság fokozódása, elmélyülése.

Az 1937-es *Világválság* című műve egy bevezető tanulmányból és 823 tételt felsorakoztató, annotált bibliográfiai részből áll.⁶ Fontos látnunk, hogy Hamvas nem egyszerű szakbibliográfiát készített, hanem a témához kapcsolható művek alapos ismeretéről és megértéséről tanúskodó szintetizáló művet, amelynek szellemi önállóságára, alaposságára jellemző, hogy az itt szereplő könyvek, szerzők jelentős része életművében később is felbukkan.

Hamvas a bevezető tanulmányban a válsággal kapcsolatos műveket három csoportba sorolta. Az elsőbe azok a szerzők kerültek, akik a problémát már előre jelezték, és igyekeztek felhívni a figyelmet az európai kultúra tarthatatlan állapotára. Ezen „profetikus krizeológiák” legfontosabb alkotói: Kierkegaard, Nietzsche és Spengler.⁷ Míg ők mélységében, elvi szinten ismertették a válságot, az utánuk következők már csupán annak – történeti, politikai, szociológiai vagy gazdasági – leírására voltak képesek, a tünetek rögzítésére. Hamvas sajátos mércét alkalmaz ezen későbbi művek esetében, amire azért volt szükség, mert jól látta, hogy a válság – már az ősi mítoszoktól kezdve – minden kor közkedvelt témája volt. A művek közül tehát ki kellett válogatni az értékeseket, amihez az első, a profetikus szerzők szolgáltatták a mércét.

⁵ *Modern apokalipszis, Krízis és katarzis, A válság pszichológiája, A világnézetek lélektana, A mai világ képe*, hogy csak néhányat említsünk a szerző 1930-as évek második felében publikált ide vonatkozó szövegei közül.

⁶ Ez utóbbit csak a mű 1937-es kiadása tartalmazza, a későbbi megjelenések során csupán a bevezető tanulmányt takarja a cím.

⁷ Kierkegaard *Kritik der Gegenwart* című művének lényegét például így összegzi: „Az első modern krízistudattal írt tanulmány. Szembeállítja: a reflexiós és a szenvedélyes embert. A szenvedélyes ember a teremtmény. A reflexiós a modern típus, akinél »a helyzetek valósága ellanyhul és az egész lét kétértelművé válik«. A reflektált idő jellegzetes tünete: az irigység (ressentiment) s ebből következik az általános nivellálás, amely minden kiemelkedőt elnyom és megfojt. A reflexió ellentéte a szellemnek s a belőle folyó nivellálás »ma megfelel annak, ami az ókorban a sors volt«. A modern korban így merül fel a szétesés, a formátlan-ság, a tartalomtalan beszéd (fecsegés, közvélemény, közösség problémája), a felületesség és a lázadás mentalitása” (HAMVAS 1937: 55).

A krízisirodalom második – Hamvas által klasszikusnak nevezett – korszakának kezdete Spengler könyvének megjelenéséhez köthető, ami egybeesik a világháború végével (1918). Ez az az idő, amikor „a világválság tényleges valóság lett” – mondja Hamvas. Hiába nyilvánult meg a legkülönbözőbb formákban: „a politikai szétesés, elszegényedés, gazdasági leromlás, társadalmi felbomlás, morális, értelmi, művészi, tudományos válság” (HAMVAS 1983: 78), voltak, akik még mindig nem akarták beismerni eljövételét. Mégis a krízis leírására alkalmas, kellően mély és általános művek java része az 1920-as években keletkezett. Ez az állapot az amerikai pénzválság kitöréséig (1929) tartott, amikor a tények és a gyakorlat embereinek szeméről is lehullt a lepel. Az újabb korszak kezdetét tehát a New York-i tőzsde összeomlása jelezte. A „harmadik korszakot a szekularizálódás korának lehet elnevezni, mert ekkor a világsajtot elárasztották a legkülönbözőbb művek, amelyek a válság okát hol itt, hol ott keresték, nagyobbára tüneteiben írták le, és részleteit tárták fel” (HAMVAS 1983: 80). Ezen művek már teljesen alkalmatlanok a krízis leírására, hiszen csupán annak egy-egy megnyilvánulási formáját érzékelik.

Hamvas talán legfontosabb felismerése, hogy „a válság sohasem maradhat a külvilág eseménye; amíg az ember nem érzékeli a válságot személyes sorsként, addig nem lehetséges annak sem valóságos megértése, sem pedig megoldása” (BÓDIS 2009: 59). Ennek módja pedig az, hogy az ember teljesen magáévá teszi, élete részeként fogadja el a válságot, nem menekül előle, hanem – mintegy kierkegaard-i ugrással – beleveti magát. Ugyanis csak ebben az esetben van lehetősége elérni a katarzist, amely a krízisből kivezető út startköveként áll előttünk. „Nincs gazdasági krízis: kritikus szemmel nézett gazdaság van; nincs krízis a családi életben, a társadalomban, a közerkölcsben: a családban, társadalomban, közerkölcsben krízist elő emberek vannak, akik számára az egész világhelyzet válságos” (HAMVAS 1983: 61).

Az új válság lényegi – és minden korábbtól különböző – sajátossága a megoldhatatlanság, ami annak köszönhető, hogy most egy világméretű társadalmi, szellemi krízisről van szó. A fő különbség az elmúlt korokhoz képest, hogy a krízis most az élet minden területén egyszerre jelentkezett, ezért felismerhetővé, kikerülhetetlenné vált. Hamvas szerint ugyanis „mindig válság volt, csak az emberiség elrejtőzött előle, és nem vett róla tudomást. Ma ezt a helyzetet csak felismerjük” (HAMVAS 1983: 69). Garaczi Imre emeli ki tanulmányában a Hamvas-féle válságtudat legfőbb jellemzőit, a bizonytalanságot, reménytelenséget, a végzetesség érzésének eluralkodását. „Hamvas félelme az, hogy az egész kultúra egy elhúzódo kockázat tárgyává válik, s azt érzik az emberek, hogy olyan határhoz értek, amelyet ha átlépnek, már végleg elveszett minden” (GARACZI 2005: 54). Ennek kapcsán beszélhetünk pozitív és negatív válságtudatról, amelyek már a krízis megoldhatósága irányába tett első lépésként értelmezhetőek.

„Az előbbi a válságtudattal való teljes azonosulást, míg az utóbbi a válságtudattól való távolságtartást fejezi ki, s következménye az elégedetlenség, amely szintén pozitív és negatív lehet, s a lázadás szellemében, illetve az utópizmus feltűnésében jeleníthető meg” (GARACZI 2005: 55).

A *Krízis és katarzisz* című esszében már egyértelműen a válságra adható válaszlehetőségeket veszi sorra: 1. tehetünk úgy, mintha nem volna válság, és a homéroszi lótuszevők mintájára belemenekülhetünk az élvezetekbe. 2. Az *outsider* tudatában van a válságnak, de megelégedve részmegoldásokkal csak arra képes, hogy tovább mélyítse a krízist. 3. A korszerűtlenek egyszerűen lemaradnak a világtól, és kívül kerülnek a közös emberi sorson. 4. A korszerű ember képes a válságon úrrá lenni, mégpedig a következő úton haladva: destruktív kritikával illeti saját korát, az aktív lázadás aztán a nihilizmusig jut, amely megteremti a katarzisz, vagyis a krízisből való kijutás lehetőségét. Nem nehéz észrevenni, hogy egészen kierkegaard-i ez a „tetszőleges” lépésekkel bejárható egzisztenciális út ugyanúgy, ahogy a szakirodalom ide vonatkozó helyének fogalomhasználata is: „Aki katarzist él át, halálmegvető vakmerőséggel győzi le saját kétségbeesését: fagyos nyugalommal és jeges bátorsággal néz szembe a maga teremtetten semmivel, hogy azután, mindent átfogó megtisztulás nyomán, újonnan alapított élet, társadalom és szellem távlata nyíljék meg előtte” (HELL–LENDVAI–PERECZ 2001: 175). A remény tehát Hamvas szerint ott van, és nem csupán egy szűk, kiválasztott réteg számára, hanem idővel az egész emberiségnek elérhető lesz.

Földényi F. László tanulmányában a hamvasi krizeológia kemény kritikáját adta. Legfőbb vád a „tisztázatlanság”, ami akkor bukkan fel, amikor „Hamvas mindenáron tisztázni akar valamit, s ennek érdekében a létezését egyértelművé, leírhatóvá, fogalmakkal kimerevíthetővé, megragadhatóvá igyekszik leegyszerűsíteni” (FÖLDÉNYI 2009: 136). Szerinte ekkor a krízist nem a megoldást lehetővé tevő katarzisz követi, hanem elszürkülés, tudálékosság és közhelyek. Felrója Hamvasnak azt a kibékíthetetlen feszültséget is, amely műveiben a válság mély átélése és „a válság képezte szakadék időnkénti tagadása és betemetése” között feszül.

Földényi részletesen beszél a hagyomány és válság viszonyáról, ami Hamvas egész munkásságának egyik sarkalatos problémája. Az iménti kifogása egy fontos következményére hívta fel a figyelmet itt. Paradoxont eredményez, ha ahhoz, „hogy a krízist megelőző (és felülmúló) hagyományt meg lehessen alapozni, tételezni kell egy olyan állapotot is, amely mentes a válságtól” (FÖLDÉNYI 2009: 137). Azzal vádolja Hamvast, hogy a hagyományt így elérhetetlen idősíkra helyezte: vagy a nagyon távoli múltba, vagy egy elképzelt jövőbe. A kettő között, e behatárolhatatlan intervallumban eltelt idő kizárólag a hanyatlás, a korrumpálódás, a válság eluralkodását eredményezte, és valójában csak ez adott a számunkra. Azt azonban figyelmen kívül hagyja a szerző, hogy

Hamvas korát sem a krízis megoldásának könnyű és mindenki által bejárható útjáról beszél, hanem csupán egy, a kiválasztottak számára elérhető, küzdelmes lehetőséget hagyott meg.

Hamvas az ember által elkövetett bűnről, rosszról írt, aminek elemzése sok tekintetben, főképp végkövetkeztetéseiben összevethető a kierkegaard-i bűnbeszés-interpretációval⁸, amely szerint az ember nem csupán a rosszat választotta, hanem egyben a szabadságot is. „A szubjektum szabadsága Kierkegaard-nál abban áll, hogy belátja az alternatívát, a vagy-vagyot, majd választ, hogy önmagára szavaz avagy lemond arról, hogy létezésének autonóm módját válassza” – világítja meg a fogalmat Gyenge Zoltán (GYENGE 2001: 102). Erre az összefüggésre – legalábbis Hamvassal kapcsolatban, hiszen Kierkegaard-nál a kérdésnek gazdag szakirodalma van – szintén Földényi hívta fel a figyelmet, rámutatva, hogy az ember „nem cselekedhetne, ha nem lenne válságban létező lény. A szabadság nem előzi meg (múlja felül) a krízist, hiszen éppen annak köszönheti a megszületését; [...] felvethető a kérdés: vajon a hagyomány nem úgy »múlja felül« a krízist, hogy azt feneketlenné mélyíti és beteljesíti?” (FÖLDÉNYI 2009: 137). Ezen a ponton úgy tűnik, Hamvas is oda jut, ahova Kierkegaard a fentebb már említett műben: a bűn következménye az emberben – és az emberi történelemben – megszülető szorongás. Hamvas Béla azonban a hagyomány által megtalálható és megőrizhető „istenhasonlóságunkban” talált kiutat ebből az egzisztenciális veszélyhelyzetből.

A válságkorszak lezárását és egy új korszaknak a nyitányát jelzi Hamvasnál a *Láthatatlan történet* című 1943-as mű. A kötet érdekessége, hogy a második világháború idején íródott, amelynek során a szerzőt háromszor hívták be katonai szolgálatra (1940, 1942, 1944), jelentős része épp az orosz frontszolgálat alatt (1942. április–szeptember) készült. E külső történések ellenére a kötet belső útja töretlen. Hamvas ebben az esszégyűjteményben volt képes a világválsággal kapcsolatos gondolatainak legteljesebb szintézisét megalkotni. Ugyanakkor a műfaj egyik csúcsteljesítményét is nyújtja, hiszen „mint kötet szervezésében és komponáltságában párját ritkítja, egyben jól mutatja, hogy a vallomások esszépróza: magatartáslehetőségek végigjárása, személyes kiutak, illetve archetipikus megoldások keresése” (BALASSA 2009: 80–81). Míg az első esszében – *A Vízöntőben* – egy apokaliptikus kordefiníciót kapunk, addig a következőkben megoldási kísérletek sorakoznak: a heroikus, a szerzetesi, a közösségi, a költői életforma vagy éppen a barátság, a szerelem. Közös azonban mindben, hogy csupán kísérletek maradnak, hogy legfeljebb az egyén számára kínálnak valamiféle időleges kiutat a krízis, a szenvedés elodázására. A kierkegaard-i stádiumokat, műveinek szerepváltozó többszólamúságát juttathatja

⁸ Lásd *A szorongás fogalma*. Budapest, 1993. Kiemelten 33–62.

eszünkbe a mű ilyen olvasata, azzal a fontos különbséggel, hogy Hamvas – a keretként felfogható nyitó- és záróesszéiben – végső soron mindegyik lehetőséget negálja, hiteltelenné teszi.

Hamvas három szempontból vizsgálta a világválság jelenségét: egyrészt a válság tünetei és mibenléte foglalkoztatta, másrészt ennek okait és kezdetét vizsgálta, majd ugyanolyan elszántsággal kereste a krízisből kivezető utakat, megoldási lehetőségeket. Darabos Pál véleménye szerint a három kérdéskör egymástól elválaszthatatlan gondolkodásában, még akkor is, ha korai műveiben inkább a szimptómák és okok foglalkoztatták, míg később a kiútkeresés erősödik fel.

A válságkorszakban bejárt út csomópontjai művek. Az első ilyen a világválság-bibliográfia (1936), a második *A láthatatlan történet* (1940–1941, de 43-as megjelenés), amely „a válság szellemi megoldási lehetőségének első összefoglaló kifejtése még tradicionális gondolkodását megelőző gondolatvilágának megfelelő rendszer szerint” (DARABOS 2002: 132). A következő állomás, a *Scientia Sacra* I. része, amelyben már az – aranykorról tudósító, arra visszatekintő – hagyomány gondolata vált meghatározóvá a kiút keresésében. A negyedik – Darabos Pál szerint időben csak nehezen behatárolható (30-as évek második, 40-es évek első fele) – csomópont a keresztény kultúrkörhöz kapcsolódik. „A világválságra vonatkozó gondolatai tehát egész életművén végigvonulnak, állandó probléma volt számára, amiként a világválság problémái a valóságban sem oldódtak meg, és a megoldás mind a mai napig csak virtuális lehetőség maradt” (DARABOS 2002: 133).

Némileg eltérő véleményének adott hangot a – véleményem szerint – máig leginkább mérvadó magyar filozófiatörténetet létrehozó szerzőtriász: „Ifjúkorának válságfilozófiájából a megtalált hagyomány mutatja meg neki a kiutat” (HELL–LENDVAI–PERECZ 2001: 175). A hagyomány az emberiség ősi, egységes tudását jelenti nála, ami eltűnt a múlt kódében, de részleteiben felkutatható, rekonstruálható. A történelem előtti emberiségnek tehát birtokában volt, de a történeti sorsa az elbutulás és a megvakulás.

A válság tudata előfeltételezi egy válságmentes, még tökéletes valóság, eredendő egység ismeretét is. Műveiben sokféleképpen határozza meg Hamvas a hagyomány fogalmát, de ez a tapasztalat kulcsot ad mindegyikhez. Nevezi egyfajta metafizikai tudásnak, de nem abban az értelemben, ahogy a nyugati filozófia használja a fogalmat, hanem ahogy a keleti tanok vagy az Evangélium. Ezt a tudást megkülönbözteti a vallástól, mítosztól, filozófiától, tudománytól. Az utóbbival közös jellemzőjük, hogy mindkettőt az „igazságszenvedély” vezeti, de különböző alapra építenek, és eltérőek a vizsgálati módszereik (következtetés szemben az intuícióval). A modern tudomány ezért minden elemében végtelenen eltávolodott, elszakadt a hagyománytól.

KORSZERŰSÉG

Feltehetjük a kérdést, mennyire volt korszerű Hamvas Béla, amikor a XX. század első harmadában a keleti gondolkodás irányába tájékozódott? Hazai viszonylatban egyáltalán nem, hiszen a századelős magyar filozófia különösen erősen kötődött a nyugat-európai, azon belül a német hagyományhoz. A keleti művekhez és szerzőkhöz „csak olyan nívón mozgó emberek (okkultisták, vallási szekták, teozófusok) közeledtek, akiktől a diszciplinált gondolkodás okkal elfordult. Ennek az elutasító magatartásnak reflexe él tovább Hamvas Béla életművével szemben” (DÚL 2009: 52). Ez a kánonon kívüliség, vagy legalábbis peremre szorultság máig megfigyelhető a hazai filozófiai életben, amely nem látja, hogy Hamvas messze kiemelkedik az előbbieik közül.

Hanák Tibor *Az elfelejtett reneszánsz* című könyvében az egzisztencializmussal kapcsolatban beszél róla. Döntését egyértelműen Hamvas „harmincas évekkel kezdődő pályaszakaszának témaválasztásaival” (HANÁK 1993: 164), vagyis a válságfilozófiai korszakával indokolta. A témában „(1930 és 1948 között több mint kétszázötven publikáció.) Biztos szemmel követi az élvonalat, a század válságirodalmát, az egzisztencializmust, a kultúrmorfológiát, a társadalomtudomány, a művészet, az irodalom új irányzatát” (DÚL 2009: 46). Dúl Antal, akinek ugyan nem minden esetben sikerül kellő objektivitással viszonyulnia az általa nagyon alaposan ismert életműhöz, annak a véleményének ad hangot, hogy Hamvas gondolatait súlyosan félreértelmezi az, aki szerint ez csupán a „Kelet szent könyveinek asszimilálása az egzotikus vallásokba és metafizikákba menekülés, a meghasonlott nyugati ember keletieskedése” (DÚL 2009: 51). Erről szó sincs! „Hamvas a határokat megnyitotta, de ezúttal nem megint egyszer a nyugat-európai filozófia felé (jöllehet annak aktuális kérdéseit itt nála alaposabban kevesen ismerték), hanem a magyar mentalitásnak⁹ megfelelőbb keleti gondolkodás számára” (DÚL 2009: 52). Bár az uralkodó intellektuális irányokkal szemben működött, ez nem menekülés volt a kor problémái elől, hanem – azok megoldhatatlanságát tapasztalva – éppen egy tágabb kiutkeresési horizont nyitása, mind a nyugati, mind az ezen kívüli kulturális lehetőségek felméréseivel, a mélyebb összefüggések meglátásának képességével. „Hamvas azon kevesek közé tartozott, akik nem csak olvasták és értették Kierkegaard-t, de korának szellemi közegében is éppoly otthonosan mozgott, mint saját korának hatástörténeti kérdései között” (NAGY 2011: 149).

Jelentősége azonban nem csupán abban mérhető, hogy képes volt összegezni a századvég válságirodalmát, és összekapcsolta azt az egzisztencialista irányzattal, hiszen ezt többen megtették akkoriban. Egy, az európai filozófia jelenéről az

⁹ Ennek részletes kifejtését lásd Hamvas Béla: *Az öt génusz. A bor filozófiája*. 1988.

1940-es évek elején zajló vitában, amelyen egyébként Brandenstein Béla mellett Hamvas is részt vett, például Halasy-Nagy József az egzisztencialista filozófusok Kierkegaard-tól Heideggerig és Jaspersig ívelő soráról a következőképpen nyilatkozott: „E zordon időkben fájó és sebzett lelkek felsikoltása ez, keserű és heroikus szembenézés a halállal és a Semmivel, mely a kor lelkén rettenetes hatalommá vált, szinte az egyetlen bizonyos valósággá. Isten nélkül, örökkévalóság nélkül, két Semmi kurta határa közé bedobva az érző és eszmélő lélek a világban, ezzel a filozófiával kiált bele a közömbös ürbe” (KÖSZEGI 1998: 195). Félrevezető lehet Kemény Katalinnak az az állítása, miszerint ha „jobb híján egzisztencializmusról szólnunk, úgy e tekintetben Hamvas Béla közelebb áll a franciákhoz, mondjuk a G. Marcel, B. Parain, G. Bataille, M. Blanchot jelezte vonalhoz, ahol a »valóságos ember szellemi életének heve« sohasem alszik, mint a némethez, amely éppen Hamvas szerint a »könyvtől sohasem tudott szabadulni«” (HAMVAS 1988: 157). Mindenképpen indokolatlan lenne ezen egyetlen – stílári – szempont alapján másodlagossá tenni a német hatást, amely – ahogy az esszével kapcsolatosan igyekeztünk kimutatni – formailag, terminológiaiailag is nyomon követhető.

Tehát nagyon is széles perspektíván mozgott Hamvas a krizeológiai kutatásai során, feltérképezte az egzisztencialista irányzat forrásvidékét, valamint a belőle kiinduló újabb gondolati utakat. Nem utolsósorban „az európai filozófia élvonalával egy időben tárja fel az úgynevezett természettudományos világkép mitologikus, pszeudovallásos gyökereit (*Természettudományos mitológia*, 1934; *Tudományvallás és vallástudomány*, 1936)” (DÜL 2009: 15). Számos alkotót ő mutatott be elsőként a magyar szellemi életben. Sőt ennél is többet tett, ahogy arra Vekerdi László rámutatott, amikor a *Szellem és egzisztencia* című tanulmányról szólva hangsúlyozza, hogy „Hamvas gondolkodásának forrásvidéke egyáltalán nem korlátozható az »egzisztencializmus atyjai«-ként számon tartott Kierkegaard-ra, Heideggerre, Jaspersre. Már maga jelentősen bővíti a kört, ahogyan Jaspers elődeinek és forrásainak (Kierkegaard, Nietzsche, Dilthey, Weber, az új pszichológia) felsorolásakor mindig felvillant egy-egy »párhuzamos utat«, amelyen ugyanonnét indulva kortárs gondolkozók (Heidegger, Klages, Scheler, Mannheim, Jung) haladtak s jutottak hasonló vagy éppen erősen eltérő eredményekre. [...] Nem csekély tisztánlátás kellett például hozzá, hogy már 1941-ben így pontosan lássa valaki Heidegger és Jaspers egzisztenciális különbségét, és éppen Kierkegaardhoz viszonyítva, akit egyaránt szentjüknek inkább, mint mesztérüknek tekintettek” (VEKERDI 2009: 91–92). Jelentősége és korszerűsége a felsorolt tényezők ismeretében vitathatatlan, amivel – a fenti idézetek alapján úgy kitűnik – többen tisztában vannak, de ez sajnos máig sem jelentette automatikusan a szerző helyének elismerését.

AUTENTIKUS LÉT – VALLÁS

A válság megoldásának egyetlen útjaként Hamvas az egyes ember belső átalakulását jelölte meg, mert szerinte nem vezet eredményre, ha a részleteket, a külső körülményeket akarjuk megváltoztatni, sőt ezzel csak a válság elmélyülését segítjük elő, ahogy azt számos kísérletből láthattuk. A válságot tehát személyessé kell tenni, az autentikus létezés szükségszerűen állandó „válságban levést” jelent nála. A katarzist átélő ember állapota egyértelműen megváltozik. Itt még az „attitűd”, későbbi írásaiban majd a „hangoltság” kifejezést használja arra a belső fordulatra, amit metanoiának is nevez. Ez a fajta beavatódás „az egyetlen feladatunk születés és halál között”. Az ilyen ember – vezető, nevelő, gondolkodó, művész – beállítódása lesz a pozitív, a mérce.

Látszólag Hamvas egyszerűen beilleszthető az európai gondolkodás vallásellenes hagyományába, ahogyan azt Dúl Antal sugallja, azonban ez is a szerző leegyszerűsítő ítéleteinek sorába tartozik. „Kierkegaard a hagyomány és a vallás megkülönböztetését nem ismerte. Amikor az evangéliumi ember képét a keresztény európaival összevetette, az eredményt több mint botrányosnak találta: a kereszténység nem létezik. Az eredeti vallás elveszett, és ami maradt, a pogány történeti-etnográfiai elemekből óriási rítusszövevénné duzzadt eszme- és intézményrendszer, amely főként arra szolgál, hogy a nyugati világ expanzív életmódjait legalizálja, és öröködjék a civilizáció és a szociális berendezkedés játékszabályainak tisztasága felett. Ugyanezt a megállapítást a századfordulón minden spirituálisan nyitott gondolkodó, Nietzsche-től Tolsztojig, megteszi” (DÚL 2009: 55). Az első és az utolsó mondat is durva általánosítás, Kierkegaard-nak a dán állami egyház elleni, művek során kibontakozó, élete vége felé haladva egyre hevesebbé és kérlelhetetlenebbé váló támadása ennél jóval komplexebb jelenség.

A vallás Hamvas szerint a hagyománynak a történeti létezés által megzavart, elhomályosult alakja, mindig tökéletlen megvalósulás, hiszen hagyomány csak egy van. Az elhomályosulás folyamata annál erőteljesebb, minél több szociális, történeti és etikai elemmel egészült ki az adott vallás. „A kereszténység azonban eredeti alakjában, ahogy az Evangéliumban megjelent, nem vallás, hanem hagyomány, és pedig minden valószínűség szerint a hagyomány fundamentuma, amely a létezés értelmét maradéktalanul kimondja. [...] A kereszténység megjelenésével a hagyomány egzisztenciális hangsúlyt kap” (HAMVAS 1996: 263).

HAMVAS BÉLA ÉS KIERKEGAARD

Kettejük kapcsolatával érdemben egyedül Thiel Katalin foglalkozott, aki több tanulmányt és 2002-ben egy kötetet szentelt a témával kapcsolatos gondo-

latai kifejtésének. Vizsgálatunk szempontjából a könyv gyengeségének tekinthető a többnyire erősebb nietzschei nézőpont, ennek ellenére problémaorientáltsága, tematikája megfelelő kiindulópontnak bizonyult. Thiel több szempontból is indokoltnak tartja a hamvasi és a kierkegaard-i filozófia rokonítását, összevetését. Egyrészt kiemeli a biográfia azon sorsdöntő pillanatát, amikor Hamvas az első világháborúban szerzett – testi-lelki – sérülésekből lábadozva először olvas Kierkegaard-t. Az ekkor őt ért hatásokat néhány évtizedekkel későbbi visszaemlékezésében Hamvas is döntő jelentőségűnek ismerte el (HAMVAS 2004: 278–279), a szakirodalomban lépten-nyomon felbukkanó soroknak azonban gyakran sokkal nagyobb magyarázó erőt tulajdonítanak, mint szabadna. Az irányultság érhető csak tetten itt, de a több mint egy évtizeden keresztül érvényesülő Kierkegaard-hatás ennél sokkal összetettebb.

Talán a legfontosabbnak a szerző azon felismerését kell tartanunk, hogy a filozófiai mondanivaló nem választható el a gondolkodói egzisztenciától, fő vetelménnyé – és eszménnyé – vált az autenticitás. A harmadik indokként pedig azt említi Thiel, hogy mindegyik gondolkodó életműve – Heller Ágnes által körvonalozott – személyiségetikaként fogható fel. A rendszerfilozófiák kritikájaként kibontakozó filozófiai hagyományban átalakul a morál problémája, a jó és rossz helyébe az autentikus-inautentikus fogalom pár lép. Ennek messzemenő következménye lesz a gyakorlati élet szintjén, hiszen az autenticitással az egyén önmagát – mint tisztességes embert – választja. „Hamvas Kierkegaard-hoz és Nietzsche-hoz hasonlóan önmagára reflektál, miközben igyekszik végiggondolni a tisztességes, normális emberi létezés lehetőségét”¹⁰ (THIEL 2002: 20).

Hamvas szerint a kor egész hozzáállása, módszertana hibás, épp ezért képtelen a válság kezelésére, így szakítani kell vele. A történeti időben mozgó (horizontális) vizsgálódás eredményei az idő múlásával érvényüket veszítik, ezért ezt fel kell váltania a vertikálisnak nevezett metafizikai tengely mentén haladó gondolkodásnak. Ebből kiindulva Hamvas a pillanatnak különösen nagy jelentőséget tulajdonít, és bár nála a fogalom használata korántsem annyira kidolgozott és nélkülözhetetlen, mint dán elődjénél, de bölcelete egészében jelen van. Talán a legfontosabb különbség Kierkegaard-hoz képest, hogy amíg Hamvasnál a válságból való kiút keresése messze a múltba, a hagyomány felé mutat, addig a dán filozófus egyfajta – Veres Ildikó fogalomhasználatával élve – „magánke-

¹⁰ Különös pikantériája e soroknak, hogy Nagy András egy izgalmas gondolat kísérletben épp az „intellektuális becsületesség” – ha tetszik tisztesség – fogalma segítségével kapcsolta össze egymással Lukács két minden bizonnyal legtöbb vitát kiváltó írását, *A lélek és a formák*, valamint *Az ész trónfosztását*, és sikeresen érvel amellett, hogy Kierkegaard-nak mindkettőben kiemelt szerep jutott, és a művek időbeli távolsága ellenére a dán gondolkodóról kialakított kép lényegileg változatlan maradt (Nagy András: *Egy élmény története = Az árnyjátékos*. Budapest, 2011. 117–134).

reszténységbe” menekült. Azonban mégsem szakadéknyi távolságról van szó, ha figyelembe vesszük, hogy a hamvasi hagyományon belül milyen kitüntetett szerep jut a kereszténységnek. A hamvasi korpusznak három – a hyperion (vagy válság), a hagyomány és az összegzés – korszakát szokás elkülöníteni, amelyek Thiel Katalin véleménye szerint beállíthatóak egy egységes fejlődési folyamatba, ahol „a válsággal kapcsolatos útkeresés után a *kinyilatkoztatás* felől az *élet* felé, illetve a *hagyomány* birtokbavétele felől az »*életrendi alkalmazás*«, azaz a *realizálás* felé ível” (THIEL 2002: 23).

Hamvas nem volt túl jó véleménnyel a természettudományok előretöréséről, mindenhatóvá válásukat főként azért tartotta aggályosnak, mert képtelenek az élet legfontosabb problémáinak megoldására. Bár Thiel Katalin helyesen mutat rá, hogy a „természettudományok kritikája persze nem a Hamvas-életmű legeredetibb részét képezik. Tudvalévő, hogy akkortájt kurrens téma volt a tudományok ilyen jellegű ideologikus bírálata” (THIEL 2002: 54), ugyanakkor érdekes lehet ez, mint kierkegaard-i aspektus, hiszen a dán gondolkodó életművének – éppen a Hamvas által *A világválságban* vizsgált *Kritik der Gegenwart* címűnek – is fontos eleme ez, amivel kapcsolatban nagyon is eredeti, szinte látnoki képességeket bizonyító mondatokat olvashatunk.

KERESZTÉNYSÉG

Már első pillantásra látszik, hogy a kereszténységnek döntő szerepe van mindkét életműben, kiemelten igaz ez életük utolsó alkotói periódusára, amikor Kierkegaard a *Halálos betegség* vagy *A keresztény hit iskolája*, Hamvas pedig a *Scientia sacra* második, kereszténységről szóló fejezetét írta. Úgy tűnik tehát, hogy megtaláltuk az egyik legfőbb kapcsot a két életmű között, de ennek feltárásához először számba kell vennünk a kereszténységhez való viszonyuk hasonlóságait és különbözőségeit. Kemény Katalin a *Szellem és egzisztencia* című kötethez írott utószavában az utóbbiakra koncentrál: „Míg Kierkegaard az élettel szembeállítja a kereszténységet, s ennek értelmében az aktuális klérussal harcol, Hamvas Béla nagyon jól tudja, hogy a klérus éppúgy a megromlott lét tükre, mint a világi élet bármely területe. [...] Míg a fiatal Kierkegaard abban az illúzióban él, hogy az életet fenéig ki lehet és ki kell meríteni (aminek később természetes visszaja lesz az életöröm elvetése), addig Hamvas: »mindent birtokba venni«, azaz az összes lehetőséget átvilágítani. [...] Hamvas nem a világot és nem az életet veti el, hanem a valóságot burkoló fátylakat, az ő szavaival: a létrontást. A fokozatos stádium-átlépés helyett – metanoia. A Kierkegaard-i szorongás helyett tudatos leépítés s azzal párhuzamos integráció” (HAMVAS 1988: 157). A továbbiakban igyekszem majd kimutatni, hogy Kemény – főként a koppenhágai filozófussal kapcsolatos ítéleteiben – többször is tévúton jár.

A dán gondolkodó egyház- és valláskritikájának elemeit Gyenge Zoltán foglalta össze.¹¹ Fontos meglátása, hogy Kierkegaard szembefordulása az e világi kereszténységgel, amely évszázadok óta legfőbb erénynek kiáltotta ki az érzelmek elfojtását, egyfajta – jóbi, ábrahámi értelemben vett – szenvedély nevében történt.¹² A hit, a döntés, az ugrás kockázatának választása mind a külsőségek helyett a belső átélés irányába mutat. Kiemeli azt is, hogy a híres „Corsar-affér” következtében Kierkegaard végképp elszigetelődött az emberektől, akikben a gyűlöletes, arctalan és lelketlen, félrevezethető tömeget látta, és ostromozta egyre kíméletlenebbül élete utolsó éveiben. Innen eredeztethető az a meggyőződése, hogy a hit emberek között nem közvetíthető, „hisz nem tud elképzelni semmi olyan dolgot értékelhetőnek és értékesnek, amelynek létrejöttéhez egy embernél több szükséges” (GYENGE 2001: 113). *Kierkegaard egyház- és kereszténységkritikája* című tanulmányában Bölcskey Gusztáv is ebben látja a dán filozófus álláspontjának lényegét: „Éppen ezért semmit sem tart olyan hazugnak és utálatosnak, minthogy mindenki kereszténynek tartja magát, holott valójában senki nem az” (BÖLCSKEY 1994: 318). A papságot „hivatalnokoknak” látta, akik éppen abban érdekeltek, hogy a kereszténység világvallássá, mindenki számára elérhetővé, „könnyűvé” váljon. Azonban abban az esetben „ha már mindenki kereszténnyé lett, a »kereszténység« szó értelmét veszti” – idézte a kierkegaard-i álláspont lényegét megragadó mondatot Gyenge Zoltán. Tehát jól látható a két bekezdéssel ezelőtti Kemény-idézet első mondatának tévedése, hiszen Kierkegaard nem csupán a klérus, az egyház ellen intézte támadását, hanem a hit lényegét érintő változásokat hirdetett – ahogy kortársa és ellenfele, Martensen nevezte – „privátvallásával”. Minden azon áll vagy bukik, hogy az általa leírt ösvény járható-e, vallási stádiuma élhető-e bárki (más) számára is. A válasz csak abban az esetben lehet igen, ha elfogadjuk, hogy a dán gondolkodó nem az utat akarta megmutatni, csupán úton levésre biztat. Markáns véleményt fogalmaz meg Heiko Schulz a német Kierkegaard-recepcióról írott tanulmányában, amikor kiemeli, hogy a dán szerző írásaival nem tudott a kereszténység mélyére hatolni, csak Nietzsche volt az, aki radikális kritikájával képes volt megengatni

¹¹ Gyenge Zoltán: *Az egzisztencia évszázada: esszék és tanulmányok*. Veszprém, 2001. 109–130; Uő: *Zarathustra és Viktor Eremita: esszék és tanulmányok*. Veszprém, 2006. 90–103; Uő: *Kierkegaard élete és filozófiája*. Máriabesenyő-Gödöllő, 2007. 49–62. Kierkegaard hitfelfogásáról összefoglaló munka: Czákó István: *Hit és egzisztencia*. Budapest, 2001.

¹² Gyenge Zoltánnal egyetértésben azt is le kell szögeznünk, hogy a dán filozófus „nem »antiracionalista« gondolatokkal száll szembe a hegeli konceptualizmussal, hanem csak azt mondja: az ésszerű tartománynak van egy határa, ahol azon túlmenve az ész már »jogosulatlan« válik” (GYENGE 2001: 62). Itt jutunk el a hit vagy éppen a szerelem formájában megnyilvánuló szenvedély birodalmába.

magát az eszmét.¹³ Minden bizonnyal Thiel Katalin és Gyenge Zoltán is egyetértene a fenti kijelentéssel, hiszen ők is jól látták, előbbi egyértelműen utalt is rá, hogy – célját és eszközeit tekintve is – fontos különbség van Kierkegaard, Nietzsche és Hamvas Béla kereszténységkritikája között.

Hamvas Béla munkásságának második felétől gondolkodásának kitüntetett témájává a kereszténység vált. Vallás- és egyházkritikájában mindvégig érezhető, számos esetben tetten érhető Kierkegaard hatása. Az általa megkülönböztetett két forma, a „preegzisztens kereszténység” és a „történeti kereszténység” ellentétesek egymással. Előbbi az eredeti, evangéliumi, utóbbi a kereszténység intézményesült formája, amely hiteltelenségével éppen a korban tapasztalható bajok egyik forrása. Hiszen kiüresedett szokásaival, rítusaival a beavatottság illúzióját kelti, közben pedig inautentikus forma, amelyet folyamatos kritikával illetett. A kereszténység helyreállítása lehetséges, a realizálással történhet meg, amelynek több lényeges eleme megint kierkegaard-i gyökerű. A lehetőség fogalma mindkét gondolkodó esetében kulcsfontosságú, hiszen az ezáltal megvalósítható szabadság és az ezzel együtt jelentkező szorongás az ugrás, az autentikus lét elérésének útja. Thiel kiemeli, hogy Hamvasnál mindig a cselekvésből kell kiindulni, hiszen ezáltal ismerhető fel a válságban levés, következhet el az ebből való kilábalásra irányuló elhatározás. Erre hozza Thiel – éppen az etikai perspektíva miatt némileg sántító – példaként a kierkegaard-i esztétikai stádiumból az etikaiba történő átmenetet, és az ehhez szükséges kétségbeesést. A válságot vállalni kell a maga teljességében, vallotta Hamvas.

További közös elem, hogy az autentikus emberi¹⁴ lét elérésének útja, a hagyomány átültetése a gyakorlatba folyamatos erőfeszítést követel. „Az életben nem érkezik el az a pillanat, amikor azt mondhatjuk, kész vagyok, igaz, teljes és egész vagyok, már nincs semmi dolgom az életben. Az alapállás helyreállítása naponként és pillanatonként feladat” (THIEL 2002: 60). Ugyanakkor nagyon fontos, hogy Kierkegaard-hoz hasonlóan Hamvas is azt vallotta, hogy a kereszténységnek nincs külső útja, csak belső, azaz lényege nem adható át, nem köz-

¹³ „Regrettably, though, Kierkegaard’s writings have failed to realize their own central propagandistic purpose of determining and introducing into the true nature of Christianity, and this, in particular, with regard to Nietzsche’s fatal influence on the common picture of Christianity: for the latter’s apparently radical critique of Christianity had in fact just beaten a caricature to death” (SCHULZ 2009: 329). – Sajnálatos módon azonban Kierkegaard írásai nem érték el céljukat, a kereszténység igazi természetének meghatározását és bemutatását, ezt talán inkább Nietzsche valósította meg, aki végzetes hatást gyakorolt kora kereszténységképre. Radikális kereszténységkritikájával nevetségessé tette ezt az eszmét. (Fordítás tőlem, F. Sz.)

¹⁴ Ezzel szinonim fogalmakként használja Hamvas a következőket: normális ember, egészséges ember, szakrális szubjektum, transzparens egzisztencia.

vetíthető. Mindkettejükénél ez a „belső kereszténység”, melynek lényegi eleme az Istennel való szubjektív Én-Te viszony, az ember igazi létmódja.

EGZISZTENCIA

Hamvas álláspontja szerint az európai bölcselet történetében csupán az egzisztencia- és életfilozófiák képesek a hagyomány befogadására, és ezáltal a válság megoldására. Ezek középpontjában pedig az autenticitás fogalma áll, amelyet egyértelműen kierkegaard-i gyökerűként ismert fel. A dán gondolkodó tehát közvetlenül is hatott, ugyanakkor a közvetett – például heideggeri, jaspersi eredetű – impulzusok legalább ilyen fontosak. Ennek szép példája Hamvas *Szellem és egzisztencia* című esszéje, amely – már a címválasztásban is – Jaspers 1935-ös *Vernunft und Existenz* című, Kierkegaard-ról és Nietzsche-ről szóló előadásának hatását mutatja, és amelyben a német szerző a két gondolkodó újdonságát az egzisztencia- és életfilozófiákat megalapozó tevékenységükben látta.

Thiel a *Szellem és egzisztencia* című írással kapcsolatban több problémát vagy talán inkább hiányosságot is említ, amelyek különösen érdekesek lehetnek számunkra, hiszen a harmincas évek egész recepciójának felróhatóak lennének, ugyanakkor vizsgálódásunk szempontjából nem tartjuk őket relevánsnak. Az egyik ilyen az idős Schelling filozófiai hatásának figyelmen kívül hagyása¹⁵, a másik pedig az a felismerés, hogy a „koppenhágai Szókratész” nem a hegeli filozófiával, hanem sokkal inkább annak a dán hegelianizmus általi interpretációjával vitatkozott.¹⁶

Kierkegaard egzisztenciafogalma elemi hatással volt Hamvas gondolkodására: „A választás egzisztenciális tartalma, a pillanat értelmezése, jelentősége és az ember szintézis-jellege sajátosan hamvasi szókésszlettel ugyan, de alapvetően meghatározó hatásként említhető” (THIEL 2002: 88). Az ember alapvetően paradox-jellege¹⁷ szintén tovább élő kierkegaard-i elem, amely a szabadság, a választás kényszerének problémájában ölt testet. A választás tehát Hamvasnál is kettős természetű, kettős irányultságú. Egyrészt a múltba forduló állandó önreflexió, másrészt a jövő felé orientálódó ugrás határozza meg, hiszen az ugrás, a pillanat irracionális, vagy legalábbis utólag lehet csak racionalizálni.

Bár Thiel Katalin véleménye szerint ez a hamvasi esszé „inkább kultúrtörténeti érdekesség, Jaspers írásának töprengő, személyes interpretációja, mint

¹⁵ Gyenge Zoltán: *Kierkegaard élete és filozófiája*. Máriabesenyő-Gödöllő, 2007. 101–114.

¹⁶ Nagy András: Vagy Hegel – vagy dialektika = Nagy András: *Az árnyjátékos*. Budapest, 2011. 55–91.

¹⁷ Kierkegaard az embert ellentétes tengelyek metszéspontjában gondolta el: a véges-végtelen, időbeli-örök, szabadság-szükségyszerűség azok a dimenziók, amelyekben meg kell találnia önmagát. Lásd: Søren Kierkegaard: *A halálos betegség*. Budapest, 1993. 19.

filozófiatörténeti gyökerekre is kitekintő korrekt elemzés” (THIEL 2002: 74), témánk szempontjából mégis több tanulsággal szolgálhat. Egyértelműen mutatja, hogy jórészt Jaspershez köthető filozófusunk Nietzsche és Kierkegaard irányába történő elmozdulása. Ezt a véleményt némileg árnyalja Garaczi Imre, aki azt állítja, hogy a válságtudat jellemzőiként használt félelem, aggodalom és veszélyérzet fogalmakkal Hamvas egyértelműen „Soren Kierkegaard és Friedrich Nietzsche egzisztenciálfilozófiai előzményeire utal” (GARACZI 2005: 54). „Hamvas írása ugyanakkor tanúsítja azt az átütő erejű hatást, amely figyelmét – épp a Jaspers-előadás hatására is – az egzisztencia irányába, illetve a két filozófus újszerű stílusa és írói magatartása felé fordította” (THIEL 2002: 74). Thiel érzése szerint túl hangsúlyosnak gondolja ezt az orientálódást, hiszen a korhangulatnak, a válságfilozófiai tematikának és szerzőknek legalább ilyen fontos szerepe volt benne. Helyesen mutat rá viszont arra a tényre, ami legkésőbb Gyenge Zoltán *Az egzisztencia évszázada*¹⁸ című könyve óta a hazai szakmai berkekben is konszenzusnak tekinthető, hogy Nietzsche – gondolkodói alkatuk, problémáik és válaszaik megdöbbentő hasonlósága ellenére – nem találkozhatott Kierkegaard írásaival.¹⁹ Karl Jaspers véleményével egyetértésben azonban Gyenge kiemeli, hogy „nem a filológiai követhetőség, a diakronikus egymásra következés, hanem a rokon gondolkodás genezise az igazán fontos” (GYENGE 2001: 28). Dialogikus viszonyukat Hamvas is érezte, szívesen szembesítette és használta fel őket saját álláspontja kialakítása során.

A két gondolkodóhoz köthető filozófiai fordulat lényege épp az élet és mű viszonyában érhető tetten legmarkánsabban: „A *gondolkodó egzisztenciája, a gondolkodás*, illetve az ennek nyomán megszülető *művek* ebben az új helyzetben nem választhatók el egymástól” (THIEL 2002: 75). Míg Nietzsche esetében főképp a betegségstörténete lesz elhagyhatatlan háttere az életműnek, hiszen emiatt mondja őt Hamvas kortársa, Brandenstein Béla „érzelemlátónak” és „gondolatélőnek”, addig a dán filozófusnál a biográfia főbb eseményeinek ismerete nélkül válik érthetetlené szövegeinek többsége. A magyar – ugyanakkor a nemzetközi – Kierkegaard-hatástörténet egyik sarkalatos pontjával és annak – Thiel által kétféleképpen, pozitívként, valamint negatívként értékelt – következményeivel kerültünk itt szembe. Egyrészt a beszédmód, a megközelítés módja az önreflexió, így „minden kérdés, minden probléma az egzisztencia mélyéig hatol, s a szubjektivitás által nyer megfogalmazást” (THIEL 2002: 75). Ez viszont kikerülhetetlenül együtt jár egy szellemi értelemben vett elszigeteltséggel, aminek következménye szenvedélyességig felfokozott, önigazoló öntudat,

¹⁸ Gyenge Zoltán: *Az egzisztencia évszázada: esszék és tanulmányok*. Veszprém, 2001. 28.

¹⁹ Bár tudta ezt már Karl Jaspers is, ahogy arról 1935-ös tanulmánya tanúskodik: JASPERS 1992: 350.

ami mindhárom gondolkodó esetében éles korkritikában és tömegkritikában ölt testet.²⁰ „A tömeglét pedig nem csupán Nietzsche, de Kierkegaard számára is az egyik legvisszataszítóbb forma” – fogalmazza meg Gyenge Zoltán (GYENGE 2001: 12). Hamvas például Marxszal és Engelsszel kapcsolatban így beszél: „Mindegyikük azt hitte, hogy a tömegben angyalt ébreszt. Ma már látná, hogy nem az. És már látná, hogy a szörnyeteg felébredt” (HAMVAS 1988: 17). Az özönvízhez, pusztításához hasonlítja a szerző a plebsnek ezt az újkori uralomra jutását: „az eddig alul elhelyezkedett tömeg a társadalom magasabb rétegébe tört. [...] Nem az értelem van fent, hanem az ösztön, nem a fény, hanem a homály, nem a paradiso, hanem az inferno, nem a magas, hanem az alacsony, nem a rend és a józanság, hanem a rendetlenség és a szenvedély” (HAMVAS 1988: 19). Gondolatainak hevességét minden bizonnyal Kierkegaard-nak a *Kritik der Gegenwart*-ban leírt sorai is ihlették. Ebben a művében a napi sajtóval hosszú hónapokig „élet-halál harcot” vívó dán filozófus az újságolvasókkal, a „Publikummal” kapcsolatban fogalmazott meg hasonlóan éles bírálatot, hiszen ezek a modern tömeg minden rossz tulajdonságával rendelkeznek.²¹

INKOGNITÓ

Erre a hozzáállásra vezethető vissza az a sajátos stílus is, amelynek következtében egyrészt szerzőinknek bérelt helye van a filozófiai és az irodalmi kánon határvidékén, másrészt éppen ennek köszönhető egyedülálló vonzerejük, varázsuk. Beszédmódjuk egyik leglényegesebb eleme a „közvetett közlés”, a maszkirodalom különböző változatai. A kierkegaard-i inkognitó a szakirodalomban az egyik legtöbbet elemzett jelenség, amelynek egy hamvasi szempontból is tanulságos magyarázatát találhatjuk Gyenge Zoltánnál: „Kierkegaard nem a külvilág elől kíván rejtekezni, nem az igazi személyiséget akarja elfedni – sőt ellenkezőleg –, hanem több aspektusból kíván láttatni. Az inkognitó ekként maga a költői alternatíva. Költői alternatíva, mert a költészetben igenis adekvát az a kérdés, amely a történelemben elfogadhatatlan, történetietlen: a »mi lett volna ha...« kérdése. Az inkognitó talán éppen ez a »mi lett volna ha...«, de temporális értelemben egyben a »mi van ha ez nem így, hanem másként« kérdése ugyancsak benne foglaltatik” (GYENGE 2001: 83–84). A dán gondolkodó ezáltal annak lehetőségét teremtette meg, hogy a különböző álneveken, majd ezekkel végleg leszámolva, saját neve alatt egymásnak ellentmondó véleménye-

²⁰ Ezen összefüggések felismerése már Hamvasnál is megvan, azonban egyáltalán nem az ő leleménye, hiszen a Kierkegaard-képét döntően befolyásoló jaspersi tanulmányban, az *Ész és egzisztenciában* teljes egészében megtalálható (JASPERS 1992: 359).

²¹ Lásd ehhez: KIERKEGAARD 1946: 42–52., valamint GARFF 2004: 346–348.

ket, életfelfogásokat, életlehetőségeket képviseljen teljes hitelességgel. Az indirekt kommunikációnak ezt a jellemzőjét Czakó István így fogalmazza meg egy helyütt: „E közlésforma lényege, hogy a »közvetlen közlés« (direkte Meddelse) objektív, egzisztenciálisan közömbös ismeretátadása helyett az olvasó saját egzisztenciájára, szubjektivitására irányul, és tudás helyett inkább valamiféle képesség közléseként fogható fel” (CZAKÓ 2003: 359).

Bár Hamvas Béla nem ment ilyen messzire a maszkok megalkotásában, mint dán elődje, ennek ellenére a polifonikus beszédmód adta lehetőségek kihasználásának szándéka nála is felismerhető. A jelenség végső magyarázatára törekvő Gyenge Zoltánnal minden kétséget kizáróan ő is egyetértene: „Az igazság kierkegaard-i jelentése tömören és nyilvánvalóan Hegelt parafrázálva a következő: az igazság a szubjektivitás és a szubjektivitás az igazság” (GYENGE 2001: 85).

Nietzsche is használ álarcokat, elsősorban az *Ecce homo*val kapcsolatban szokás ilyesmiről beszélni. Thiel Katalin hosszan érvel amellett, hogy Hamvas felismerte, és műveiben többféleképpen is kihasználta a maszkok mögé rejtőző gondolkodás által kínált lehetőségeket. *Arlequin* című esszéjének címszereplője a bohóc, aki speciális helyzetének köszönhetően kimondhatja, leleplezheti a világ álarcosságát, azonban paradox módon éppen őt nem kell komolyan venni. „Az így létrejövő közös nevetés, amely a szarkazmus kettős értelmét rejtí és sejteti, már újra Nietzsche idézi” (THIEL 2002: 75). A szerző itt látszólag egyáltalán nem vesz tudomást a kierkegaard-i ironia jelenségéről, amely sokkal inkább magyarázó erővel bírna ebbe a helyzetben.²²

A jelenség Hamvas munkásságában a *Karnevál* című regényében bukkan fel legösszetettebb formájában, amelynek – nem véletlenül – leggyakoribb szavai közé tartozik a maszk, az álarc. Ez a már műfajilag is nehezen behatárolható, elképesztően sokrétű alkotás nevezhető tézis-, történelmi, detektív-, nevelődési, család- vagy esszéregénynek, pikareszknak, vallomásnak, de talán Hamvas saját definíciója árul el legtöbbet: „sorskatalógus”. Ennek megfelelően témáiban is egy maszkabál forgatagának sodró változatosságát idézi: szereplők, személyiségek, álarcok sokasága kavarg a szemünk előtt szinte megfejthetetlen összevisszaságban.

Gyenge Zoltán használja a külső és a belső inkognitó fogalmát Kierkegaardral kapcsolatban, előbbivel a könyvei szerzőségét álnevekkel elleplező gyakorlatot jelöli, míg az utóbbin a művekben magukban megjelenő inkognitót érti.

²² Lásd ezzel kapcsolatban Kierkegaard disszertációját, valamint Bartha Judit: Az esztétikai inkognitó pluralitása. Kierkegaard korai pseudonim műveiről. *Gond*, 2001. 27–28., 133–152; Gyenge Zoltán: Kierkegaard élete és filozófiája. Máriabesenyő-Gödöllő, 2007. 119–143; Soós Anita: „Ha egy arcot sokáig és figyelmesen szemlélünk...”. Budapest, 2002. 17–72.

Míg a külső szerint inkább csak formális, „gyakorlatilag teljesen lényegtelen”, addig a belső „tartalmi, szorosan kötődik a megjelenő gondolathoz” (GYENGE 2006: 111). A fent említett Hamvas-művek maszkok mögé rejtőzött többszólamúsága mellett meg kell jegyeznünk, hogy a szerző élt a külső inkognitó eszközével is, hiszen a Kemény Katalinnal közösen írt *Bevezetés a modern karakterológiába* című tanulmánya például Pál Antal néven jelent meg 1941-ben.

STÁDIUMOK

A stádiumok – főként a *Vagy-vagy*, valamint a *Félelem és reszketés* alapján körvonalazható – kierkegaard-i elmélete a szakirodalomban önmagában is elég problematikus. Minden okunk megvan rá, hogy a rendszerek nagy ellenségeként aposztrofált szerző esetében megkérdőjelezzünk egy ilyen elem lehetőségét. Emiatt túlzottan leegyszerűsítőnek hat a következő összefoglaló szándékú mondat: „Stádiumelméletében az ember önmegvalósítási kísérletét vázolja egy úgynevezett kvalitatív, valójában implicit dialektika keretében” (THIEL 2002: 123). Bár a kierkegaard-i gondolat mélyére nem sikerült behatolni, a hamvasi kapcsolódási pontok kimutatása mégis értékesíti teszi számunkra ezt a részt.

Thiel véleménye szerint Hamvas az *Unicornis* című írásában fejt ki valamiféle „stádiumelméletet”, amelyben az autenticitás felé vezető fejlődés lépcsőfokait vázolta föl. Fontos különbségnek mondja kettejük között, hogy Kierkegaard-nál nem beszélhetünk bejárt útról, sokkal inkább váltoogatható, párhuzamos, önmagukban zárt élethelehetőségekről, típusokról van szó. Ezzel szemben a hamvasi stádiumok egymásra épülnek, kezdve a (sors)démonoktól – például a hatalom vagy a tulajdon utáni vágytól – való megszabadulás szükségességének felismerésével. Ez annyiban megfeleltethető a kierkegaard-i esztétikai stádiumnak, hogy elvezet a kétségbeeséshez. A következő lépés a szembenézés, az önvizsgálat, amely megteremti a kétségbeesés lehetőségét. Ez még szintén a kierkegaard-i első stádium. A harmadik lépésben, az „aszketikus fokozatban” történik aztán a démonok kiűzése, emiatt már az etikai területére léptünk. A negyedik lépcsőfok az „üresség”, egy köztes állapot, ami az etikai és a rezignáció közé illeszthető be leginkább. „Az ötödik stádium viszont már »a megnyílt semmi« stádiuma, amely a kierkegaard-i végtelen rezignáció állapotának megfelelője lehet” (THIEL 2002: 123). Nem más jelenik meg itt, mint a hit lovagja. Önjelétől az ember ezen nem juthat túl, elérkezünk tehát a vallási területére, a „végtelen rezignáció” által válik lehetővé az autentikus lét realizálása.

ÖSSZEGZÉS

Hamvas gondolkodásában már az 1920-as évektől jelen van a dán filozófus, hatása a művek szintjén legintenzívebben az 1930-as években és az 1940-es évek elején érvényesül, azonban – például a kereszténységgel kapcsolatos fejtegetésekben, bár itt inkább már csak indirekt módon – a szerző későbbi korszakaiban is kimutatható. Kierkegaard többféle módon, számos témával kapcsolatban, explicit és áttételesen – személyek, művek, gondolati hagyományok útján – is felbukkant Hamvasnál. Főként *A világválság*, *A láthatatlan történet*, valamint a *Szellem és egzisztencia* című művek képezik a recepció csomópontjait, de ennél jóval gazdagabb azon regények, tanulmányok, esszék vagy feljegyzések száma, ahol megbújjik egy-egy rejtett utalás. Elsősorban a válság, a bűn, a válás, a választás és az egzisztencia alapfogalmak mentén igyekeztünk felkutatni kierkegaard-i lábnymokat a hamvasi életműben.

IRODALOM

- BALASSA Péter 2009. Egy beszédmod körülrása. Hamvas Béla olvasásához = Ambrus Lajos (szerk.): *Krízis és karnevál. Hamvas Béla emlékezete*. Budapest, 74–83.
- BÓDIS Zoltán 2009. Széljegyzetek Hamvas Béla válságelméletéhez = *Debreceni Disputa* 2. 56–60.
- BOGNÁR József 2009. Mesterünk (volt) Hamvas Béla = Ambrus Lajos (szerk.): *Krízis és karnevál. Hamvas Béla emlékezete*. Budapest, 241–243.
- BÖLCSKEY Gusztáv 1994. Kierkegaard egyház- és kereszténységkritikája = Nagy András (szerk.): *Kierkegaard Budapesten*. Budapest, 311–320.
- DARABOS Pál 2002. *Hamvas Béla: egy életmű fiziognómiája I–III*. Budapest
- DÚL Antal 2009. Éthosz anthropo daimon = Ambrus Lajos (szerk.): *Krízis és karnevál. Hamvas Béla emlékezete*. Budapest, 11–25.
- DÚL Antal 2009. Hamvas Béla – és „az a bizonyos esszé” = Ambrus Lajos (szerk.): *Krízis és karnevál. Hamvas Béla emlékezete*. Budapest, 43–61.
- FÖLDÉNYI F. László 2009. Hamvas Béláról = Ambrus Lajos (szerk.): *Krízis és karnevál. Hamvas Béla emlékezete*. Budapest, 126–144.
- GARACZI Imre 2005. A válságtól a hagyományig = *Valóság* 11. 53–76.
- GARFF, Joakim 2004. SAK. Pécs
- GYENGE Zoltán 2001. *Az egzisztencia évszázada: esszék és tanulmányok*. Veszprém
- GYENGE Zoltán 2005. Lukács Kierkegaard felfogása a Lélek és formákban és Az ész trónfosztásában = Boros János (szerk.): *Ész, trónfosztás, demokrácia*. Pécs, 33–46.
- GYENGE Zoltán 2006. *Zarathustra és Viktor Eremita: esszék és tanulmányok*. Veszprém
- HAMVAS Béla 1937. A világválság = *A Fővárosi Könyvtár évkönyve VII*. Budapest, 55–105.
- HAMVAS Béla 1978. Kierkegaard Szicíliában. = Kenyeres Zoltán (szerk.): *Esszépanoráma III*. Budapest, 92–104.
- HAMVAS Béla 1983. *A világválság*. Budapest, 63–80.
- HAMVAS Béla 1988. *Szellem és egzisztencia*. Pécs
- HAMVAS Béla 1996. *Scientia sacra. Kereszténység*. Szombathely

- HAMVAS Béla 2004. Interview = Hamvas Béla. *Patmosz I.* Szentendre, 255–301.
- HANÁK Tibor 1993. *Az elfelejtett reneszánsz. A magyar filozófiai gondolkodás századunk első felében.* Bern
- HELL Judit–LENDVAI L. Ferenc–PERECZ László 2000. *Magyar filozófia a XX. században I.* Budapest
- HELL Judit–LENDVAI L. Ferenc–PERECZ László 2001. *Magyar filozófia a XX. században II.* Budapest
- JASPERS, Karl 1992. *Ész és egzisztencia* = Dékány András (szerk.): *Ész, élet, egzisztencia II–III.* Szeged, 343–430.
- KIERKEGAARD, Søren 1946. *Kritik der Gegenwart.* Basel
- KŐSZEGI Lajos szerk. 1998. *Athenaeum-tár. A Magyar Filozófiai Társaság vitaulései 1938–44. Repertórium.* Veszprém
- NAGY András 2011. Magyar Kierkegaard = Nagy András. *Az árnyjátékos.* Budapest, 135–157.
- SCHULZ, Heiko 2009. A Modest Head Start: The German Reception of Kierkegaard = Jon Stewart (szerk.): *Kierkegaard's International Reception.* Berlin–New York, 307–419.
- THIEL Katalin 2002. *Maszkjáték. Hamvas Béla Kierkegaard és Nietzsche tükrében.* Veszprém
- VEKERDI László 2009. Egy magyar gondolkodó = Ambrus Lajos (szerk.): *Krízis és karnevál. Hamvas Béla emlékezete.* Budapest, 83–96.
- VERES Ildikó 2011. *Hiány-Filozófia-Kritika. Válogatott tanulmányok a magyar filozófia történetéből.* Kolozsvár–Szeged

*From One Crisis to the Other –
Kierkegaard's Footprints in Béla Hamvas's Opus*

Béla Hamvas, a versatile but so far misinterpreted figure of Hungarian spiritual life, is also a prominent figure of Kierkegaard's impact. One of the major theoreticians of 20th century crisis literature in the country, not only did he describe the symptoms of worldwide crisis but he also sought to detect the reasons and possible ways out. Although he found the way to the Danish thinker via crisis philosophy, Kierkegaard's influence proved to be lasting, leaving footprints in numerous studies, essays, and even novels for over ten years. Both Hamvas's essayistic, hidden – behind masks – style of writing, and his existentialism-oriented issues, his criticism of religion and of the period, as well as his 'private Christianity' point in this direction.

Keywords: Hamvas Béla, Søren Kierkegaard reception, crisis philosophy, existentialism

*Iz krize u krizu –
tragovi Kjerkegora u životnom delu Bele Hamvaša*

Bela Hamvaš, ta svestrana, i sve do danas nedovoljno priznata ličnost mađarskog duhovnog života, značajna je figura Kjerkegorovog mađarskog uticaja.

Kao jedan od najvećih domaćih teoretičara svetske književnosti XX. veka, svojim zadatkom nije smatrao puko opisivanje simptoma krize svetskih razmera, već se trudio da otkrije njene uzroke ali i da pronađe moguće izlaze iz nje. Iako je do danskog mislioca jednoznačno dopreo putem njegove filozofije krize, Kjerkegorov uticaj na njega bio je trajan, tragove toga nalazimo u više rasprava, eseja pa čak i romana koje je on publikovao tokom desetak godina. Na to ukazuje i Hamvašev eseističan – maskama pokriven – način pisanja, njegova problematika okrenuta ka egzistencijalizmu, kritika vere i savremenog društva, kao i njegovo „privatno hrišćanstvo“.

Ključne reči: Bela Hamvaš, Seren Kjerkegor, recepcija, krizeologija, egzistencijalizam

Beérkezés időpontja: 2013. 10. 26.

Közlésre elfogadva: 2013. 11. 11.

Somogyvári Lajos

· Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar,
· Oktatás és Társadalom Doktori Iskola – Rudnay Gyula Középiskola, Tab
· tabilajos@gmail.com

A PEDAGÓGIAI MÉDIA TEREI – TUDÁSTERMELÉS ÉS -KÖZVETÍTÉS AZ 1960-AS ÉVEKBEN MAGYARORSZÁGON

*Spaces of Pedagogical Mediation: Producing and Transmitting
Knowledge in Hungary of the 1960s*

*Prostori pedagoških medija – proizvodnja i prenos znanja
u Mađarskoj 1960-ih godina*

A tudástermelés és -közvetítés fogalmai egyre hangsúlyosabbá válnak napjaink tudományos diskurzusaiban. Olyan metódusokat, történeti alakzatokat körvonalaznak a kutatások, melyek segítségével egy adott korban különféle csoportok és egyének kezelték és rendszerezték információikat, világképeket és tudásmintázatokat hoztak létre ezáltal, s ezek modellként szolgálhattak eltérő élethelyzetekben (KONDOR, FÁBRI 2003). Az európai kultúrában a hagyományosan könyvekhez kötött tudás, az olvasás és az írásbeliség „csak egy az alfabetikus technikák számtalan lehetséges felhasználási módja közül” (ILLICH 2001: 15), az ezekhez kapcsolódó funkciók és kulturális gyakorlatok koronként és társadalomilag is differenciáltak.

Kulcsszavak: antropológia, ikonográfia, oktatástörténet, tudástermelés, tudásközvetítés, fényképek

BEVEZETŐ

Jelen tanulmány egy korábbi írásom (SOMOGYVÁRI 2012) gondolatmenetéből nőtt ki, készül disszertációm egyik fejezetét alkotja. Kutatásaim az 1960 és 1970 közötti képes magyar pedagógiai szaksajtó (*Család és Iskola, Gyermeünk, Köznevelés, Óvodai Nevelés, A Tanító, A Tanító Munkája*) fotóanyagának feltárására és interpretációjára irányulnak. Az 5371 képből álló forrásanyagban a sajátosan pedagógiai tudás termelésével és közvetítésével 149 fénykép foglalkozik, ebből 67 köthető a (tan)könyvkiadáshoz, a taneszközökhöz, a könyvtárakhoz és az olvasás jelenségéhez, 45 fotó a tévé oktatásban való felhasználhatóságáról, valamint a film növekvő szerepéről szól, 21 a magnóval és más

auditív eszközökkel foglalkozik, 16 fénykép pedig az ebben az évtizedben megjelenő oktató-, tanítógépeket mutatja be. Az elemzés ugyanezt a fejlődési ívet fogja követni.

A fotók megközelítése interdiszciplináris módszertant igényel: a fényképek elemzésénél az ikonológia-ikonográfia technikáit, elemzési szempontjait használtam fel, hogy olyan antropológiai jelentéseket bontsak ki, melyek az iskoláztatás hétköznapi gyakorlatát jellemezték az 1960-as évek Magyarországon. A kérdést oktatás- és társadalomtörténeti kontextusba helyezve a nevelés múltjának bemutatását a művelődéstörténeti szempontokhoz közelíti a kutatás (GÉCZI 2002).

A TANKÖNYV ELŐÁLLÍTÁSA, A PEDAGÓGIAI TUDÁS TERJESZTÉSE

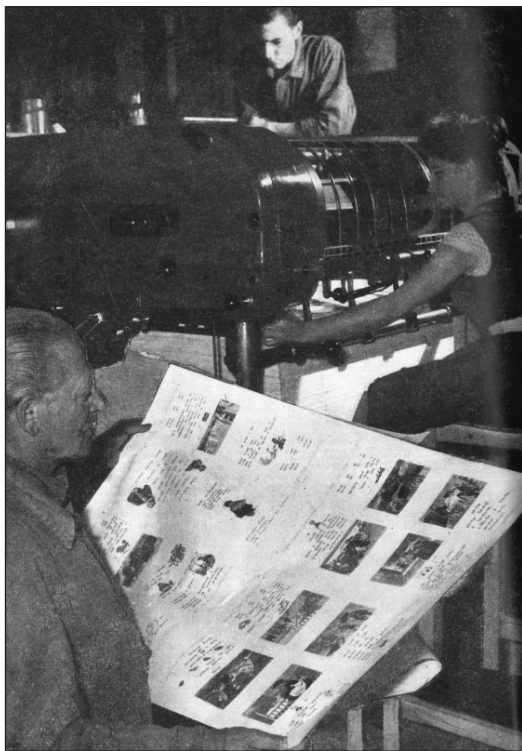
1. kép-szekvencia

Készítő: MTI – Mikó László – Bereth Ferenc

Cím: A pedagógia műhelyei. Tankönyvkiadó.

Megjelenés helye, ideje: Köznevelés, 1965/5, borító III.

Képleírás: A tankönyv megírása, szerkesztése és terjesztése képezi a képsorozat témáját, a különböző lépcsőfokok között logikai, ok-okozati kapcsolat van. A Tankönyvkiadó munkájának elismerését is jelenti, hogy a *Köznevelés* beavagatta a felszabadulás 20. évfordulójára készült, A pedagógia műhelyei című sorozatába. A közönség és az alkotók kapcsolatának színterévé válik így a fotó-összeállítás.

1. kép

Készítő: MTI – Mikó László – Bereth Ferenc

Cím: A pedagógia műhelyei. Tankönyvkiadó.

Megjelenés helye, ideje: Köznevelés, 1965/5, borító IV.

Képleírás: A nyomdai munkás a tankönyv levonatával a kezében látható – két, egymástól eltérő jelentése lehet a képnek. Az egyik, hétköznapi értelmezés szerint szokásos eljárásról van szó, az ív ellenőrzéséről, mielőtt a végső változat elkészülne. A másik értelmezés szerint a munkás is beleolvas a készülő tankönyvbe, utalva a kialakuló tudás demokratikus, mindenkire kiterjedő jellegére. Ez utóbbi jelentést a szekvencia is alátámasztja, mely a tudás létrehozását és befogadását több ember részvételeként és együttműködéseként írja le.

A fenti képek egy történetet mesélnek el a befogadónak – a tankönyvek, általánosabb értelemben a pedagógiai tudás előállításának, termelésének, sokszorosításának és szétterjedésének narratíváját. Ez a szekvencia és folyamat-szerűség a képsorozat műfajából következik, mely Darvai Tibor tanulmányában (Szilágyi Gábort megidézve, l. DARVAI 2011: 85) így hangzik: „Szekvenciának vagy képsornak nevezzük a nyomtatásban megjelent, egymás után elrendezett, az események kronologikus sorrendjét a tördelésben is tiszteletben tartó, azonos témájú, de változó tartalmú, egymással összefüggésbe hozott, viszonyrendszereket alkotó fényképeket.” A definíciónak teljes egészében megfelelnek a hangsúlyos helyzetben (a borítón) megjelenő fényképek – a tankönyv kezdeti, elméleti stádiumától eljutunk a konkrét megvalósulásig, a szerzőktől az olvasókig. A két borító közül az egyik maga egy képsorozat, mely a hátsó borítóval szintén hasonló viszonyban van, s az így létrejött szekvencia elemei sorrendben a következők (a képek címét felhasználva):

- *A vállalat társadalomtudományi szerkesztőségében [...] gimnáziumi magyar nyelvi és irodalmi reformtankönyvek kéziratait készítik elő a szerkesztők.*
- *A Műszaki Osztály grafikai csoportja a különféle tankönyvek borító és illusztrációs anyagának ügyét intézi.*
- *A nyomdából frissen kikerülő könyveket a Könyvterjesztő Vállalat Honvéd utcai raktárában csoportosítják. [...]*
- *[...] A képen a pedagógusok érdeklődéssel nézik az új kiadványokat.*
- *Az Atheneum offset ívnyomó gépein folyik az új színes tankönyvek nyomása.*

A fenti képsorozat akár illusztráció is lehetne Weinbrenner komplex tankönyvkutatói modelljéhez (idézi FISCHERNÉ 1999: 50), ezen belül is a folyamatorientált kutatás szempontjaihoz. A tankönyvek keletkezésével foglalkozó kutatásnak a következő résztémái vannak:

- „1. a tankönyv létrehozása (szerzők, kiadók);
2. tankönyv-engedélyezési és -jóváhagyási eljárások;
3. a tankönyv piacosítása;
4. a tankönyv eljuttatása [...];
5. a tankönyv felhasználása;
6. a tankönyv selejtezése és megsemmisítése.”

Mindegyik téma megfeleltethető valamely képnek vagy képelemnek, s ez a szerkesztés tudatosságára utal. Egyedül az utolsó szempont jelent látszólag kivételt ez alól, de az új reformtankönyvek megírása implicit magában hordozza a régiak leselejtezését – még ha ez vizuálisan nem is jelenik meg.

Egy másik megközelítésben a fényképeket elmélet és gyakorlat oly sokszor emlegetett közelebb hozásának történeteként is értelmezhetjük, egy olyan folyamatban, mely a társadalom mind szélesebb rétegeinek bevonásával történik.

Az így létrejövő tudás – a képek tanúsága szerint – számos jellegzetességgel bír, melyek feltevésem szerint logikusan következnek az ideológiai premisszákból, melyeket a jogszabályi háttér is tartalmaz.

Az 1961-ben megjelent oktatási törvény bevezető rendelkezésében a következők szerepeltek:

„1. § (1) A Magyar Népköztársaság oktatási-nevelési rendszerének célja az, hogy tervszerű oktató-nevelő munkával gondoskodjék az általános és szakmai ismeretek elsajátításáról, a népgazdaság szakképzett munkaerő igényeinek kielégítéséről; emelje az általános és a szakmai műveltség színvonalát; kialakítsa, illetve megszilárdítsa az oktatásban részesülők marxista-leninista világnézetét és szocialista erkölcsi felfogását; öntudatos, művelt, néphez hű, hazáját szerető, jellemes és törvénytisztelő állampolgárokat, a szocializmus építésében hasznos munkával közreműködő embereket neveljen, akik építik és védik a nép államát, híven szolgálják a népek békéjét és testvériségének ügyét.”¹

A képek publikálásának időpontjában (1965) már korrekcióra szorult a törvény, mely a megvalósulás kudarcait tanúsítja, de az alapvető célkitűzés megmaradt. Az aktív, öntudatos szocialista állampolgár eszménye köszön vissza a képekről. A tankönyvek előállítása közösségi feladat, több ember is részt vesz a folyamatban, ezért feltételezhetjük a viták és konszenzuseresés lehetőségét is. Az így létrejövő tudás demokratikus (reformtankönyvekről van szó), nem lezárt, hanem folyamatosan alakuló, melynek egyik fő jellemzője a participáció. A tankönyvírók, a pedagógusok és a nyomdai munkások is részesülnek a műveltségéből, aktívan viszonyulnak a tudáshoz – a képek eleve feltételezik a műveltség iránti érdeklődést, a motivációt, mely a társadalom különböző csoportjaiban megtalálható. A nyomdász viselkedését értékelhetjük az ív ellenőrzésének megszokott folyamataként, melynek nincs köze az érdeklődéshez – azonban inkább az előző értelmezést támasztja alá a képet megelőző szekvencia.

Az 1949-ben megalakult Tankönyvkiadó Nemzeti Vállalat monopolizálta a tankönyvpiacot (természetesen minisztériumi irányítással és fennhatósággal), mely látszólag kizárta a választási lehetőségeket – mint majd látni fogjuk, a taneszközök kialakításában, kiválasztási mechanizmusaiban érvényesülhetett némi alternativitás. Nahalka István a rendszert az „egyetlen tanterv – egyetlen tankönyv” logikájának uralmaként jellemezte, mely ideális esetben a központi, uralkodó ideológia lebontását jelentette a tanterv, a tankönyv, majd a napi pedagógiai tevékenységek szintjére (NAHALKA 1994: 569). A tankönyv tehát igen fontos szerepet töltött be a közoktatásban, s ezért is tematizálódhatott ilyen központi helyzetben. A fotók által sugallt aktív részvétel a demokratikus tudás

¹ 1961. évi III. törvény a Magyar Népköztársaság oktatási rendszeréről. Megtekintés helye, ideje: <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=8436> (2013. 03. 10. 15:58.)

kialakításában, befogadásában ellentmondást okozhatott ezzel a realitással, a mindennapok gyakorlatával szemben. Az intézményi háttér és a tudástermelés, -szétosztás ellenőrzése ugyanakkor egybevága a különböző professzionalizációs elméletek feltevéseivel (KELLER 2010), melyek egy-egy szakma, hivatás legitimáló kontrollfunkcióiként emlegetik ezeket. A pedagógiai szakma és a neveléstudomány kialakulásának közép-európai modellje pedig több kutatás szerint is (BÁTHORY, PERJÉS 2001, NÉMETH 2002) ezt a centralizált, államilag irányított tendenciát követte – eredeti kialakulásakor. Az államszocialista periódus ezt a vonulatot megerősítette, kizárólagossá tette és ideológiailag átfőrmálta.

KÖNYVKIADÁS

A könyvkiadás másik fontos területe a tankönyvek mellett az ifjúsági és gyermekirodalom elhanyagolt, elfelejtett területe (KOMÁROMI 2001), mely az ismeretközvetítésen túl az erkölcsi-esztétikai szempontokat hangsúlyozza, és szórakoztat is egyben. Régi vitatéma, hogy az ifjúsági irodalomnak van-e önálló irodalmi értéke, illetve, hogy milyen a kapcsolata a pedagógiával. Más, korábban marginalizált irodalomértésmódokkal szemben (l. nőirodalom, posztkoloniális irodalom) a gyermekirodalom máig nem dolgozott ki koherens elméleti alapokat saját kutatásai számára (NIKOLAJEVA 2009), habár intézményesülése és elfogadottsága egyre növekszik (lásd a *Korunk* folyóirat 2002. októberi számát: BALÁZS 2002). Pedig az önálló gyermekkultúra létrehozásában fontos szerepe van a hasonló műveknek és folyóiratoknak – a következő fotó erre hívja fel a figyelmet.

2. kép-szekvencia

Készítő: N/A

Cím: 1950–1970. Húszéves a Móra Ferenc Ifjúsági Könyvkiadó.

Megjelenés helye, ideje: A Tanító, 1970/11, borító IV.

Képleírás: Az olvasásra való szocializáció fontos eszköze az ifjúsági irodalom: az olvasó gyermek képe és a mögötte lévő, összemontírozott könyvek látványa is ezt sugallja. A fotót a Móra Ferenc Ifjúsági Könyvkiadó 20. évfordulója indokolja, mely ugyanúgy alkalmat ad a visszatekintésre, mint az előző képi példa felszabadulást megidéző jubileuma. A könyvek között van tudományos-fantasztikus, ismeretterjesztő, történelmi és ideológiai célú is, lefedve az ifjúsági irodalom korban elképzelt lehetséges tematikáját.

A Móra Ferenc Ifjúsági Könyvkiadó valójában 1957-ben alakult, a forradalom utáni, kezdődő konszolidáció időszakában, az 1950-ben alakult Ifjúsági Kiadó jogutódjaként – a borítón jelzett 20. évforduló a folytonosságot jelzi, azt az értéket, amit az 1950-es évekből megőrizni igyekezett a hazai pedagógia. Kevés

utalást találunk a képi anyagban az 1945 és 1960 közötti időszakra – mintha a hazai szaksajtó igyekezett volna törölni ezt a részét a történelmi emlékezetnek –, az iskolaállamosítás, a Móra Kiadó és az Úttörőszövetség kézzel fogható eredményei bizonyultak egyedül említésre méltónak az 1950-as évekből. A rendkívül sokrétű gyermek- és ifjúsági irodalmi anyagot nehéz közös jellemzőkkel meghatározni, hiszen a közvetlenül gyermekeknek íródott könyvek és írások mellett léteznek csak később kanonizálódott ifjúsági művek, melyek eredetileg felnőtt olvasóknak készültek (KÖRNYEI 1993).

Ezt a változatosságot az összemontírozott könyvek háttére is jelzi: a fizika tudományának ismeretterjesztése mellett (*A wollsteini „fizikus”*) jelen van a fantasztikus irodalom (*Szürkezakáll*), a történelmi múlt feltárása (*Két pogány közt*),

az ideológiai nevelés (*Lenin él*), a klasszikusok megidézése (*Összkomfortos Robinson*) és a gyermekkönyv jellemző típusa (*Amikor te kicsi voltál*). A Móra Kiadó szerkesztési gyakorlatát tükrözi az összeállítás, egyben jelzi az ifjúsági és gyermekirodalom lehetséges tematikáját is. A Mórán belül három szerkesztőség működött: az egyik az óvodáskorúaknak és a 6–10 év közti korosztálynak szánt írásokkal foglalkozott, a második a 16 éves korig terjedő irodalmat gondozta, a harmadik pedig a 15 éven felüli, ifjúsági könyveket adta ki (PÉTER 1994: 1410). Számos, ismert sorozat felbukkan: a Delfin- és Sirály-könyvek logója éppúgy itt van, mint a Kozmosz Fantasztikus Könyvek (ami 1969-től indult csak meg), vagy a Világirodalom gyöngyszemei sorozatok. Az olvasó gyermek szintén híres kiadványt tart a kezében, Vernétől az *Észak dél ellen* című klasszikusát, a rabszolga-felszabadítás tematizálása hasznos nevelési eszköz lehetett az osztályharcos szemlélet kialakításában.

A kép közzététele és borítón való szerepeltetése azt mutatta, hogy az ifjúsági és gyermekirodalom kérdését fontosnak tartották a korban, melynek szakirodalmi feldolgozását is szükségesnek gondolták (SZAKÁLL 1965). A *Jelenkor* 1965-ös vitája az ifjúsági irodalomról a maihoz hasonló alapproblémáról tanúskodott: a pedagógiai vagy az esztétikai követelmények nyerjenek-e elsőbbséget a fiataloknak szánt irodalomban? Didaktika és élvezhetőség, autonómia és járulékos jelleg kettőssége újra és újra felbukkant a közéleti diskurzusban – a gyermekirodalom egyenrangúságát, különbözőségét mindig be kellett bizonyítani ezekben a polémiaokban (PETROLAY 1978: 7, 130–131). Bús Imre a gyermekkultúra meghatározásakor Trencsényi Lászlót idézi meg: a számukra létrehozott, általuk fogyasztott kulturális javak éppúgy ide tartoznak, mint az ezt közvetítő-forgalmazó rendszer és infrastruktúra, továbbá a kulturális öntevékenység (BÚS 2011). A Móra az első két funkciót maradéktalanul betöltötte, hiszen változatos olvasmányokat kínált 3–18 éves kor közötti gyermekeknek és fiataloknak, s ennek megteremtette az intézményi háttérét is. Az olvasás és könyvkultúra szorosan összefüggött a korban a könyvtárhasználattal – a könyvtárak pedig megteremtették a kulturális öntevékenység, az autonóm ismeretszerzés színtereit is, a következő elemzések ezzel a környezettel fognak foglalkozni.

2. kép

Készítő: Székely Tamás

Cím: N/A

Megjelenés helye, ideje: A Tanító, 1970/10, 8.

Képleírás: Az előző fotómontázs olvasó fiú képének eredetije is megtalálható – ebből a fényképből vághatta őt ki a szerkesztő. A könyvtárban öntevékenyen kutató és olvasó gyerekek látványa beállított, az ideális állapotot tükrözi, mikor a kellően motivált diákok ismereteiket a tanórán kívül egészítik ki – akár

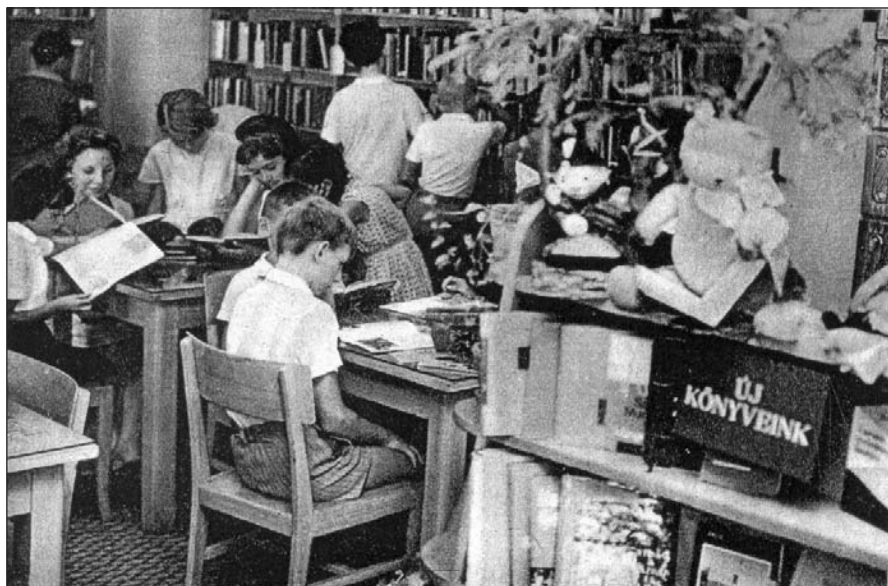
az iskolai könyvtárban, akár az intézményen kívüli könyvtárban. Ez a kép vezet át minket a következő témához.

KÖNYVTÁR

Harminchét kép készült egyértelműen beazonosíthatóan a könyvtár terében, ebből 27 fotó gyermekkönyvtárakkal foglalkozik, 10 pedig felnőtt-könyvtárral. A könyvekkel kapcsolatos fennmaradó 30 fénykép közül hetet az előzőekben elemeztem a könyvkiadással kapcsolatban, a többi pedig az olvasás jelenségét ábrázolja, melyek esetében a környezet nem fontos. Érdekes, hogy a gyermekkönyvtáraknál csak két képen látható felnőtt könyvtáros, egyébként a gyermekek önállóan használják a könyveket, a motivált és autonóm ismeretszerzés jó illusztrációiként. Az itt bemutatott korosztályt döntően az általános iskolások jelentik, csak két esetben láthatunk középiskolásokat – az olvasóvá nevelés együtt jár az írás-olvasás alapműveleteinek elsajátításával, a későbbiekben már nem nagyon tematizálják ezt a kérdést a 60-as évekbeli lapok. A felnőtt könyvtár ábrázolásai kizárólag az Országos Pedagógiai Könyvtárhoz köthetők, tehát a szakma önlegitimációjához tartoznak, az önképzés és önművelődés lehetőségét a pedagógusokra is kiterjesztve. Az OPK esetében a tudományosság szempontjai dominálnak, a bemutatott berendezés és cselekvések az egyetemi könyvtárakra emlékeztetnek, individuális ismeretelsajátítás a jellemző, míg a gyermekkönyv-

tárak esetében a közművelődési, ismeretterjesztési funkciók kerülnek előtérbe, nagyobb csoportokat és együtt-tanulást, kooperációt lehet megfigyelni.

3. kép

Készítő: Szilvássy Z. Kálmán

Cím: N/A

Megjelenés helye, ideje: A Tanító Munkája, 1963/3, 14.

Képleírás: A túlszűfolt, mozgalmas kép rácáfol a könyvtárról alkotott hagyományos képzetekre – a növény, a plüssállatok, az együtt olvasó gyerekek jelzik a könyvtár funkcióváltását, alkalmazkodását a gyermeki igényekhez. A könyvtár többet jelent pusztán ismeretátadó, kultúráközvetítő térként ebben az esetben, betölti a délutáni napközi szerepét, az otthonosság környezetét megteremtve.

A szocialista rendszerben kiemelkedő fontosságú volt a kulturális-felvilágosító munka, a könyv- és folyóirat-kiadás, valamint -terjesztés, illetve a könyvtárügy. Az 1959-ben, Szovjetunióban meghozott hétéves terv kiemelkedő feladatként jelölte ki a nyomdaipar teljesítményének növelését és a sajtó, rádió, televízió, mozi munkájának fejlesztését is számításba vette az ideológiai munka hatékonyságnövelésénél (POLABOJARINOV 1959). Az MSZMP KB 1957-ben az ideológiai és propagandaművek kiadását és terjesztését nevezte meg a legfontosabb feladatnak a könyvkiadásban (ez a forradalom ellenhatása volt), amit 1960 után a mennyiségi szempontok érvényesítése, a példányszámok nö-

vekedése követett (SÁGVÁRI–VASS 1973: 161–163).² Az 1960-as években a közművelődésre fordított kiadások 15 százalékát a könyvtárak tették ki (1960-as és 1965-ös adat, l. KÖPECZI 1977: 58), ezt az arányt csak a rádió és televízió támogatása haladta meg (1965-ben ez 21 százalék volt, az 1970-es években folyamatosan emelkedett). A többi kulturális intézmény ennél kevesebbet kapott a közpénzekből: a művelődési otthonok és a múzeumok 7–8 százalékot, a színházak 11–12 százalékot, a zenei intézmények 4,5 százalékot kaptak a teljes összegből, egyéb intézmények pedig 30 százalékon felül részesültek az állami támogatásból. A fenti adatokból megállapítható, hogy a könyvtárak fontos szerepet tölthettek be a korszak művelődéspolitikájában, ami csak részben tükröződik vissza a sajtó képanyagának mennyiségében és a fotók központi vagy periférikus elhelyezésében – egyedül az Országos Pedagógiai Könyvtár kapott például csak borítóképet, más könyvtárak nem.

A nevelés-művelődés intézményrendszere fokozatosan átalakult az 1960-as, 1970-es években, alkalmazkodva a tudományos-technikai forradalom keltette kihívásokhoz, a permanens művelődés igényéhez, megőrizve a néptanítói hagyomány, a helyi közösségekben végzett ismeretterjesztés értékeit (TRENCSÉNYI 1993: 7–9). A könyvtár különböző céloknak kellett, hogy megfeleljen ebben az időszakban: az iskolai neveléssel-oktatással összefüggő feladatok mellett az ideológiai offenzívában, a szocialista műveltség kialakításában is fontos szerepet szánt neki az állami irányítás (GÉCZY 1963: 15, BALOGH, MÉSZÁROS 1994: 12–13). Az ismeretterjesztés, az olvasásra nevelés szintén fontos szerepköre volt a könyvtáraknak, melyek helyet adtak (többek között) az úttörőmozgalomnak, a napközinek és egyéb foglalkozásoknak (BOZÓKY 1964, K. A. 1964, VARGHA 1966). A számtalan eltérő célkitűzés összeegyeztetése több vitát és találkozót eredményezett az 1960-as években (TÓTH 2000: 12): 1964-ben például az ország 111 gyermekkönyvtárának munkatársai gyűltek össze, hogy találkozzanak a Móra Kiadó képviselőivel. Az összejövetel jellege megmutatja tudástermelés és közvetítés kapcsolatának fontosságát, a tanácskozáson egyébként az ismeretterjesztés állt előtérben, a kézikönyvtár és a lexikonok használatán kívül sok szó esett a szülők és a családi háttér szerepéről (BOZÓKY 1964). A további fejlődés jeleként az 1970-es évek elején a könyvtár-pedagógia is megjelent önálló diszciplináris területként a magyar tudományos életben, igaz, sokáig még egybefonódva az olvasáspedagógiával (DÖMSÖDY 2003: 13).

A képen látható gyerekek önállóan tevékenykednek, olvasnak, válogatnak a polcokon, ami feltételezi, hogy elsajátították már azokat a technikákat, amik

² 1960-ban 2972 könyvet adtak ki, 34,7 millió példányban, 1970-ben már 4793 könyvről és 47 millió példányról van szó. L.: http://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_hosszu/h_zkk001.html (2013. 10. 13. 18:25.)

szükségesek a könyvtárban való tájékozódáshoz, információszelektáláshoz és önálló ismeretszerzéshez. Iskola és könyvtár közös pedagógiai tevékenységéhez tartozik a tanulás tanítása, az önművelés és a tehetséggondozás (KOC SIS 2011) – az említett technikákat gyakran iskolai óra keretében ismerték meg a gyerekek, akik így a délutáni szabad idő eltöltéséhez kaptak mintákat. A gyermekkönyvtár környezete otthonos, barátságos, növény és plüssállatok láthatók az előtérben, a gyerekek csoportosan, együtt olvasnak és beszélgetnek: a felnőtt könyvtárak elzárkózó, individuális cselekvéseitől eltér ez a fajta gyakorlat. A cél természetesen az olvasás megszerettetése, átvitt értelemben pedig a könyvtár a kulturális szocializáció eszköze, felkeltheti a folyamatos önművelés kívánt igényét.

A könyvtárról és feladatairól folyó diskurzusban egyre nagyobb szerep jutott a könyv – könyvtáros – olvasó hármassága közül ez utóbbinak, amit az 1960-as, A könyvtártudományi kutatás kérdései ankét is megfogalmazott (POGÁNYNÉ 2008: 181). A különböző igények figyelembevételével a magyar kommunista állam kialakította az országos könyvtári, egyetemi, közművelődési, iskolai és szakszervezeti könyvtári rendszer szétaprózott, de sok mindenki számára nyitva álló hálózatát (MONOK 2003: 13), igazodva a műveltséghez való hozzáférés demokratizálásának célkitűzéséhez. Monok István ugyanakkor hozzáteszi ehhez, hogy a könyvtári állomány, a könyvek nyilvánossága vagy zárolása, a tudás birtoklása minden korban (az 1960-as években kiemelten) hatalmi kérdés volt, a könyvtárra vonatkozó nézetek a kultúra egészére kihatottak – s ez napjainkban is így van (MONOK 2003).

A könyvtár háttérül szolgáló raktár láthatóvá teszi a tudás osztályozásának és tárolásának hatalmi-tudományos technikáit – ezt a szempontot a következő, ritka kép mutatja be.

4. kép

Készítő: MTI Foto – Mikó László

Cím: Részlet a könyvtár kétszázezer kötetten felüli raktárából.

Megjelenés helye, ideje: Köznevelés, 1965/4, borító IV.

Képleírás: Az Országos Pedagógiai Könyvtárat bemutató sorozat tagjaként a fotó a raktárrészt mutatja be, ahol egy könyvtáros éppen könyveket rendez/helyez el a polcokon. A dokumentáció, adatrögzítés és tárolás fontos feladatai általában nem nyíltak az olvasók előtt, ezt a folyamatot teszi láthatóvá a fényképriport. A szakmaiság, a funkcionalitás és a tudományosság szempontjai kerülnek itt előtérbe, szemben a gyermekkönyvtár otthonos légkörével.

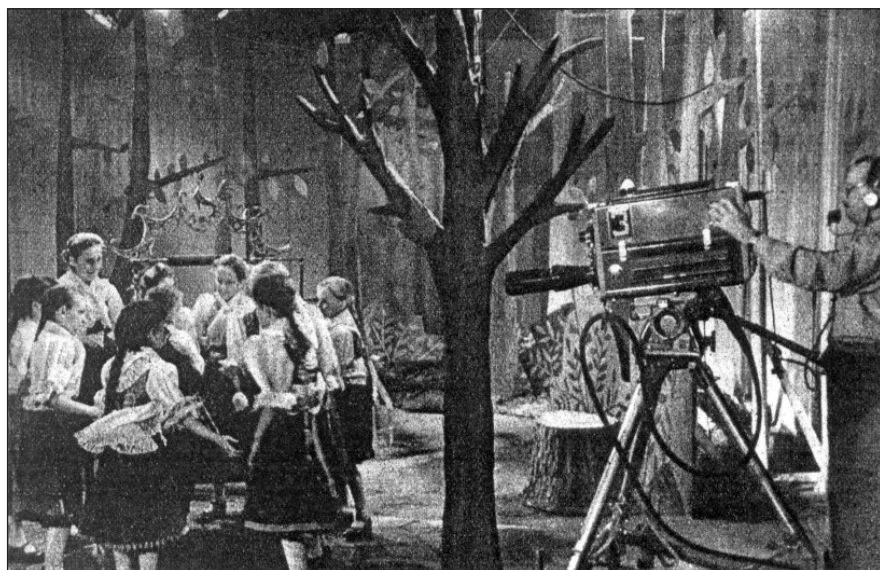
A *Köznevelés* 1965-ös sorozatában (*A pedagógia műhelyei*) megjelent kép az Országos Pedagógiai Könyvtár raktárát mutatja be. Az országos Pedagógiai Könyvtár 1906-ban alakult meg, létesítése elválaszthatatlan az 1877 óta létező Országos Tanszermúzeumtól – a komplex intézményt 1933-ban, a rossz anyagi körülmények miatt a kormányzat megszüntette (DROPPÁNNÉ 2006). 1959 januárjában nyílt meg újra a könyvtár, mely Waldapfel Eszter vezetésével három funkciót látott el: országos tudományos szakkönyvtár, a neveléstudomány dokumentációs (később kiadói) központja és az iskolai könyvtárak hálózati központja (-R 1959). A sokoldalú tevékenység 1968-ban még tovább bővült az Országos Pedagógiai Múzeummal, a hallgatók képzését, a kutatók segítségét és az esetleges önképzést egyaránt segítve.

A központ szerepét betöltő könyvtár a tudás felhalmozásának és tárolásának jelképe, olyan jelrendszer, mely kifejezi a könyvtárnak önmagáról, feladatairól vallott felfogását, és közvetíti a felhasználók, a társadalom felé (VÖRÖS 2012). A szakértelem és a szakértői tudás a kép legfontosabb jelentése – a zsúfolt, egymás mögött álló könyvespolcok a tudás felosztását és rendszerezését szolgálják,

ahol csak a megfelelően kiképzett könyvtári dolgozók képesek eligazodni. A könyvtárban lévő könyvtárosnő a tudás birtokosa, ebben a kontextusban privilegiált személy, mivel csak ő képes a dokumentumok előkeresésére és átadására (nyilvánossá tételére). Ez az a folyamat, amiből a könyvtárhasználó ki van zárva, s rá van szorulva a könyvtárban dolgozók segítségére. A képaláírásban megjelenő kötetszám a felhalmozott információtömeg nagyságát érzékelteti, tiszteletet ébreszt a kép befogadójában. A szavak és a dolgok rendje (FOUCAULT 2000) egyértelmű ebben a környezetben, az emberi tudás felhalmozódása kumulatív jellegű, csak növeli a könyvek mennyiségét, de minőségileg nem alakítja át tudás és ember viszonyát.

ÚJ MÉDIA: TÉVÉ, FILM, MAGNÓ ÉS HANGLEMEZ

Az 1960-as években a televízió számított igazán új médiumnak, hiszen a magyar televíziózás hivatalosan 1957-ben indult meg, a tévével való ellátottság majd csak a 70-es évek fordulójára nőtt meg – ugyanezre az időre a rádió már teljesen lefedte a felnőtt magyar népességét (SZEKFÜ 2007: 106–107). Ezzel az újszerűséggel magyarázható a vizuális eszközökkel (tévé, film) foglalkozó képek nagyobb száma (45 fotó), szemben a magnetofon, magnó már megszokott látványával, amit 20 kép jelenít meg és állít a középpontba. A források mindkét médium esetében ismertetik azok pozitív, pedagógiában hasznosítható vonásait, és rögzítik elterjedésük növekvő veszélyeit, a tévénézés, a filmek és a magnózás káros hatásait.

5. kép

Készítő: Vörös Ilona

Cím: A „Pütkösdi királynő” című televíziós mesejáték a kamera előtt. Előadták a turai általános iskola tanulói.

Megjelenés helye, ideje: Család és Iskola, 1960/10, 22.

Képleírás: A televízió több szinten is jelentkezik a képanyagban: az Iskolatelevízió adásait felhasználják a tanórákon, gyermek- és ifjúsági műsorok készítését mutatják be, filmajánlókat tesznek közzé (főleg a *Család és Iskola*ban). A fenti kép hagyomány és modernség kettősségét, a tradíció folytonosságát mutatja be. A népviseletbe öltözött lányok régi falusi szokást elevenítenek fel a kamera előtt, melynek még vallásos vonatkozásai is vannak. Az ismeretterjesztés, oktatófilmek készítése már 1952 óta megkezdődött az Iskolai Filmintézet keretében (NÁDOR 1963).

A tévé tanórán való felhasználására hat képi példa található, 12 fénykép a tévéműsorok készítéséről szól, 20 filmajánló van – ez utóbbiak a filmből vett illusztrációk, így nem hordoznak többletjelentést –, nyolc fotó pedig nem besorolható, egyéb kategóriába tartozik. Közhely, hogy a televízió alapvetően megváltoztatta világérzékelésünket, információfeldolgozási technikáinkat és tudati rendszerünket (l. pl. GYÖRGY 2007). Ezt a gyökeres változást többek között a tévé szimultaneitása, globális jellege, az információközvetítés és -befogadás felgyorsulása, a piaci-fogyasztói jelleg felerősödése okozza.

A fejlődéshez való alkalmazkodás már ekkor is több problémát okozott – vizuálisan csak egy fénykép fejezi ki a tévé és a film káros hatásait, verbálisan több figyelmeztető jelzés akad. A gyermekeket olyan hatások érhetik, amelyeket nem tudnak teljesen feldolgozni, értelmezni, felületes, téves tudáshoz jutnak, a felnőttek a nevelés munkáját a képernyőre bízák, passzív befogadóvá és nem aktív ismeretszerzővé válnak a gyerekek – a problémák ma is ismerősek, pedig a cikkíró 1963-ban fogalmazta meg a *Család és Iskola* hasábjain kéréseit (RADNAI 1963). A fiatalok bevonása a műsorkészítésbe, tévészereplőként való feltűnésük újabb vitákat gerjesztett a közéletben a sztárcsinálásról, a szereplés pszichológiai következményeiről a Ki mit tud? kapcsán (SZTANKAY 1963). Nemcsak az Iskolatévé kontextusában merült fel a pedagógia-nevelő funkció és a tananyaghoz illeszkedés kérdése: a MOKÉP propagandaosztálya úgy állította össze a mozikba kerülő filmanyagot, hogy a szórakoztatás mellett ismert regények feldolgozásai és történelmi dokumentumfilmek is forgalmazásba kerüljenek. A 10–14 év közötti, városi gyerekek 1964-ben már évente 20–24 alkalommal ültek be a moziba (FENYVES 1964), a megnövekedett közönségigény kiszolgálása mellett az ízlésformálás szempontja szintén fontos volt a MOKÉP munkájában.

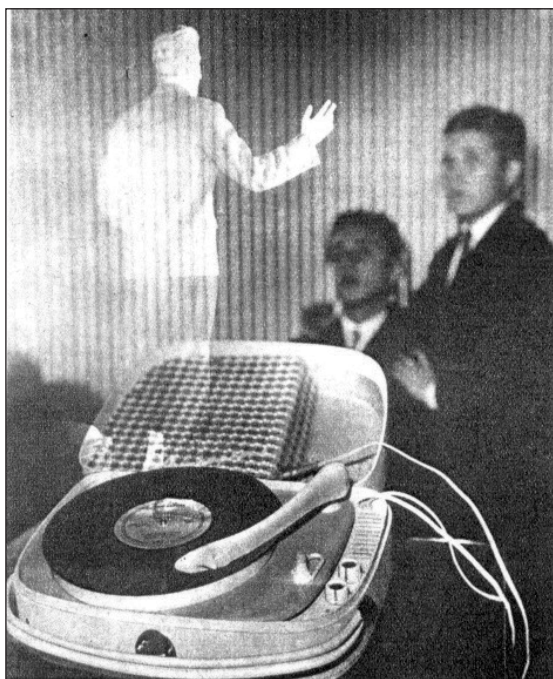
1966-ban az MSZMP határozatot hozott a televízió munkájáról (VASS 1978: 294–302) – a bevezetésben a televíziós műsorszórásra vonatkozó adatokat is-

merteti a jelentés. E szerint az 1960-as évek közepén 900 000 tévé-előfizetés volt³, de a műsorokat esetenként 3,5–4 millióan nézték – a tévével rendelkező családoknál gyűlt össze izgalmasabb műsoroknál a szomszédság. A politikai műsorok 25,5; a szórakoztatás 47,5; az ismeretterjesztés 9,4; az Iskola-televízió 5,7; a gyermek- és ifjúsági műsorok pedig a teljes adásidő 5,1 százalékát tették ki 1965-ben. A párt a televíziót az agitációs, propaganda- és kulturális nevelőmunka szerves részének tartotta, melynek népművelő és világnézeti-formáló jellegét jobban ki kell domborítani. Az ifjúságot több sikeres sorozattal nyerte meg magának a tévé (*Ki mi tud, Ki miben tudós, Ki minek a mestere* és az ekkoriban induló *Halló fiúk, halló lányok*), a tömegszórakoztatást, a változó divatok kiszolgálását, az olcsó sikerre való törekvést viszont erőteljesen kritizált a határozat. A szocialista televízió eszméje a későbbiekben a világ megismerésének korszerű, hű eszköze kívánt lenni (KELEMEN 1977: 112).

A például választott fénykép a műsorkészítés egy jelenetét mutatja meg – a pünkösdi királynő vallásos képzetekhez is köthető néphagyományát a turai általános iskolások elevenítik fel a televízió kamerája előtt. A gyermekekkel, gyermekekről és gyermekeknek készített műsor ideálja a bábelőadások elemzésénél szintén előbukkan majd, az alkotásban való aktív részvétel és a szereplés pozitív hozadékait hangsúlyozza a képhez kapcsolódó cikk (KELEMEN 1960). Hagyomány és modernség fonódik össze a fényképen, a népviseletbe öltözött lányok és a technika jelenlétét egymásnak ellentmondó kettősséggként és a tradíciók folytonosságaként, modern környezetben való felbukkanásaként is értelmezhetjük. A díszletek, a közönség és a játékszám tudata a színjátszással teszi rokonná a képet, nem véletlen, hogy a színjátszásról szóló fejezetben majd a *Ki mit tud* egyik szavalojáról készült fotót fogom elemezni – azon a képen semmi sem fog utalni a televízió munkájára.

A magnó és a különböző audiovizuális eszközök használata leginkább a nyelvtanításban és a szakkörök életében figyelhető meg, de bármelyik tanóra anyagához kapcsolhatóak, mint ezt a következő példa mutatja.

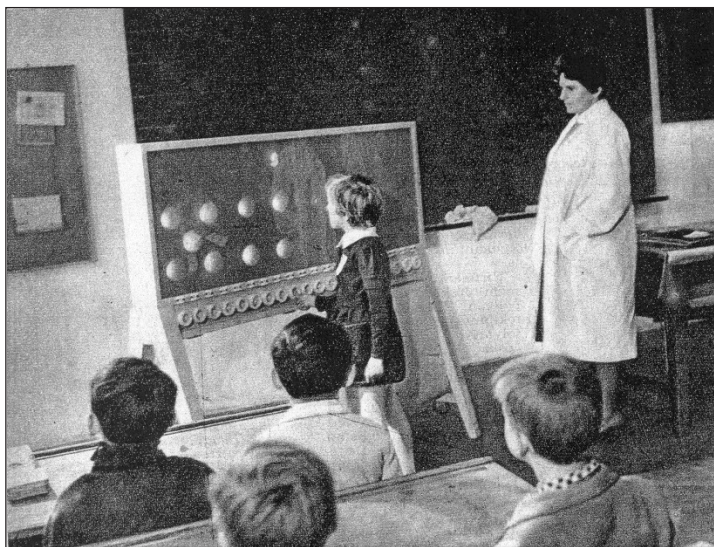
³ Összehasonlításként: a rádiónak 1965-ben 2 484 000 előfizetője volt. L.: *Adatbank. Rádió-előfizetők száma Magyarországon*. http://mmi.elte.hu/szabadbolcsesz/index.php?option=com_tanelem&id_tanelem=578&tip=0 (2013. 10. 13. 19:24.)

6. kép**Készítő:** Szilvász Z. Kálmán**Cím:** N/A**Megjelenés helye, ideje:** Család és Iskola, 1962/11, 18.

Képleírás: A Magyar Hanglezgyártó Vállalat 1961-től jelentette meg *A magyar líra gyöngyszemei* című sorozatot, mely ismert színművészek tolmácsolásában közvetítette a legnagyobb magyar költők verseit. Az elhunyt költőt idézi fel a lemezből előjövő árnyalak, esetleg az előadóművészt jelképezi – a képi megoldás a fotók technikai átalakítására nyújt példát. A háttérben, elmosódottan látható az öltönyös-nyakkendőös hallgatóság, két fiú képében – valószínűleg többen is lehetnek még ott.

A technikai fejlődés nem állt meg a tévé, a magnó és a lemezjátszó szintjén – az 1960-as években az első oktató-, tanító- és számítógépek is megjelentek hazánkban.

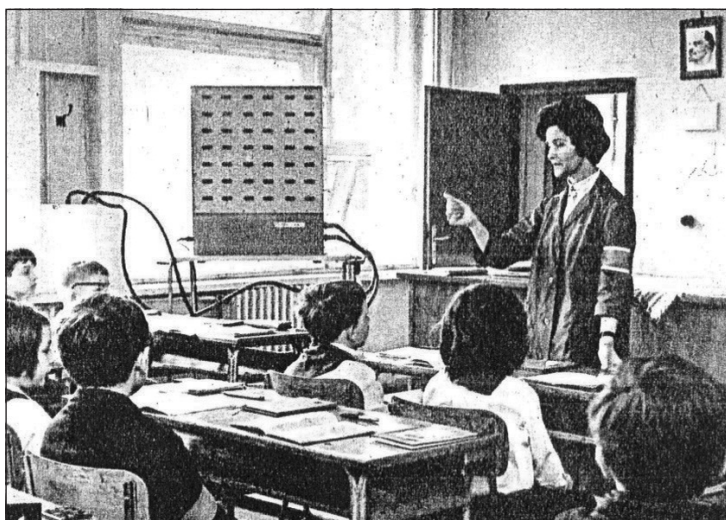
AZ OKTATÓ- ÉS TANÍTÓGÉPEK MEGJELENÉSE

7. kép**Készítő:** MTI – Bojár Sándor**Cím:** N/A**Megjelenés helye, ideje:** A Tanító Munkája, 1963/4, 26.

Képleírás: A matematikaóra keretében alkalmazott elektronikus számképgép segítségével az első osztályos gyerekek a kilences számképpel ismerkednek. Az elvont matematikai fogalmak megjelenítése segítheti az absztrakciós gondolkodás elsajátítását. A pedagógus a háttérbe vonulva várja a géphez kihívott gyerek válaszát, az egész osztály a jelenetre figyel.

8. kép**Készítő:** N/A**Cím:** N/A**Megjelenés helye, ideje:** A Tanító, 1969/6–7, 29.

Képleírás: A nyelvtanórán a Didaktomat, vagy más néven feleltetőgép működése a programozott oktatás bevezetésére tett kísérletnek tekinthető. Az alany-állítmány egyeztetésének begyakorlására használják az eszközt a képen: a tanárnő kérdéseire a tanulók egy-egy kapcsoló elfordításával válaszolnak, a gép ezután jelzi a helyes választ – ha valakinél nem gyullad ki a lámpa, az rossz választ jelent.

A technikatörténeti megközelítés szerint a negyedik generációba sorolható taneszközöket látunk a képeken – Schramm munkájában (1962) idesorolta a programozott oktatást, egyéb felosztások pedig az elektronikus ismeretközlő gépeket helyezik el ebben a csoportban. De milyen gépeket is látunk a fotókon? A megjelenés helye, a nyelvi kontextus segít ennek azonosításában – a 7. kép elektronikus számkép-gépet mutat be matematika foglalkozás keretében, a 8. kép pedig Didaktomatot ábrázol nyelvtanórán. Mindkettő hazai fejlesztés eredménye, aminek a tervezői szintén ismertek – Levendovszky Tihamér, a IX. kerületi Szamuely utcai Általános Iskola igazgatója tervezte az elektronikus számkép-gépet, amint azt a kép melletti rövid leírásból megtudhatjuk, a második, ún. feleltetőgépet pedig Kovács Mihály, a piarista gimnázium tanára (KOVÁCS 1968). Nem laboratóriumi, intézeti körülmények között született fejlesztésekről van szó, hanem a mindennapok innovációiról, melyek a pedagógiai kreativitás mintapéldái. Elmélet és gyakorlat közelebb hozása, a tudományosság igénye és a pedagógiai önállóság, aktivitás már említett hívoszávai köszönnek vissza, egy olyan képet sugallva, mely a kísérletezést a tanóra részének tartja. A képek módszertani feladatok mellékletéül, tanóra leírásának illusztrációjául szolgálnak.

Az 1960-as évek Magyarországon a tudás és ismeretek robbanásszerű fejlődésének következményeként felmerült az igény a hagyományos módszerek megújítására, a tanítás-tanulás folyamatának hatékonyabbá tételére. 1964-ben már jelent meg tanulmánygyűjtemény a témában (ILLÉS 1964), Lohr Ferenc pedig 1965-ben számolt be a programozott és tanítógépes oktatás lehetőségeiről, Skinner és a behaviorizmus kísérleteiről a *Magyar Pedagógiában* (LOHR 1965, SKINNER 1973). A tanulási folyamatról alkotott újszerű koncepció (a vi-

selkedés algoritmizált módosítása), illetve a válasz-inger kapcsolat mechanikus felfogása utólag visszatekintve nem bizonyult gyümölcsözőnek a pedagógiában, de az újfajta taneszközök elterjedtebbé válása és az 1970-es években létrejövő oktatástechnológia sokat köszönhetett a külföldi modellek 60-as évekbeli recepciójának (FALUS 1980). A cél az volt, hogy a tapasztalat helyét átvegye a tudományos megismerés, a pedagógia alakuljon át kísérleti viselkedéselemzéssé (KISS 1978) – egyedül a tanulót nem vették figyelembe a modell megalkotásánál. Nem születtek elemzések arra vonatkozóan, hogy a motiváció és érdeklődés fenntartását hogyan szolgálnák ezek a gépek, illetve milyen hatással lehetnek a gyermekek teljesítményére. A vizsgált időszakban viszont még ígéretes, új iránynak tűnt a tanító-, oktatógépek használata, amely választási lehetőséget nyújthatott a központi állami taneszköz-ellátási rendszer mellett, mivel a tantervi, didaktikai, módszertani és oktatástechnológiai újítások alkalmazása helyi szinten az iskolaigazgatóktól függött. Az intézményi szintre is kihatással volt a fejlődés. Külföldi támogatással 1973-tól az 1990-es évekig létezett az Országos Oktatástechnikai Központ, mely az Országos Tanszergyártó és Értékesítő Vállalat mellett az új média fejlesztésével és terjesztésével foglalkozott, 1976-ban pedig hasonló céllal hozták létre az Oktatástechnológiai Tárcaközi Tudományos és Koordinációs Tanács (OTTKT) taneszköz-bizottságát. Az eddig felsorolt szervezetek jelzik a téma kiterjedtségét, ennek az intézményi hálózatnak a feltérképezése, történetisége és kapcsolódási pontjai a mindennapok pedagógiájával újabb kérdéseket és kutatási irányokat vetnek fel.

A hagyományos tanári szerep átértékelésére következtethetünk a képi elrendezésekből: a központban a gép van, a pedagógus háttérbe szorulva segíti és értelmezi a tanulás folyamatát. Az első pillantásra egyértelmű interpretáció valójában nem is annyira egyértelmű. Az aktív tudásátadó tanár és a passzív befogadó diák viszonya módosul ugyan, de gyökeresen nem változik. A gyerekek figyelme még megoszlik a tanár és az oktatógép között, az osztályterem frontális elrendezése pedig nem teszi lehetővé a valódi interakciót és azt a tanulói aktivitást, amit a programozott tanítás elmélete elvárna. Úgy tűnik, az oktatógép csak díszlet, a pedagógiai környezet megújítását sugalló kép „állítása” egy mélyebb szinten megkérdőjeleződik. Továbbra is a tanár található a vezető-irányító szerepkörében, a gép pedig az ő meghosszabbított keze, s ebben a felállásban a gyerekek még mindig nem jut számottevő szerep. Értelmezhetjük másként is a jelenetet. Minden újítás bevezetése fokozatos, többlépcsős folyamat, melynek kezdetét ábrázolják a fotók. Még nem történt meg teljesen az átmenet a domináns tanárszerep értelmezéstől a ma oly divatos segítő-támogató képig. A kettősség talán így feloldható a régi és új elemek együttlétezésének feltételezésével. Ha a gépeket nem tekintjük, teljesen hagyományos oktatási situációnak vagyunk szemtanúi, a képeknek egyedül ez az eleme borítja fel a megszokott

képzetet. Az ideológiai támogatás, a tanári tekintély megerősítése a 8. ábrán Lenin falra akasztott képében manifesztálódik, jóváhagyva a kísérletezést a pedagógiai gyakorlatban.

ÖSSZEGZÉS

A fenti elemzések kísérletek arra, hogy az eddig még nem kellően feltárt összefüggésrendszerrel a „taneszköz-történet és az oktatás társadalmi és politikai valósága között” (NAGY 2002: 539) néhány adatot nyerjünk. A pusztán szaktárgyi, módszertani és tematikus elemzések mellett szükségesek a tankönyveket, taneszközöket és egyéb pedagógiai médiumokat a történeti-társadalmi valóságba beágyazó kutatások, melyek feltárják az identitás, önkép kialakításában betöltött szerepüket, vagy a mögöttük meghúzódó ismeretek, világképek és ideológiák elemeit. Ez utóbbi elképzelések az adott kor szellemiségéről, a nevelésről, gyermekről és pedagógusról vallott nézeteit is jobban megvilágíthatják – a fényképek, képek, rajzok vizsgálata ehhez nyújt szükséges segítséget. A képek és a valóság közti kapcsolat ugyanakkor nem egyértelmű – a fotók nem csupán leképezik a környezetet, amelyben létrejöttek, hanem vissza is hatnak rá.

IRODALOM

1961. évi III. törvény a Magyar Népköztársaság oktatási rendszeréről. Letöltés helye, ideje: <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=8436> (2013. 03. 02. 16:48.)
- BALÁZS Imre József 2002. Bevezető = *Korunk*, 2002. 10. 1.
- BALOGH Mihály–MÉSZÁROS István 1994. *Könyvtáros? Tanár? Könyvtárostaná? – Iskolai könyvtárak a magyar neveléstörténetben*. Bod Péter Társaság, Budapest
- BÁTHORY Zoltán–PERJES István 2001. *Neveléstudomány a tudományok családjában = Tanulmányok a neveléstudomány köréből 2001. A Magyar Tudományos Akadémia Pedagógiai Bizottságának gyűjteménye*. Budapest, 11–30.
- BOZÓKY Éva 1964. *Család – könyvtár – iskola: a gyermekekért = Család és Iskola*, 1964. 12. 14–15.
- BÚS Imre 2011. *Gondolatok a gyermekkultúra fontosságáról és a pedagógusképzésben való megjelenéséről* = Bús Imre–Klein Ágnes–Meskó Norbert (szerk.): *Nevelés és kutatás: tanulmányok az óvodapedagógus-képzéshez*. Szekszárd, 46–49.
- DARVAI Tibor 2011. A Tanító című neveléstudományi folyóirat ikonográfiai vizsgálata. (1963, 1970.) = *Iskolakultúra*, 2011. 6–7. 71–86.
- DÖMSÖDY Andrea 2003. *Könyvtár-pedagógia*. Könyvtárostanárok Egyesülete – Flaccus, Budapest
- DROPPÁNNÉ DEBRECZENI Éva 2006. Száz éve nyitott meg az Országos Pedagógiai Könyvtár = *Könyv, könyvtár, könyvtáros*, 2006. 12. 41–48.
- FALUS Iván 1980. *Az oktatástechnológia fő kérdései = Oktatástechnológia*. Szerk.: Falus Iván. Budapest, 7–27.
- FENYVES György 1964. *Milyen filmet nézzon meg? = Család és Iskola*, 1964. 10. 29.

- FISCHERNÉ DÁRDAI Ágnes 1999. Tankönyvelemzési modellek a nemzetközi tankönyvkutatásban = *Iskolakultúra*, 1999. 4. 44–53.
- GÉCZI János 2002. A neveléstudomány történeti dimenziói = *Új Pedagógiai Szemle*, 2002. 2. 70–79.
- GÉCZY Etelka 1963. A tudás forrásánál = *A Tanító Munkája*, 1963. 3. 14–15.
- GYÖRGY Péter 2007. A metaforák vége = Utry Attila (szerk.): *Kultúra- és kommunikációelméleti szöveggyűjtemény: művelődésszervezőknek, kulturális menedzsereknek*. Baja, 106–111.
- ILLÉS Lajosné (szerk.) 1964. *Az oktatógép és az oktatás programozása*. Budapest
- ILLICH, Ivan 2001. *A szöveg szőlőskertjében. Kommentár Hugo de Saint Victore didascalonjához*. Budapest
- K. A. 1964. Egy kicsit otthon, egy kicsit iskola, egy kicsit napközi a gyermekkönyvtár = *Család és Iskola*, 1964. 1. 8–9.
- KELEMEN Endre 1960. Gyermek a televízióban (Sztár lesz belőlük?) = *Család és Iskola*, 1960. 10. 22.
- KELEMEN Endre 1977. Az iskolatelevízió szerepe = Domonkos Imre (szerk.): *A látás iskolája. Tanulmányok a vizuális esztétikai nevelésről*. Budapest, 112–123.
- KELLER Márkus 2010. *A tanárok helye. A középiskolai tanárság professzionalizációja a 19. század második felében, magyar–porosz összehasonlításban*. Budapest
- KISS Árpád 1978. Az oktatástechnológia (pedagógiai technológia) jelentése és jelentősége = *Pedagógiai Szemle*, 1978. 12. 1126–1129.
- KOCSIS Éva 2011. Könyvtárpedagógia – tanórán kívül = Imre Angéla–Köntös Nelli–Nagy Attila (szerk.): *Az olvasás össztantárgyi feladat*. Szombathely, 219–228.
- KOMÁROMI Gabriella (szerk.) 2001. *Gyermekirodalom*. Budapest
- KONDOR Zsuzsanna–FÁBRI György (szerk.) 2003. *Az információs társadalom és a kommunikációtechnológia elméletei és kulcsfogalmai*. Budapest
- KOVÁCS Mihály 1968. Kibernetikai játékok és modellek = *Középiskolai Matematikai Lapok*, 1968. 1. 47.
- KÖPECZI Béla 1977. *A magyar kultúra harminc éve 1945–1975*. Budapest
- KÖRNYEI Márta 1993. Gyermek- és ifjúsági irodalom az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum állományában = *Könyv, könyvtár, könyvtáros*, 1993. 1. 42–44.
- KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL, Táblák (STADAT), Hosszú idősorok. Letöltés helye, ideje: http://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_hosszu/h_fsp001.html, (2013. 09. 09. 19:28.)
- LOHR Ferenc 1965. Az iskola és a tanítási célú technikai eszközök = *Magyar Pedagógia*, 1965. 1. 244–260.
- MONOK István 2003. A hatalom és a közgyűjtemények = Monok István (szerk.): *A könyvtárak és a hatalom. Tanulmányok és dokumentumok*. Budapest, 7–15.
- NAGY Péter Tibor 2002. Oktatástörténet és taneszköz-politika = *Educatio*, 2002. 4. 539–555.
- NAHALKA István 1994. Tankönyvek a természettudományos nevelésben = *Educatio*, 1994. 4. 567–578.
- NÉMETH András 2002. *A magyar neveléstudomány fejlődéstörténete*. Budapest
- NIKOLAJEVA, Maria 2009. Theory, Post-Theory, and Aetonormative Theory = *Neohelicon*, 2009. 1. 13–25.
- PÉTER László (szerk.) 1994. *Új Magyar Irodalmi Lexikon 2*. Budapest
- PETROLAY Margit 1978. *Gondolatok a gyermekirodalomról*. Budapest

- POGÁNYNÉ RÓZSA Gabriella 2008. *A könyvkultúra kutatásának kútffői. A könyv-, az írás-, a nyomdászattörténet, a könyvtártudomány és a könyvkereskedelem szakirodalmi forrásai.* Budapest
- POLABOJARINOV, M. 1959. A szovjet könyvtárügy fejlődése számokban = Hessel, Alfred: *A könyvtárak története.* Felsőoktatási Jegyzetellátó, Budapest, 169–216.
- R 1959: Megnyílt az Országos Pedagógiai Könyvtár = *Magyar Könyvszemle*, 1959. 2. 236–237.
- RADNAI Béla 1963. A gyermek és a televízió = *Család és Iskola*, 1963. 11. 3–4.
- SÁGVÁRI Ágnes–VASS Henrik (szerk.) 1973. Az MSZMP Központi Bizottsága Politikai Bizottságának határozata a könyvkiadásról, 1957. november 21 = *A Magyar Szocialista munkáspárt határozatai és dokumentumai. 1956–1962.* Budapest, 161–163.
- SCHRAMM, Wilbur 1962. *The Newer Educational Media in the United States.* U.S. National Commission for UNESCO
- SOMOGYVÁRI Lajos 2012. Tankönyv és taneszköz képeken = *Iskolakultúra*, 2012. 12. 71–77.
- SZAKÁLL Károly 1965. Kolta Ferenc: Ifjúsági irodalom = *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1965. 5. 636–637.
- SZEKFÜ András 2007. *Kommunikáció, nyilvánosság, esélyegyenlőség Magyarországon. A távirótól a Web 2.0-ig.* Budapest
- SZTANKAY József 1963. ...Ki miért szerepel? = *Család és Iskola*, 1963. 9. 10.
- TÓTH Gyula 2000. Iskolai könyvtár, szakkönyvtár, forrásközpont = Celler Zsuzsanna (szerk.): *Az iskolai könyvtár: könyvtárostánárok kézikönyve.* Budapest, 7–27.
- TRENCSENYI László 1993. *Kis kézikönyv: A komplex tudású humán szolgáltató értelmiségi szakemberek (ÁMK-munkatársak) képzéséhez, továbbképzéséhez.* Budapest–Salgótarján
- VARGHA Balázs 1966. „Ne olvass, tanulj!” = *Család és Iskola*, 1966. 12. 26–27.
- VASS Henrik (szerk.) 1978. Az MSZMP Központi Bizottsága Politikai Bizottságának határozata a televízió munkájáról. (1966. május 23.) = *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai. 1963–1966.* Budapest, 294–302.
- VÖRÖS Klára 2012. A könyvtár, értelmezhető jel az emberről = *Képzés és Gyakorlat*, 2012. 3–4. 293–308.

Spaces of Pedagogical Mediation: Producing and Transmitting Knowledge in Hungary of the 1960s

The concepts of knowledge-producing and transmitting have become more importance in the academic discourses nowadays. The investigations in this topic use a person's or a group's methods and historical patterns, which systematize our informations, create our world views and give models in the everyday life (KONDOR, FÁBRI 2003). Knowledge in the European culture has been connected with the books and verbal literacy, but „this is only one type of the possible alphabetical techniques” (ILLICH 2001: 15) – these functions and cultural practices have been differentiated by periods and social constructions.

Keywords: Anthropology, History of Education, Iconography, knowledge-producing, knowledge-transmitting, photographs

*Prostori pedagoških medija – proizvodnja i prenos
znanja u Mađarskoj 1960-ih godina*

U savremenim naučnim diskursima pojmovi proizvodnje i prenosa znanja postaju sve naglašeniji. Istraživanja odslikavaju metode, istorijske oblike, pomoću kojih su u jednom određenom periodu razni pojedinci i grupe sistematizovali svoje informacije, stvarajući tako slike o svetu i modele znanja koji su mogli poslužiti kao modeli u raznim životnim situacijama (KONDOR, FABRI 2003). Znanje koje je u evropskoj kulturi tradicionalno vezano za knjigu, čitanje i pisanje „samo je jedno od bezbroj mogućih načina upotrebe alfabetskih tehnika” (ILLICH 2001: 15), a funkcije i kulturna praksa vezana za to je društveno i periodično diferencirana.

Ključne reči: antropologija, ikonografija, istorija obrazovanja, proizvodnja znanja, prenos znanja, fotografije

Beérkezés időpontja: 2013. 11. 14.

Közlésre elfogadva: 2014. 01. 13.

Csorba Béla

Újvidéki Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék
 csorbabela1@gmail.com

„...SZALMASZÁLON BUKDÁCSOL A SORSUNK...”

A vajdasági magyarok és az 1923-as választások

“...our life is hanging on a thread...”

Hungarians in Vojvodina and the Elections in 1923

„...O slamku nam se spotiče sudbina...”

Vojvođanski Mađari i izbori 1923. godine

Az első világháború után létrejött új délszláv állam nem tartotta tiszteletben a kisebbségi helyzetbe került mintegy félmillió magyar közösség jogait. A magyarokat és a németeket kizárták a nagybirtokok nacionalizálását követő földosztásból, csökkentették általános iskoláik számát, a magyar középiskolákat pedig lényegében megszüntették. De a magyarok egészen 1922-ig nem kaptak sem aktív, sem passzív választói jogot egészen 1922-ig. Ekkor a fokozódó parlamenti válság miatt 1923 márciusára új választásokat írtak ki, ugyanakkor az állam is arra kényszerült, hogy megadja a kisebbségeknek a választói jogot. A belügyminiszter azonban titkos rendelettel arra utasította az alantas hatóságokat, hogy lehetőleg minél kevesebb magyart és németet vegyenek fel a választói névjegyzékbe. Hónapokig tartó jogi és politikai huzavona kezdődött. Az 1922-ben megalakult Magyar Párt titkos tárgyalásokba kezdett Pašić Népi Radikális Pártjával, hogy engedményeket csikarjon ki. A politikai paktum terve azonban idő előtt kipattant, fokozódott a magyarokra nehezedő nyomás, amely helyenként terrorisztikus módszerekkel párosult, s a magyarok ezúttal sem fogalmazhatták meg önálló politikai szubjektivitásukat.

Kulcsszavak: magyarok, Magyar Párt, parlamenti választások, választói névjegyzék, Népi Radikális Párt, demokraták, ORJUNA

1922 végén a délszláv államban a folyamatos politikai válságot áthidalandó, ismét nemzetgyűlési választásokra készültek. Az újvidéki liberális lap, a *Vajdaság* arról számolt be, hogy az új választójogi törvény értelmében Szerbia 115, Horvátország 66, Montenegró 7, Bosznia 48, Dalmácia 16, Szlovénia pedig 12 képviselői helyet kapott. Szerbián belül a Vajdaságot 36 mandátum illette meg: az újvidéki kerületben 8, a szabadkaiban 6, a zomboriban 7, a pancsovaiban 8 és a nagyikindaiban 7. Az általános bizonytalanságot jelzi a lap pár héttel későbbi

belgrádi tudósítása, eszerint „az egyes pártok körében valóságos közelharc folyik a mandátumok elosztásáért”, ugyanis az „új választási törvény értelmében az eddigi 419 képviselő helyett csupán 300 lesz”.¹ A márciusi voksolást követően a választási bizottság összesen 310 mandátum sorsáról határozott.²

A választás napját 1923. március 18-ára időzítették. A kiírás a magyar politikai elitet, akárcsak a Délvidék egész magyar társadalmát felkészületlenül érte, noha a választási törvény biztosította a választójogot minden 21. életévét betöltő kisebbségi férfi számára, ha nem optált, ugyanakkor legalább tíz éve a délszláv állam területén élt (JANJETOVIĆ 2013: 172).

A Vajdaságban teljes bizonytalanság uralkodott, vajon a magyarok beleszólhatnak-e a képviselőházi helyek elosztásába, ugyanis a kormány arra hivatkozva, hogy még folynak Magyarországgal a tárgyalások a vajdasági magyarok opciójának meghosszabbításáról, igyekezett elodáztatni a döntést. (Budapest az optálási határidő két évvel történő meghosszabbítását kérte.) Voja Marinković belügyminiszter 1922. október végén jogfosztó rendelettel nehezítette meg a magyarok és németek választói névjegyzékre történő felkerülését, ami ellen a hivatalosan csak néhány héttel korábban (szeptember 17-én) megalakult Magyar Párt memorandumban tiltakozott.³ Más adatok szerint a belügyminiszter bizalmas utasítására már az év augusztusában sor került. „Néhány tekintélyes képviselőnek és a Népszövetség Jugoszláv Egyesületének az intervenciójára volt szükség ahhoz, hogy ezt a rendeletet – mint politikailag károsat – visszavonják. A törvényt mégsem alkalmazták mindenütt, mert elég sok helyről érkezett olyan panasz, hogy a választói névjegyzékbe való felvételt elutasították a hivatalnokok” (JANJETOVIĆ 2013: 172). Ez volt a helyzet a vajdasági magyarokkal is. Ismeretes, hogy Belgrád egyszer már, nevezetesen az 1920-as alkotmányozó nemzetgyűlési választások előtt, a nemzeti kisebbségeknek, éppen az állampolgársági kérdések tisztázatlanságára való hivatkozással, lehetlenné tette a választásokon való részvételt, s joggal lehetett számítani rá, hogy a kormány a választási névjegyzékek összeállítása során ismét a zsarolás és a manipuláció eszközehez folyamodik. Ezt elkerülendő a Magyar Párt vezetősége titkos tárgyalásokba kezdett a Népi Radikális Párt vezette kormánnyal. A tárgyalásokat magyar részről irányító bizottságnak négy tagja volt: dr. Várady Imre, dr. Gráber László, dr. Deák Leó és dr. Csettle János. Várady és Gráber a megegyezés elkötelezett hívei voltak, Deák inkább a demokratákkal egyezkedett volna, míg Csettle ellene volt minden politikai alkunak (CSUKA 1995:

¹ A kisebbségek választójoga. *Vajdaság*, 1923. január 13., 1.

² Kisebbségi eltolódások a választási eredményekben, *Vajdaság*, 1923. március 22., 1.

³ A Magyar Párt memoranduma a magyar kisebbség választójoga ügyében. *Délbácska*, 1922. október 29., 2.

106). Végül Váradyék álláspontja kerekedett felül, s ez később, noha nem az ő hibájukból, de kétségtelenül az ő téves stratégiájuk következtében is, katasztrofális eredményre vezetett.

A Belgráddal folytatott tárgyalások eredményeként jött létre a később paktum néven elhíresült egyezség. Eszerint a kormány kötelezettséget vállalt, hogy minden magyart felvesz a választói névjegyzékre, és a választási rendszert úgy alakítja ki, hogy annak segítségével a Magyar Párt nyolc parlamenti mandátumhoz jusson, ennek fejében viszont a nem magyar többségű választási körzetekben a Magyar Párt nem állít magyar jelöltet, és támogatja a radikálisok jelöltjeit. A paktum értelmében a parlamenti munka során a Magyar Párt kívülről támogatta volna a kormányt (CSUKA 1995: 108–109; A. SAJTI 2004: 47–48). Még folytak a tárgyalások, amikor már megtörténtek az első – pontatlan – kiszivároztatások. Eszerint a Magyar Párt az egész tartományban támogatni fogja a radikálisokat, ami a kormánypártnak 5–8 mandátumot fog hozni, cserében viszont a jelölések alkalmával méltányolni fogják a Magyar Párt kívánságait.⁴

Vélhetően a titkos tárgyalások hatására 1923. január 3-án a belgrádi belügy-minisztérium utasította a hatóságokat, hogy január 6-áról január 30-ára tolták ki a választói névjegyzékbe történő felvétel végső határidejét, ugyanis „a korábbi dátum ellenkezik a törvény rendelkezéseivel, és ezt a határidőt csupán tévedésből állapították meg”. Mindez azzal kecsegtetett, hogy felveszik a kisebbségeket is a választói névjegyzékbe. Az újvidéki *Vajdaság* magyar nyelvű liberális napilap is ilyen címmel adott hírt a hivatalos bejelentésről. A miniszteri utasítás értelmében minden 21. életévét betöltött jugoszláv állampolgárt, beleértve a magyarokat és a németeket is, fel kell venni a névjegyzékbe, ami egyúttal azt is jelenti, hogy szabadon gyakorolhatják aktív és passzív választói jogukat. Mindehhez járult az alkotmányból következő kitétel, miszerint az aktív választói jog gyakorlásához nélkülözhetetlen az államnyelv ismerete, amit egy parlamenti bizottság lett volna hivatott megállapítani.⁵

Két nappal később azonban már maga a radikális párt egyik vezéralakja, Marko Vilić képviselő relativizálta, vagy ha úgy tetszik, pontosította a hivatalos közleményt, mondván, a kormány a német, román és zsidó kisebbségekre vonatkozólag tényleg kiadott ilyen utasítást a hatóságoknak. „A magyar kisebbségek felvételének ügye azért vitás, mert – mint ismeretes – a magyar kormány az optálási jog két évvel való meghosszabbítását kérte.”⁶ A figyelmeztetés nem bizonyult légből kapottnak: január 6-án hivatalosan lezárták a választói névjegyzékeket, ami azt jelentette, hogy csak azok kaphattak szavazati jogot, akik eddig

⁴ A Vreme a Magyar Párt és a radikálisok kooperációjáról. *Vajdaság*, 1923. január 26., 2.

⁵ Felveszik a kisebbségeket a választói névjegyzékbe. *Vajdaság*, 1923. január 4., 1.

⁶ Még mindig bizonytalan a magyarság választójoga. *Vajdaság*, 1923. január 5., 1.

az időpontig felkerültek a jegyzékre, vagy reklamációjuk beérkezett a regisztrációval megbízott levéltárba. A magyarok itt azonnal hátrányba kerültek, hiszen a cirill betűs hirdetményeket és utasításokat a falvak lakossága többnyire el sem tudta olvasni, s még Újvidéken is, ahol a szerbül beszélő magyarok száma az átlagosnál nagyobb volt, a 2100 reklamáció közül a korabeli becslések szerint mindössze 500–600 származott magyaroktól. Akik a belügyminiszter utasítását komolyan vették, és január 6-a után kérték a regisztrációjukat, azok ugyan felkerültek a névjegyzékre, de kizárták őket a márciusi választásokról. Február elején viszont már arról cikkez az újvidéki magyar sajtó, hogy a törvényszék egyáltalán nem fogadja el a január 6-a után benyújtott panaszokat, ezáltal a városban több mint ezer magyar maradt ki a névjegyzékből. Ugyanakkor a szabadkai *Bácsmegyei Napló*, megbízható forrásokra hivatkozva, azt írja, hogy az újvidéki rendőrség február elején felterjesztést intézett a belügyminisztériumhoz annak érdekében, hogy az országból és a városból tiltsák ki a megbízhatatlan elemeket. Újvidék városban a január 31-én lezárt, és a polgármesteri hivatalból a törvényszéknek megküldött névjegyzékben a korabeli tudósítás szerint összesen 7816 választó szerepelt, ebből (a fellebbezettekkel együtt) január 6-áig 5649, azt követően pedig 2167 személyt regisztráltak.⁷ A választói névjegyzék hiányosságait jelzi, hogy egy évvel később, 1924 első hónapjaiban, amikor valóban hozzálátnak egy, a korábbinál tisztességesebb névjegyzék föllállításához, a választójoggal rendelkező polgárok száma – az 1923. január 6-aihoz képest – drasztikusan, ötezer-hatszázról kilencezerre növekszik. Az újonnan regisztráltak közül 1500 magyar, 1000 német, 600 zsidó és körülbelül ugyanennyi a délszláv.⁸ Ez azonban egyáltalán nem jelenti azt, hogy megszűnt volna a diszkrimináció. Hivatalos információk szerint ugyanis január végéig jóval több, kb. 2500 magyar kérte felvételét a választói névjegyzékbe.⁹

Ezzel egy időben újabb magyarellenés kampány vette kezdetét. A radikális párt minisztereinek értekezletén Ninčić külügyminiszter a Magyarországgal fennálló viszonyt feszültnek nevezte, s a rossz hangulatot növelte a demokrata párti belgrádi *Pravda* tendenciózus cikke is, amely az ország külpolitikai helyzetét drámai színekkel ecsetelte, lázas olasz, bolgár és magyar fegyverkezést vizionálva. A belgrádi *Preporod* január 13-ai száma megkísérelte európai összefüggésekbe állítani a magyar–jugoszláv viszonyt, különös tekintettel arra, hogy a franciák megszállták Essent és a Ruhr-vidéket, és ezzel kiváltották Nagy-Bri-

⁷ Hétezernyolcszáztizenhat választó szerepel Novisad város névjegyzékében. *Vajdaság*, 1923. február 8., 2.

⁸ Kilencezer választója van Novisadnak. *Vajdaság*, 1924. március 20., 1.

⁹ Kétezeröttszáz újabb magyar választót felvesznek a novisadi névjegyzékbe. *Vajdaság*, 1924. január 25., 3.

tannia rosszallását. A belgrádi kommentátor szerint „Magyarország felhasználhatja ezt az alkalmat bizonyos hadikészülődésekre és a békeszerzések megváltoztatására. A kisantant államai rossz szemmel nézik Magyarország készülődéseit és közös fellépést terveznek, amellyel minden katonai akciót megakarnak akadályozni. A kormány maga is megtette a szükséges intézkedéseket ebben az ügyben.”¹⁰ A tényállás viszont ekkoriban ennek épp az ellenkezője: a Bethlen-kormány fő célkitűzése Magyarország gazdasági talpra állítása, ugyanakkor a politikai konszolidációt nehezítő, szélsőséges jobboldali csoportok felszámolása is ezekben a hónapokban válik intenzívebbé (VINAVER 1974: 193–194). De a szerb sajtóban folyó porhinta keltette látszat ellenére valójában a jugoszláv kormány sem híve a Magyarországgal szembeni katonai erőfitogtatásnak, annak ellenére sem, hogy a román diplomácia azt kifejezetten kéri Belgrádtól (HORNYÁK 2004: 306., 225. jegyzet). Ninčić megelégszik azzal, hogy január 15-én jegyzéket intéz Budapesthez Magyarország fegyverkezése és egy Arad környéki magyar–román határincidens tárgyában, de ugyanakkor, ezzel egy időben, megkezdődnek a magyar–jugoszláv kereskedelmi egyezményt előkészítő tárgyalások is. Belgrádban, még ha nyíltan ezt nem is mondják ki, ekkor már érlelődik a felismerés, hogy a labilis balkáni helyzet miatt hosszú távú államérdek a magyar–jugoszláv kapcsolatok javítása, ugyanakkor Budapest számára a kisantant vasabroncsából kitörni egyelőre kizárólag a délszlávok irányában lehet. Mindez azonban nem érződik a délszláv állam politikai közhangulatán. Dobroslav Jevdenić, a demokraták által létrehozott, provokatív – nemegyszer kifejezetten terrorista – módszereket alkalmazó Jugoszláv Nacionalisták Szervezetének (Organizacija jugoslovenskih nacionalista – ORJUNA) vajdasági elnöke január 9-én fenyegető nyilatkozatot tesz közzé a magyar és a német kisebbség ellen arra az esetre, ha azok önállóan indulnának a választásokon: „A nacionalista ifjak szervezete egyáltalán nem fogja megtűrni, hogy a magyarok és a németek önálló politikai szervezkedés céljából gyűléseket tartsanak, mert meg van győződve arról, hogy a nemzetiségek hasznosabb tevékenységet fejtenének ki az állam javára, ha olyan pártokat támogatnának, amelyek a vidóvdani alkotmány mellett küzdenek. Az ilyen gyűléseket, amennyiben megkísérelnék azok megtartását, *politikai erőszakkal is szét fogjuk zavarni.*”¹¹ Néhány nappal korábban a *Vajdaság* napilap kérdésére, miszerint igazak-e a hírek, hogy a kormány be kívánja tiltani az ORJUNA-t, Milan Sliepčević kerületi főispán tagadólag felelt. „Az új kormány semmiféle utasítást nem adott, amely arra engedne következtetni, hogy e tekintetben változás állna be. A magam részéről

¹⁰ A külpolitikai helyzet. *Vajdaság*, 1923. január 14., 1.

¹¹ A vajdasági nacionalisták a magyar és a német kisebbségek szervezkedése ellen. *Vajdaság*, 1923. január 10., 2.

azt tartom, hogy a törvény keretein belül működő egyesületeket, *még ha nem szlávok is* [a lap kiemelése – Cs. B.], nem szabad akadályozni működésükben, még kevésbé volna helye egy hazafias szláv egyesület feloszlításának.”¹² Egyre aktívabb a radikálisok erőszakszervezete, az 1922-ben alakult Szerb Nemzeti Ifjúság (Srpska nacionalna omladina – SRNAO) is, de agresszív magyarellenessé tevékenységük csak 1924-től, vagyis jóval a választások után domborodik ki, tekintettel arra, hogy Zimonyban csak 1923 áprilisában, Újvidéken pedig június 15-én alakulnak meg.

A kisebbségek választói jogának kérdését tovább lebegtetik. 1923. január 15-én összeült a minisztertanács, és úgy döntött, hogy a békeszerződés értelmében mindazon magyar és német polgároknak, akik nem optáltak külföldi államba, jár mind az aktív, mind a passzív választójog, a határozat ellen azonban már két nappal később kifogást emelt az újvidéki kerületi törvényszék elnöke, mondván, hogy a választási törvény rendelkezéseit kormányhatározattal nem lehet megváltoztatni.¹³

A bizonytalan jogi (és politikai) helyzet azonnal kiváltotta a szerb pártok étvágyát az esetleges gazdátlanul maradó magyar (és más kisebbségi) szavazatok iránt. A fellobbant kortes-szimпатиát erősítette az új választási törvény is, aminek értelmében a korábbinál jóval kevesebb parlamenti mandátum kerülhetett elosztásra, márpedig a szkupstinai képviselők többsége ezután is honatya kívánt maradni, és ez megnövelte aktivitásukat.

Elkezdődnek a spekulációk, majd az ígéretések, a zsarolások és végül a támadások is. Január 20-án az esti órákban húsz, fekete álarcot viselő támadó rontott be a *Délbácska* szerkesztőségébe, egy székkal leütötték dr. Szlezák Rezső szerkesztőt, megsebesítették Pupics Ottót, a lap munkatársát, a szerkesztőség berendezését pedig szétrombolták. Fennállása során nem ez volt a lap elleni első merénylet. Szabadkán kilenc nappal később „ismeretlen tettesek” szétrombolták a Magyar Párt lapjának, a *Hírlap*nak a nyomdáját. Ellenük sem ez volt az első támadás. „Mindenki pontosan tudta, hogy kik voltak a Hírlap ellen intézett támadások szervezői és végrehajtói, s azokat Vukov Lukács vezércikkeiben meg is jelölte, csak a hatóságok nem akarták tudni. [...] A hatósági üldözések gátolták

¹² A magyarok nem vehetnek részt a választásokon. *Vajdaság*, 1923. január 3., 1. Ma már bizonyítottan tekinthető, hogy az ORJUNA legfontosabb háttértámogatója a horvátországi szerb demokrata pártlíder és miniszter, Svetozar Pribičević volt.

¹³ Itt jegyzendő meg, hogy az SZHSZ állam alkotmánya szerint kizárólag a férfiaknak volt választói joga, ha már betöltötték a 21. életévüket, a Királyság honpolgárai voltak, és állandó lakhellyel rendelkeztek. A választójogot nem gyakorolhatták sem a sorkatonák, sem a tisztek és altisztek és a tisztikar tartalékos állományú tagjai. Mindez azt jelentette, hogy elméletileg csupán a lakosság 23 százaléka szavazhatott, de gyakorlatilag – a kisebbségekért jogsérelmek folytán – még annyian sem.

a Hírlap terjesztését is, mert egyes falukban a jegyzők megtiltották a Magyar Párt lapjának árusítását, és a vasúti dohánytőzsdéken esztendőig tilos volt a Hírlapot árusítani” (CSUKA 1995: 73).

A felfokozott választási hevület szatírába illő helyzetet teremtett Óbecsén, ahol február 4-én a főtéren agitáló Földműves Párt vasárnap délelőtti nagygyűlését támadták meg az ORJUNA tagjai azzal az ürüggyel, hogy megakadályozzák a vezérszónok magyar nyelvű felszólalását, amit közvetlenül a szerb beszédet követően kívánt volna elmondani. Az orjunások, miután a szónokra támadtak, elfoglalták az emelvényt, majd újvidéki elnökük kezdett agitációs beszédbe. Erre a földműves pártiak a környező templomokba rohantak, és meghúzták az összes harangot. A fél óráig tartó folyamatos harangzúgás aztán véget vetett az ellenkampánynak, hiszen a téren sem az ORJUNA elnökét, sem egymást nem lehetett hallani.

Kimondva vagy kimondatlanul ezekben a napokban a politikai élet minden szereplője arra számít, hogy a választói névjegyzék korrigálásával növekedni fog a magyarok politikai súlya, s tkp. ez váltja ki a magyarokkal szembeni megfélemlítési akciót, éppúgy, mint a politikai hízélgés álszent érzelmi rohamait. A Népi Radikális Párt és a magyarok együttműködéséről Marko Vilić képviselő például így nyilatkozik: „Ami a kooperációt illeti, erre a kérdésre nagyon nehéz választ adni, a radikális párt mindenestre reméli, hogy az állam minden lojális polgára – így a magyarság is – nemcsak hogy támogatni fogja a radikális pártot, hanem abba be is fog lépni. Malihegyesen például már van a radikális pártnak magyar szervezete.” Elmondta ugyanakkor, hogy „német” radikális párt alakításának a terve Cservenkán, Óverbászson, Apatinban és Hódáságon már 1921 óta napirenden szerepel, s „a bunyevác párt nem klerikális árnyalatával” is erősen keresik a megegyezést.¹⁴ A Népi Radikális Párt újvidéki lapja, a *Zastava* február elején már arról számolt be, hogy a párt „Malihegyesen” jól sikerült mulatságot szervezett, „amelyen több vendég vett részt Topoláról, Bácsról és a többi környékbeli falvakból. A mulatságot a himnusz [nyilván a jugoszláv – Cs. B.] éneklésével nyitották meg. Ezután előadták Folinus Aurél »Náni« című népszínművét. A műsor után a malihegyesi radikális párt programjáról számolt be.”¹⁵ Eközben az ország másik vezető ereje, a Demokrata Párt sem tétlenkedett. Jelöltjük az újvidéki kerületben az a Svetozar Pribičević lett, akinek a kisebbségek a hírhedt névvegyelemzési törvényt köszönhatték, s aki néhány hónappal korábban, még mint közoktatásügyi miniszter, bizalmas rendeletben figyelmeztette az iskolák igazgatóit, hogy fokozatosan beszüntetendők a nem államnyelven mű-

¹⁴ Még mindig bizonytalan a magyarság választójoga. *Vajdaság*, 1923. január 5., 1.

¹⁵ Radikális multság Malihegyesen. *Vajdaság*, 1923. február 9., 3.

ködő összes párhuzamos osztályok.¹⁶ Ennek ellenére ez mégsem tántorított el egyes magyarokat a párt támogatásától, sőt, attól sem, hogy felkerüljenek a jelöltlistára, mint például Balaton Sándor járásbíró, aki az óbectesi járásban Pavle Dobanovački egykori szabadkai főispán helyettese lett, vagy Veres Ádám iloki evangélikus lelkész, aki az újvidéki járásban vállalt helyettes jelölti funkciót.¹⁷ Persze 1923-ra a korábban még oly kérlelhetetlen, a jugoszláv eszmét nagyszerb vadalanysba ojtó egykori oktatási miniszter ekkorra már igyekezett európaibb vonásokat magára erőltetni, legalább a kortesdagály idejére. „*Mi jugoszlávok nem akarunk orosz csizmapolitikát folytatni: mi nem akarjuk a nemzeti kisebbségeket kulturális jogaiktól megfosztani, sőt ellenkezőleg a magyaroknak és a németeknek elemi és középiskolákat adunk, ahol a gyermekeiket anyanyelvükön taníttathatják.* [A lap kiemelése – Cs. B.] A politikai és gazdasági jogokban a szláv lakosokkal egyazon elbírálás alá esnek, mert az állam az egyenlőség, szabadság és a jogrend elvének alapján áll. A magyaroktól és a németektől csupán annyit követelünk, hogy lojális állampolgárai legyenek államunknak.”¹⁸ A választási kampány során Belgrádban a nacionalisták kongresszusán megfogalmazódott egy magyar nyelvű, lényegét tekintve pártérdekeket képviselő lap alapításának ötlete is, de ekkor még nem lett belőle semmi – közel kilencven évnek kellett eltelténie ahhoz, hogy az ötletet, immár új körülmények, ám sok tekintetben az egykorihoz hasonló politikai erőviszonyok között megvalósítsák. (Természetesen, ha zárójelbe tesszük a kommunista egypártrendszer sajtóját.)

Stojan Protić ekkor még szervezeten nem teljesen független Független Radikális Pártja is hízegő ígéretekkkel fordult a magyarok s általában a kisebbségek felé, noha ezzel tovább szélesítette az árkot közte és Pašić hívei között. A népi radikálisok félhivatalos szócsöve, a *Vidovdan* január 23-ai számában előhúzta a magyar kártyát, és támadást indított Protić szakadárjainak vajdasági vezetői ellen, s felrótta Stevan Adamovićnak, Mita Klicinnek (a *Radikal* főszerkesztőjének) és Đoko Tapavicianak, hogy elárulták a szerb érdekeket, és összeköttetésben állnak mind a budapesti kormánnyal, mind az emigrációban élő Károlyi Mihállyal. Tegyük hozzá, az utóbbi vád nem volt teljesen alaptalan, ugyanis január 15-én Károlyi valóban járt Újvidéken, s felkereste dr. Hadži Kostát is.¹⁹ „A lap továbbá azzal vádolja őket, hogy a vajdasági magyarok között úgy agitálnak,

¹⁶ Fokozatosan beszűntetendő a magyar oktatás. *Délbácska*, 1922. szeptember 26., 2.

¹⁷ Pribicevics a novisadi kerület képviselőjelöltje. *Vajdaság*, 1923. január 24., 1.

¹⁸ Pribicevics Szvetožar Novisadon. *Vajdaság*, 1923. február 13., 2.

¹⁹ Károlyi Mihály Novisadon. *Vajdaság*, 1923. január 17., 3. Károlyi februárban is járt az országban, kihallgatáson fogadták a külügyminisztériumban is, sőt felkereste Simon Clemens belgrádi francia nagykövetet is, és köszönetet mondott Poincaré elnök intervenciójáért a Károlyi ellen folyó magyarországi bírósági eljárás miatt. Ekkoriban röppent fel a sajtóhír, hogy Károlyi a Vajdaságba jön agitációs beszédeket tartani.

ha a Vajdaság esetleges területi hovatartozandósága vitássá válnék, úgy beleegyeznének abba, hogy a Vajdaságot visszacsatolják Magyarországhoz azzal a feltétellel, hogy az itt élő szerbeknek a magyar kormány adja meg azokat a jogokat, amelyeket Klicin Mitának annak idején megígért.” Mit sem törődve azzal, hogy 1918-ban fontos szerepe volt a Vajdaság Magyarországtól történt elszakításában, Klicint azzal is megvádolták, hogy cserében egy szerb nemzeti minisztériumért 1917-ben Újvidéken szerb lapot akar indítani, amely elismerte volna Szent István koronájának országait.²⁰ Bizonyára ez a negatív kampány is hozzájárult ahhoz, hogy a február 12-ei temerini nagygyűlésen a párt jelöltjeit több ezer helybéli magyar fogadta, majd dr. Kosta Hadži beszédét is lelkesen megéljeneztek.²¹ (Protić független radikális pártjának egyébként az újvidéki zsidó polgárság által fenntartott liberális Vajdaság a többi párthoz képest – beleértve a Magyar Pártot is – aránytalanul nagy teret szentelt már akkor is, amikor még nem dőlt el, vajon a magyar párt egyáltalán indul-e a választásokon.) Temerin ezekben a hetekben fontos célpontja a szerb pártoknak, hiszen – akárcsak Újvidéken – a Magyar Pártnak egyelőre nincs helyi fiókszervezete. Február 4-én Milan Sliepčević radikális párti főispán látogat el több tekintélyes gazdához, köztük megbízható párthívekhez, Puskás Gyulához, de akcióba lendült a demokrata párt is, amely agitációjával elsősorban a helyi tanítókat kívánta megnyerni, ami, legalább a *Vajdaság* cikkírója szerint, „félíg-meddig sikerült is”.²²

Váradéknak és Pašić híveinek egymás iránti, akkor még átmenetinek bizonyult rokonszenvét nem lehetett teljesen titokban tartani, noha a közvélemény ekkor még a titkos tárgyalásokról nem tudott. Ennek ellenére a belgrádi *Vreme* január 25-ei száma már megszellőzteti a Magyar Párt és a radikálisok kooperációját, amit arra alapoz, hogy a Magyar Párt az egész Vajdaságban élénken agitál a radikálisok érdekében, cserében Pašić azon ígéreteiért, amelyeket a kisebbségi politikai és kulturális jogok biztosítása kapcsán tett. Egy későbbi cikkében a belgrádi lap a magyarok politikai szimpátiájáról írva úgy véli, alapvetően négy markáns csoport különböztethető meg: a radikálisokkal kooperálók, a keresztény nemzetiek, a Protić-féle független radikálisok hívei, valamint a teljes passzivitásban maradók.²³ A választások ezt az előrejelzést csak részben igazolták, amihez mindenekelőtt az járult hozzá, hogy a Magyar Párt végül a teljes passzivitást választotta.

²⁰ A Vidovdán vádjai a Protics-párt vezetői ellen. *Vajdaság*, 1923. január 25.

²¹ A temerini magyarok Proticsékat támogatják. *Vajdaság*, 1923. február 13., 1.

²² Folyik a választási agitáció Temerinben. *Vajdaság*, 1923. február 7., 1.

²³ A pártok esélyei a Vajdaságban. *Vajdaság*, 1923. január 30., 2.

A párt vezetősége 1923. február 11-ei ülésén döntött arról, hogy tartózkodik a választási küzdelemtől, és másnap proklamációt intézett a délszlávok államának magyar népéhez. Ebben elmondják, hogy a belügyminisztérium egy 1922 júliusában keltezett bizalmas utasítása értelmében tervszerűen és alkotmányellenesen kihagyták a magyar és német választókat a névjegyzékről. A Magyar Párt memorandumot intézett az akkori koalíciós kormányhoz és a parlamenti pártokhoz, de Stojan Protićon kívül senkitől sem kapott választ. Ezután kezdődtek meg a tárgyalások a kormánnyal, s így került sor a paktumra is, melynek értelmében Belgrád 1923. január 31-ei záros határidővel vállalta a választási névjegyzék kijávitását, amire annak ellenére sem került sor, vagy csak szórványosan és elenyésző mértékben, hogy a minisztertanács kiadta a szükséges rendelkezéseket.

A proklamáció, érthető módon, nem szólt arról a botrányról, amely nagyon is kézzelfogható következményeiben végeredményben a teljes passzivitás kimondásához vezetett. Váradyék a radikálisokkal létrejött megegyezést a már Belgráddal egyeztetett tervezet formájában nyújtották be a párt vezetőségének, amit az támogatott. A titkos megegyezés mégis idő előtt nyilvánosságra került, mégpedig a vezetőségi ülésén jelen levő Vukov Lukács (a *Hírlap* főszerkesztője és egyik társtulajdonosa) fulmináns vezércikkét követően. A belülről jött övönaluli ütés tovább erősítette az éppen csak létrejött Magyar Párt vezetői közötti ellentéteket, emellett érveket adott az ellenzéki szerb pártok és a Radić-féle horvát köztársasági Parasztpárt kezébe egyaránt, ugyanakkor felbőszítette a radikálisokat is, akik ezek után megszakítottak minden további kapcsolatot a Magyar Párt vezetőivel. „Ahelyett, hogy intézményesen biztosították volna a magyarság választói jogát, a kormány titkos rendeletekkel arra utasította az alárendelt hatóságokat, hogy még azokat a magyarokat is töröljék a választói névjegyzékből, akik már fel voltak véve. [...] A Magyar Párt egyszerre megszűnt politikai tényező lenni 1923-ban, mert míg a paktum elárulása előtt minden párt kénytelen volt azzal számolni, hogy a magyar pártnak nagy tömegei vannak, azzal, hogy a kormány retorzióként nem vette fel a magyarokat a választói névjegyzékbe, egyszerre elvesztek politikai szempontból ezek a tömegek...” (CSUKA 1995: 109–110). A Magyar Párt lehetetlen helyzetbe került: számításba jövő politikai partnereit elvesztette mind a kormánypárt, mind az ellenzéki pártok térfelén, erkölcsi hitele megrendült, ugyanakkor választói bázisát sem sikerült megnövelnie. Ebben a helyzetben valóban csak egyetlen út kínálkozott: várni a következő választásokra, s közben mind lélekben, mind szervezetileg megerősödni. A bizonyításra azonban csak közel két év múlva mutatkozott alkalom. Nyomban a passzivitás kimondása után furcsa dolgok történtek, amit nehezen lehet másként nevezni, mint tudatos politikai manipulációnak: a nagybecskereki bíróság váratlanul és minden magyarázat nélkül hatezer magyar választót regisztrált! Szem-

mel látható, hogy miután a Magyar Párt bejelentette, nem indul a választásokon, meghatározó politikai körökben sokan vélték úgy, hogy van értelme lecsapni a parlagon heverő magyar szavazatokra.²⁴

Az 1923. évi márciusi parlamenti választásokon harminckét párt indult, országos szinten összesen háromszáztizenkét különböző listát állítottak, s a jelöltek száma meghaladta a 2600-at. A választásokon egyébként indult a németek pártja is, és sikeresen szerepelt. A magyarsággal együtt élő, sőt sok tekintetben közös kulturális értékeket valló másik közösség, a Vajdasági Zsidó Nemzeti Szövetség viszont újvidéki kongresszusán – néhány nappal a magyarok döntését követően – szintén a teljes passzivitás álláspontjára helyezkedett, részben a választói névjegyzék hiányosságai miatt, részben, mert a zsidóság csekély létszáma miatt úgy vélte, önállóan nem számíthat sikerre, ugyanakkor pedig, mert a vezető pártok egyikében sem látott rokonszenvet megnyilvánulni a zsidóság iránt.²⁵ A Protić-féle független radikálisok ezek után valószínűleg az ő szavazataikra is számítottak, akárcsak a belgrádi kerületben, ahol ezt nem is rejtették véka alá.²⁶

Az 1923. március 23-ai választások a radikálisok győzelmével értek véget: 107 mandátumot szereztek, még a horvát köztársasági Parasztpárt (Radićék) 70-et, a demokraták 51-et, a Dzsemiet, mely mögé elsősorban a dél-szerbiai, kosovói és macedóniai albánok és törökök sorakoztak fel, 13-at, a muzulmán Spaho-csoport, melynek bázisa Bosznia-Hercegovinában volt, 18-at, a szlovén Korošec és bunyevác-sokác koalíció 24-et (ebből a vajdasági bunyevácoké lett 3 mandátum), a Német Párt 7-et (ebből 6-ot a Vajdaságban), az agrárpárt 10-et, a szocialisták 3-at, a montenegrói föderalisták és a Drinković–Trumbić „páros” 2-t, a nagyszerb párt, a szlovén földműves párt és a Román Párt pedig 1-1-et.²⁷ A Vajdaságban is fölényes győzelmet arattak Pašić népi radikálisai – összesen 16 képviselői helyhez jutottak –, de ehhez nagymértékben hozzájárultak a választási rendszer aránytalanságai, aminek köszönhetően a radikálisok a leadott szavazatok egyharmadának birtoklásával megszerezték a képviselői helyek felét. Jó teljesítményt nyújtottak a vajdasági németek is a maguk 6 mandátumával.

²⁴ A becskerek-i törvényszék elismerte hatezer magyar választó szervezeti jogát. *Vajdaság*, 1923. február 23., 2.

²⁵ A vajdasági zsidó nemzeti szövetség kimondta a passzivitást. *Vajdaság*, 1923. február 25., 2. „1941-ben Bácskában összesen mintegy 12.500 összeírt zsidó élt; ebből 9613 (77%) a két legnagyobb városban, Újvidéken (3621) és Szabadkán (3549), illetve Zomborban (1011) és Zentán (1432) (PEJIN 2013: 208).

²⁶ Véres verekedés egy demokrata gyűlésen. *Vajdaság*, 1923. március 1., 1.

²⁷ Lezajlottak a képviselőválasztások. *Vajdaság*, 1923. március 20., 1–3. és A választások végleges eredménye. *Vajdaság*, 1923. március 21., 1–2., valamint Kisebb eltolódások a választási eredményekben. *Vajdaság*, 1923. március 22., 1.

Más-más megfontolásból ugyan, de valószínűleg mindkét esetben magyar szavazatok is szaporították a mandátumok számát. A németekre elsősorban kisebbségi szolidaritásból, a radikálisokra viszont egzisztenciális meggondolásból szavaztak a magyarok. Az újvidéki kerületben három egykori miniszter is csúfosan megbukott: Stojan Protić egykori miniszterelnök, Svetozar Pribičević, a közoktatási tárca volt tulajdonosa és Milan Stojadinović, a még regnáló kormány pénzügyminisztere.²⁸ Pašićék a részeredményeket áttekintve hamar felismerték, hogy pártjuk tekintélyes számú magyar szavazatot is kapott, és a tájékozatlan, irányvesztett magyar választói bázisban most van értelme hídfoállásokat kiépíteni: nekiláttak a meglevők mellé újabb radikális párti magyar szervezeteket létrehozni. Csuka János, a kor politikai viszonyainak legszakavatottabb elemzője erről a következőket mondja:

„A radikális-magyarokhoz a vagyonosabb emberek csatlakoztak, akiknek vagy nagyon sok félnivalójuk, vagy nagyon sok várnivalójuk volt a jegyzőtől, főszolgabírótól, általában a hatóságoktól. Már az 1923. évi választásokon bebizonyosodott néhány helyen, hogy éppen a vagyonosabbak között akadtak olyanok, akik a magyarság érdekeit védő passzivitási parancsot megszegették, hogy a helyi hatóságoktól kapjanak valamit. A demokratáknak az ígéretei, általában már az is, hogy a demokraták mindig ellenzéknek számítottak a délvidéki magyarság elképzelésében, különösen a Tisza-vidéken vonzották a szegényebb magyarokat, és a magyar intelligenciának egy része is kezdett a demokraták felé hajlani, mert a párt elnevezését túlértékelték” (CSUKA 1995: 112). A németek viszont január 22-én Apatinban tartott kongresszusukon kimondták, önállóan kívánnak indulni, annak reményében, hogy így országos szinten akár nyolc-tíz mandátumot is szerezhetnek. A végeredmény ugyan ettől valamivel szerényebb lett, de egyértelműen megmutatta, hogy kisebbségi párt számára az önállóságnak nincs alternatívája. Ez akkor is igaz, ha tudjuk, hogy a németek minden tekintetben kedvezőbb helyzetben volt a teljesen jogfosztott, amellet még szervezetlen magyarságnál, akárcsak a saját érdekellentéteinek hálójában vergődő magyar politikai elitnél. Az elkövetkező évek azonban nemcsak a kegyvesztett, irredentagyanús magyar kisebbség számára hoztak újabb megpróbáltatásokat, de hasonló sorsra jutottak a kormány iránti lojalitásukban sokkal buzgóbb németek is. Az államalkotó nemzet(ek) pártjai sohasem szerették az önálló kisebbségi politikai szubjektivitást. Első, igen korai figyelmeztető jele ennek Velisav

²⁸ Sokatmondó a Vajdaságban leadott szavazatok pártok szerinti bontása, mert bizonyos mértékig ebből is következtethetünk a magyarság tényleges választási veszteségeire. Az összesen 189 887 szavazatból a radikálisok 60 511, a demokraták 32 253, a németek 30 245, a szocialisták 21 800, az agrárpártiak 12 782, a bunyevác-sokácok 12 759, a románok 7219, a Protić-párt 5422, a dobrovoljacok pártja 3105, a szerb párt pedig 2411 voksot kapott. Lásd *Vajdaság*, 1923. március 21., 2.

Janković rezsőházai (ma Knićanin) beszéde volt a titel–orlovati vasúti szakasz ünnepélyes átadásán, amikor is, miheztartás végett, német hallgatóságának világosan megmagyarázta a belgrádi kisebbségpolitika lényegét és elvárásait: „Ti németek mindig lojálisak vagytok ezen állam és népe iránt. Csak az a hibátok, hogy nem akartok államalkotó pártokhoz csatlakozni, hanem egy német nemzeti jellegű pártban tömörültök, pedig az nem tud rajtatok segíteni, azon keresztül nem tudtok semmit sem elérni. Ha azt akarjátok, hogy jó sorsotok legyen, csatlakozzatok valamely államalkotó párthoz, a demokratákhoz vagy a radikálisokhoz...”²⁹ De ez már egy későbbi történet.

Az 1923-as tavaszi parlamenti választásokon a már említett pártok mellett, mindenekelőtt azon települések esetében, amelyeken jelentős volt a kisparaszatok és a földnélküliek aránya, s ehhez erős 48-as függetlenségi tradíciók járultak, nemcsak a demokraták számíthattak rokonszenvre és szavazatokra, hanem a szocialisták (szociáldemokraták) is. Csuka Zoltán író, aki ekkoriban a *Vajdaság* napilap munkatársa, plasztikus helyszíni riportban számolt be a Temerinben tapasztaltakról. „A temerini vokсокért hat párt is küzdött. Legtöbb kilátással a szocialisták, a Protics-pártiak, meg a németek harcoltak, akik egymás után küldték ki a magyarul is beszélő agitátorokat a községbe. A demokraták is fölléptek, de a temeriniek nagyon haragusznak Pribicsevicsre az iskolarendelet miatt. Nem is kaptak sok szavazatot.”³⁰ Végül a szocialisták, abszolút többséget szerezve, fölényesen győztek.

A magyar választói bázis szétforgácsol(ód)ása megkezdődött, s az eszmeileg zűrzavaros helyzetben mind a nacionalista elkötelezettségű, mind a magukat univerzális polgári vagy éppenséggel szocialista értékeket preferáló pártok is hozzákezdtek a szavazógyűjtő „kalózkodáshoz”. Ehhez járult, hogy a Magyar Párt kudarcot vallott paktumpolitikájával elégedetlen szabadkai Pleszkovich Lukács Vajdaság a vajdaságiaké jelszóval új mozgalmat indított, amely azonban a magyar kisebbség politikai érdekeinek védelmét számtalan jó meglátása ellenére nem erősítette, hanem tovább gyöngítette. Helyi példán okulva, de az egész vajdasági magyarságra nézve tanulságos következtetést vont le az újvidéki *Délbácska* vezércikkírója, amit felfoghatunk az 1923-as választások zárákkordjaként, de akár egy új, megpróbáltatások tekintetében semmiképpen sem könnyebb időszak politikai nyitányának figyelmeztető kürtjeleként is. „A szocialistákat és Davidovics-párti demokratákat támogató magyarok önmaguk és fajuk iránti könnyelmű kötelességmulasztást követtek el akkor, amikor igazi magyar meggondolatlansággal megalakítottak Temerinben egy olyan pártot, amely, ha másra nem, arra alkalmas lesz, hogy megbontsa a temerini magyarság

²⁹ Ez a hála! *Délbácska*, 1923. december 28., 1.

³⁰ cs. z. [Csuka Zoltán]: Temerin választ... *Vajdaság*, 1923. március 20., 3.

egységét. Ígérni könnyű, és nincs is egyetlen olyan szónoka egyetlen olyan pártnak sem, amely fukarkodna az ígéretekkel. Temerinben is ígértek. Türelmes iskolapolitikát, becsületes agrárreformot, községi választásokat. Mindent és egyképpen ígértek demokraták és szocialisták. Nem célunk a Davidovics-párt ellen agitálni. Kétségtelenül ez a párt volt az, amely [...] a legszigorúbb törvényesség szem előtt tartásával igyekezett megoldani a kisebbségi kérdést. A szándék azonban még nem cselekedet.” Majd így folytatja: „...mindaddig szalmaszálon bukdácsol a sorsunk, amíg annak intézését kényelmes könnyelműséggel, vagy a magunk számára rosszul magyarázott »szimpátiával« másokra bízuk.”³¹

IRODALOM

- A. SAJTI Enikő 2004. *Impériumváltások, revízió, kisebbség*. Magyarok a Délvidéken 1918–1947. Budapest
- BOTLIK József, CSORBA Béla, DUDÁS Károly 1994. *Eltévedt mezsgyékövek*. Adalékok a délvidéki magyarság történetéhez 1918–1993. Budapest
- CSUKA János 1995. *A délvidéki magyarság története 1918–1941*. Budapest
- HORNYÁK Árpád 2004. *Magyar–jugoszláv diplomáciai kapcsolatok 1918–1927*. Újvidék
- JANJETOVIĆ, Zoran 2013. A Jugoszláv Királyság nemzeti kisebbségeinek szerepe a politikai döntések meghozatalában 1918 és 1941 között = Dévavári Zoltán szerk.: *Tér és idő 1918 után*. A kisebbségi politizálás lehetőségei (tanulmányok). Szabadka
- MESAROŠ, Šandor [Mészáros Sándor] 1981. *Položaj Mađara u Vojvodini 1918–1929. godine*. Novi Sad
- PEJIN Attila 2013. A bácskai zsidóság Trianon után = Dévavári Zoltán szerk.: *Tér és idő 1918 után*. A kisebbségi politizálás lehetőségei (tanulmányok). Szabadka
- VINAVER, Vuk 1974. Jugoslavija i Mađarska između dva svetska rata = *Godišnjak društva istoričara SAP Vojvodine*, Novi Sad, 189–205.

“...our life is hanging on a thread...”

Hungarians in Vojvodina and the Elections in 1923

The new Yugoslav state formed after World War I did not respect the rights of the Hungarian minority counting around half a million inhabitants. The Hungarians and Germans were excluded from the distribution of land after the nationalization of large estates, reduced the number of primary schools, while secondary schools in Hungarian were actually closed. However, not until 1922 did the Hungarians receive either active or passive electoral rights. Then, due to escalating parliamentary crisis, new elections were called for March 1923, and at the same time, the government was forced to give suffrage to minorities. The Minister of Home Affairs, however, gave out a secret order to the menial administration to sign up the fewest possible Hungarians and Germans onto the

³¹ Magyarok Temerinben. *Délbácska*, 1924. október 30., 1.

list of voters. This was the beginning of a several-month-long legal and political procrastination. The Hungarian Party formed in 1922 started secret negotiations with Pašić's People's Radical Party in order to haul out certain results. The plan of the political pact, nevertheless, was let out ahead of time, resulting in greater pressure onto the Hungarian minority, which often went hand in hand with terrorist methods. Thus, the Hungarians failed to express their political subjectivity once again.

Keywords: Hungarians, elections for Parliament, electoral list, People's Radical Party, democrats, ORJUNA

„...O slamku nam se spotiče sudbina...”
Vojvođanski Mađari i izbori 1923. godine

Nova južnoslovenska država, nastala nakon Prvog svetskog rata nije poštovala prava blizu pola miliona Mađara, koliko je brojala ova zajednica kada je dospela u položaj manjine. Nakon nacionalizacije veleposeda, Mađare i Nemce su isključili iz procesa deobe zemljišta, smanjen je broj osnovnih škola, a srednje obrazovanje na mađarskom jeziku praktično je ukinuto. Mađari do 1922. nisu imali ni aktivno ni pasivno izbornopravo. Usled rastuće parlamentarne krize, za mart 1923. raspisani su izbori, a država je bila prisiljena da manjinama odobri pravo izbora. Međutim, podložne vlasti uredbom ministra unutrašnjih poslova bili su upućeni da po mogućstvu što manje Mađara i Nemaca evidentiraju u biračke spiskove. Započelo je pravno i političko natezanje koje je trajalo mesecima. Mađarska stranka osnovana 1922. godine započela je tajne pregovore sa Pašićevom Narodnom radikalnom strankom, ne bi li iznudila ustupke. Plan političkog pakta je međutim prerano procurio, te se pritisak na Mađare povećao, ponekad čak do dimenzija terora, tako da Mađari ni ovom prilikom nisu mogli da artikuliraju samostalni politički subjektivitet.

Ključne reči: Mađari, Mađarska stranka, parlamentarni izbori, birački spiskovi, Narodna radikalna stranka, demokrati, ORJUNA

Beérkezés időpontja: 2013. 12. 30.

Közlésre elfogadva: 2014. 01. 30.

Lovra Éva

: Pécsi Tudományegyetem, Pollack Mihály Műszaki és Informatikai Kar,
: Breuer Marcell Doktori Iskola
: lovra.eva@gmail.com

MODERN VÁROSSÁ VÁLÁS

Városrendezési tendenciák Szabadkán a XIX. század utolsó
harmadától a XX. század közepéig

Turning into a Modern City

Tendencies in Urban Planning in Subotica from the Last Third
of the 19th to the Second Half of the 20th Century

Formiranje modernog grada

Urbanizacioni trendovi u Subotici od poslednje trećine
19. veka do druge polovine 20. veka

Szabadka, a mezővárosokhoz hasonló település falusias-városias karakterisztikái, külterületein laza, belterületén középkori, sűrű utcahálózattal településszövege és kedvezőtlen vízrajzi viszonyai miatt a XIX. század végén kiéleződő társadalmi átalakulással küzdött, meg a közlekedés dinamizmusának változásával. Szabadkán a belvíz szakszerűtlen kezelése, a csatornahálózat kiépíttelensége miatt gyakran alakultak ki járványok. Az egészségügyi helyzet megoldása, valamint a demográfiai és motorizációs növekedés, a népsűrűség növelésének kérdése, illetve a településen belül, szinte organikusan növekedő városszövet rendszertelensége új városrendezési tendenciákat és elképzeléseket követelt, amelyek összhangban állnak a polgárisodó lakosság igényeivel. Szabadka első jelentősebb rendezési megoldásai, amelyek elindították a modern várossá válás folyamatát, Könyves-Tóth Mihály mérnök nevéhez fűződnek. A XX. század első felében Kosta Petrović mérnök folytatta a korszerűsítést, majd a folyamat átnyúlik a XX. század második felébe is.

Kulcsszavak: Szabadka, városrendezés, polgárisodás, Könyves-Tóth Mihály, Kosta Petrović

BEVEZETŐ

A XIX. század végének Szabadkája megindult a polgárisodás útján, de ennek ellenére a mezővárosokra jellemző karakterisztikákkal küzdött, a természetes és épített környezet viszonyaival, amelyek megoldása a fejlődő város egyik legfontosabb feladata volt, hiszen szerkezete még megtartotta középkori jellegét. Kacsaringós utcáival, nyitott csatornáival nem alkalmazkodott azokhoz a feltételekhez, amelyeket a polgári, egyre növekvő, korszerűsödő település tá-

masztott. A XIX. században „...a város térbeli arculata az ésszerűtlen fejlődés jeleit mutatja, miért is hozzá kell látni a város egészének átfogó, belterjes átépítéséhez olyan mértékben, hogy a lakott területek népsűrűsége megkétszereződjék. Ebből az általános megállapításból kiindulva, továbbá szem előtt tartva az alaprajz korszerű közlekedésre alkalmatlan szűk szemű utcahálózati részleteit, az elöregedett házállomány csekély gazdasági értékét és még számos építészeti, egészségügyi, gazdasági és városfejlesztési követelményt, a XIX. századi város-terület távlati átépítését irányozta elő” (GYÖRE 1976: 95).

Szabadka már a századfordulón is szembesült azokkal a problémákkal, amelyek megoldása csak a modernizációban, a területi ésszerűsítésben kereshető. A nem megfelelő utcahálózattal rendelkező mezővárosnak idomulnia kellett a motoros forgalomhoz, az új és megnövekedett igényekhez, a gazdasági, politikai és társadalmi átalakuláshoz. Területi szétterültség, alacsony népsűrűség, városias-falusias kiépítettség jellemezte, s már a XX. század elején egyike volt azoknak a több mint százezer lakosú városoknak, amelyekből kevés akadt a régióban. Ez a szám természetesen csökkent a világháborúk, a gazdasági válságok következtében. Az első világháború egy időre visszavetette a múlt század elejének fejlődési hullámát, de a két világháború között az egyre jobban kiépülő város új erőre kapott. Igaz, hogy kevésbé látványosan, mint a századelő Szabadkája, amikor végleges formát kapott a belváros, s kialakultak meghatározó építészeti elemei. A köztes időszakban, a két világháború között, a periféria fejlődése mellett néhány nagyszabású városrendezési és építészeti tervet realizáltak, Kosta Petrović és Franjo (Ferenc) De Negri mérnök elképzeléseit.

Szabadka a második világháború előtt is jelentős várostervekkel rendelkezett (Könyves-Tóth Mihály¹ [1884], Kosta Petrović² [1927/28]), de a negyvenes évek vége, ötvenes évek kezdete megkövetelte a megújult várostervezési megoldások és módszerek bevezetését³, amelyek Franjo (Ferenc) De Negri⁴ és

¹ Könyves-Tóth Mihály mérnök 1839-ben született Debrecenben, és 1919-ben Budapesten halt meg. A műegyetemet Bécsben végezte, 1865-ig az egykori császári és királyi hadmérnöki csapatban szolgált tényleges tisztí minőségben, és részt vett több olasz határerődítmény építésében. 1868-ban a magyar kir. vasúti építési főfelügyelőségénél működött, 1871-től kezdve pedig a szabad mérnöki vállalkozás terére lépett. Foglalkozott tagosítási, városszabályozási és csatornázási kérdésekkel, valamint városi vízműépítési feladatokkal; vasutakat nyomjelzett és épített; vízépítési és folyamszabályozási feladatokat oldott meg. Forrás: Révai Lexikon, netlexikon.hu

² Kosta Petrović (Klanjec, ? 1891–Szabadka, ?)

³ Vajdaság Autonóm Tartomány Városrendezési Intézetének szabadkai kihelyezett központjában Baltazar Dulić és Hoffmann Kálmán, Ferenc (Franjo) De Negri részvételével 1954-ben kidolgozták Szabadka város előzetes városrendezési tervét (IAS/SzTL, F:003, 3.3.1.42).

⁴ De Negri Ferenc (Szabadka, 1903–1975) építész 1927-ben diplomázott Belgrádban, 1934-ben szerezte meg a szakvizsgát, s ezután önállóan is tervezhetett. Legjelentősebb alkotása

Baltazar Dulić⁵ városi mérnökök nevéhez fűződnek, ugyanis a második világháború után a város – mind a lakosai számának növekedése, mind a technológiai fejlődése szempontjából – egy stagnáló, passzív periódus után robbanásszerű fejlődést mutat.

A modern várossá válás folyamatát végigkísérhetjük a mai Tito marsall sugárút kialakulásán. Ha Szabadka XIX. század végi Könyves-Tóth Mihály-féle tervét vagy a két háború közötti időszak Kosta Petrović-féle tervezetét, illetve a második világháború után megvalósuló várostervet vizsgáljuk, mindegyik foglalkozik a Fűzfás-ér vonalán kialakítható sugárúttal.

XIX. SZÁZAD VÉGI VÁROSTERVEZÉSI FELADATOK

Szabadka, a „nagy vonásaiban egyhangú, de kis formában változatos fel színű, állóvizekben gazdag és vízfolyásokban szűkölködő” (GYÖRE 1976: 38) település városrendezésének specifikus és alapvető feladatai elsődlegesen a domborzati és vízrajzi viszonyaiban kereshetők, hiszen a vízenyős területen a csapadékvíz és szennyvíz elvezetése folyamatos, időről időre felmerülő problémát jelentett, amelynek részleges megoldása a XX. század második felére tolódott. A csatornahálózat kialakításának kezdeményezései már a XVIII. század végéről ismeretesek, a XIX. század első felében pedig több lecsapolási és térszínrendezési munkálatot is végeztek, de a helyzet a század második felében fokozódott. A csapadékvízzel elkeveredő háztartási szennyvíz a felszínen maradt és elposványosodott, teret és megfelelő környezetet biztosítva a járványok kialakulására.

„Nem véletlen, hogy Szabadka a századvégi Magyarország egyik legegészségtelenebb városa volt, és a halálozási arányszám tekintetében messze megelőzte a csatornázott és vízvezetékekkel bíró városokat” (GYÖRE 1976: 37).

Szabadka városszépítő bizottsága a városi tanáccsal együtt hozott határozatában 1873-ban rendelte el a város lejt mérését, kikövezését és csatornázását. A kövezési munkálatok 1878-ban kezdődtek, majd 1883-ban Könyves-Tóth Mi-

az I. Sándor király nemzeti otthon, vagyis a Sokolski dom (mai Jadran) épülete Szabadkán (1931–1936). A második világháború után városépítőként dolgozott, először mint a Vajdasági Urbanisztikai Intézet munkatársa, majd mint a szabadkai kihelyezett tagozat vezetője. 1951-ben Baltazar Dulićtal együtt elkészítik a város szabályozási tervét. Nevéhez fűződik a Tito marsall sugárút kialakítása is (1958), valamint a palicsi Állatkert (1946) megtervezése stb.

⁵ Baltazar (Bolton) Dulić (1905–1982) szabadkai építész és városépítő. Zágrábban diplomázott az Építészeti Karon 1930-ban. Miután megszerezte az építészeti és városépítészeti képesítést, tervezőmérnökként dolgozott, majd pályájának utolsó szakaszában a szabadkai főiskolán. Nevéhez fűződik a város urbanisztikai terve (1953) és a palicsi Nyári Színpad (1949–1950) is.

hály mérnököt bízták meg a település lejtmerésének, általános utcarendezési és csatornázási tervének elkészítésével. 1885-ben egy átfogó utca- és csatornaszabályozási javaslatot nyújtott be a tanácsnak, amely az írott dokumentáció mellett (*Könyves Tóth Mihály előterjesztése Szabadka sz. kir. város tekintetes tanácsához... a város háromszögös felvétele, lejtmerése, utca-szabályozása és csatorna tervezése ügyében. Szabadka, Bittermann József könyvnyomdájából 1885*) egy vázlatrajzot is tartalmazott (SzTL, F:003, 3.2.1.4.). Maga a vázlatrajz Szabadka szabad királyi város területére terjed ki, de a településen belüli helyzet, a csatornák, elvezetők hiánya egy nagyobb, s már akkor megoldásra váró problémára, dilemmára is felhívják a figyelmet, amelyek a későbbiekben, azonnali intézkedések hiányában, a természeti környezet minőségi romlását idézték elő.

„...a Palics tó vize vagyis inkább a palicsi fürdő érdeke már most is sürgősen követeli a tulajdonos várostól, hogy az előbb közölt »Vélemény«-ben jelzett, de a Debreczeni viszonyok által nem követelt csatornafolyadék tisztítás mielőbb foganatba vétessék vagy a fentebb javasolt módszer szerint, vagy pedig úgynevezett derítő-medenczék alkalmazásával [...] a csatorna-folyadék mindig rothadásra hajlandó bűzös mocsok-víz és ezt nem szabad a Palicsi tóba eresztetni” (KÖNYVES-TÓTH 1885: 43).

A Könyves-Tóth-féle átfogó utca- és csatornaszabályozási javaslati terv és az általa lefektetett szabályozási elvek, illetve Szabadka szabad királyi városnak a belügyminisztérium, valamint a belügyi és közmunkaügyi minisztérium részéről 1882. december 28-án jóváhagyott Építési Szabályzata⁶ 1938-ig volt érvényben. A korlátozott anyagi lehetőségekre hivatkozva a város bizottsága nem fogadta el az úgynevezett elválasztó csatornarendszer tervét, de az utcák szabályozásának terve az 1930-as évek végéig érvényes volt. Szabadka 1904-ben Gerster Béla⁷ mérnököt kérte fel egy olyan terv elkészítésére, amely megoldaná nemcsak a csapadékvíz és a háztartási szennyvíz, de az ipar növekedésével és fejlődésével együtt járó ipari szennyvíz elvezetését is a Mlaka völgye, majd annak folytatásába, a Palicsi-tó irányába.

„A szennyvizek a gyűjtőcsatornában a mlakai rét alsó részében vezetettvén, az annak a végében építendő ülepesztő és derítő medencékbe szivattyúztatnak fel és ott a fekális részekről ülepesztéssel, és szükség esetén a gyakorlatban bevált valamelyik módszer segítségével, derítéssel annyira megtisztíttatni fognak, hogy a nádasba s onnan a Palicsi-tóba bevezethető lesz. [...] A nádas tudomás

⁶ Viktorija Aladžić: Lakáskultúra és várostervezés a Vajdaságban. *Létünk*, 2009. 4. 63.

⁷ Gerster Béla (Kassa, 1850. október 20.–Budapest, 1923. augusztus 3.) magyar mérnök, aki a műegyetemet Bécsben végezte, s ott is kezdte pályáját. A Ferenc-csatorna építésének főmérnöke, megtervezte a vukovár–sabáci és a felső-kulpai hajózácsatorna nyomvonalát, részt vett a Panama-csatorna átvágási vonalát kijelölő expedícióban, nevéhez fűződik a meghiúsult Korinthuszi-csatorna terve.

szerint mintegy 3 km hosszú, váltakozva 300–500 m széles. Nagy szelvényben a víz szétterül, s a nádas vegetációján keresztül csak igen csekély, alig észrevehető sebességgel, mintegy természetes szűrőn át folyik, és a nagy kiterjedésű nádas átfolyása után teljesen tiszta állapotban folyik a Palicsi-tóba” (GERSTER jegyzeteit idézve: GYÖRE 1976: 37–38). „Hosszú ideig a város legnagyobb részében nyílt, egészségtelen árkokban folyt le a víz, zárt, föld alatti csatorna csak néhány főbb utcában volt. [...] A föcsatorna szerepét betöltő Mlakát a hatvanas évek elején alakították át fedett csatornává. A gáti vízfolyás nagyobb része még ma is nyitott árokban kanyarog a kertek és házak között. A vízlevezető csatornarendszer kiépítése napjainkban még folyamatban van” (GYÖRE 1976: 38).

A csatornázási munkálatok lassan folytak, ezért az ötvenes években is számos nyitott csatorna volt a városban, nemcsak a település periferiális részén, hanem a központban is. Ilyen volt a történelmi belváros közelében lassan elmocsarasodó Fűzfás-ér is, amelynek a helyén a későbbiekben megépült a Tito marsall sugárút. „A vizenyős terület árterében épített döngölt falú házak, a patkóból lassan nyitott csatornává, majd szennyvízcsatornává váló Fűzfás-ér esett a korszerűsítés és fejlesztés áldozatául, de más vajdasági nagyobb várossal ellentétben (Becserek, Újvidék), ahol egyenesen a sűrű városi szövetbe vágták a sugárutak vonalát, minden tényleges szükség nélkül, Szabadka esetében ez a rombolás nem következett be” (LOVRA [2.] 2013: 77).

KOSTA PETROVIĆ VÁROSRENDEZÉSI ELKÉPZELÉSEI

1920 augusztusában a város főmérnökének – miután az előző városi mérnököt, Váli Júliát felmentették – Kosta Petrovićot nevezték ki (IAS/SzTL, F:47, 225/1920.). Az új városi mérnök észrevette mindazokat a hibákat, amelyeket a város építéséért felelős osztály vétett feladatainak ellátásában, s ezek elhárítására kidolgozott egy új, hatékonyabb munkaprogramot (a programot az akkori polgármester, Franjo Sudarević fogadta el). Szabadka területén a házakat csak a kerületeik számozása alapján tartották nyilván, így nehéz volt meghatározni a házak pontos elhelyezkedését a város területén belül.

Szabadka Építészeti Ügyosztálya Kosta Petrović mérnök vezetésével már a húszas években (1921/1922) elvégezte a házak és a városnegyedek számozását; új városrendezési elveket fektettek le, átgondolták az utcahálózat rendszerét, megszámozták a tanyákat, nyilvántartásba vették a jelentős köz- és magánépületeket.⁸ 1928-ban, a város újraszabályozása után, Petrović kezdeményezésére, kinyomtatták Szabadka és Palics új térképét 1:10 000-hez arányban, ami a Szabadka és Palicsfürdő (Subotica i Kupalište Palić) című könyv mellékleteként

⁸ Szabadka régi térképek tükrében. Szabadkai Történelmi Levéltár, Szabadka, 2011

jelent meg (SzTL, F:047, II-70/1927). Az 1928-ban nyomtatott utcahálózati térképen 1930-ban bejelölték a városi temetőket azokat a város által meghatározott helyeket, ahová öngyilkosokat is temethettek (1. kép).

1. kép: Az 1928. évi utcahálózati térkép

Kosta Petrović mérnök városrendezési koncepciójához hozzátartozott még a Sokol otthon (Sokolski dom) építése is, amelynek tervezője De Negri Ferenc építésmérnök, a munkában közreműködött Vasa Stefanović mérnök is. Az épületet 1931-ben kezdték építeni, de a terv megvalósítását lelassította a

világválság, ezért csak 1936-ban készült el. A Jugoszláv Királyság legnagyobb sportközpontja volt: különböző sportágak edzőtermei, egy kisebb és egy nagyobb csarnok, szabadtéri színház, bábszínház, nagy színházterem, könyvtár, központi elemi iskola kapott benne helyet. 1935/36-ban Petrović városrendezési koncepciójának részeként hozták létre, s a Nagy Néppark (Veliki narodni park) tervéhez tartozott. A park célja az volt, hogy Sándor és Mlaka területén (ma Harcosok sorakozója) egy sport- és szabadidőparkot létesítsenek. A terület rekonstrukciója lassan haladt, a második világháború miatt az új Népliget, Néppark nem készült el. A harmincas években, a második világháború kitörése előtt még néhány jelentősebb állami beruházás volt: a szabadkai vámtisztviselők számára készült bérpalota, illetve az igényes szolgálati lakások építése.

1931-ben lépett hatályba a Jugoszláv Királyság egyik legfontosabb, építésre vonatkozó jogi aktája, az Építészeti Törvény (Građevinski zakon)⁹, amely kimondja, hogy az ország minden településének rendelkeznie kell területrendezési tervvel és dokumentációval. A városi tanács 1938-ban fogadta el Szabadka város új Építészeti Törvényét, amely a Jugoszláv Királyság Általános Építészeti Törvénye (Građevinski zakon) 3. és 6., valamint a Községekről szóló törvény (Zakon o gradskim opštinama) 90. paragrafusai alapján készült el.¹⁰

Könyves-Tóth Mihály városrendezési koncepciójához, amely a város strukturális fejlődését, az utca- és a csatornahálózatának megfelelő, ésszerű kiépítését és fejlesztését irányozta elő a város területén egyre kritikusabbá váló bel- és szennyvízhelyzet miatt, kapcsolódott Kosta Petrović mérnök munkássága is. Szabadka városi szövetének követhető és ellenőrzött növekedése a parcellák megfelelő felosztása és a házak számozásának hiánya miatt akadályokba ütközött, ennek megoldására készült a mérnök felmérése. Az ésszerűsítés és a városon belüli szerkezeti kapcsolat, az alapvető szerkezeti elemek közötti kommunikáció erősítése az alapvető feladata mindkét városi mérnök rendezési és szabályozási elképzeléseinek és programjának. Ezek nemcsak elősegítették a modern várossá válás folyamatát, hanem általuk teljesebben ki, megteremtve a további fejlesztések alapját.

⁹ Viktorija Aladžić: *Uticaj Zakonodavstva na prostorni razvoj Subotice od kraja XVIII do druge polovine XX veka*. Subotica, 2007. Doktori disszertáció, 159–169.

¹⁰ Viktorija Aladžić: *Građevinski pravilnik gradske opštine Subotice iz 1938. godine*. *Zbornik radova Građevinskog fakulteta* 7. 2008. 67.

A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ ÉS AZ AZT KÖVETŐ IDŐSZAK

A második világháború és az utána következő időszak megváltozott politikai körülményei és igényei az 1938-as törvény átértelmezését hozták magukkal. A világháború alatt előzetes városépítési tervek elkészítésére írtak ki pályázatot, de ezek a tervek ma ismeretlen helyen vannak.¹¹ 1942-ben, az első díjas pályamű alapján épült fel a Lazar Nešić tér és a Makszim Gorkij utca sarkán levő modern stílusú lakó- és irodaház, az egyetlen említésre méltó épület, melyet a második világháború alatt emeltek. (SzTL, F:003, 3.3.1.34. Az 1943-ban készült térképen L. É. által bejelölve, 2. kép.) Hoffmann Kálmán építész tervei alapján 1952/53-ban a modern palotát kibővítették. Az épület megosztotta a szabadkai közvéleményt, ugyanis az utca frontjára néznek a konyhák és a fürdőszobák, míg az udvarra a nappali, ami építészeti szempontból megfelelő megoldás, mert az az objektum déli oldala.¹² A másik nagy beruházás 1942-ben történt, ekkor adták át a felújított vasúti pályaudvart, ami az 1944-es bombázás alatt nagy károkat szenvedett. Ebben az időben tatarozták a város valamennyi középületét: a városházát, a színházát, a városi népiskolákat stb.

2. kép: Az 1943. évi térkép

Az elsődleges célpontok mellett számos középület és lakóépület semmisült meg vagy sérült meg a Royal Air Force szeptember 18-án kezdődő bombatámadásai alatt. A mai Lazar Nešić tér épülettömbjében ugyan megmaradt az egykori

¹¹ Mészáros Piroska építész kiadatlan kézirat.

¹² Dragutin De Negri közlése.

tisztítható, de az ötvenes években azt is lerombolták, hogy a hatvanas években felépülhessen a Dragutin De Negri által tervezett bank és Aleksandar Kelemen új városházája. A középületben, ahol Szabadka különböző ügyosztályai kaptak helyet, korszerű tanácstermet is kialakítottak, az új épület a modern városi adminisztrációt szolgálta. Ez alatt az idő alatt a Komor Marcell és Jakab Dezső tervezte Városháza új funkciót kapott, Kultúrpalotává alakították át. A Zentai út lakónegyede is a lebombázott városnegyedben épült fel (IAS/SzTL, F:070 1629/1945 és IAS/SzTL, F:070 6078/1945).

A második világháború után, a szocialista Jugoszlávia egész területén a társadalmi viszonyok átalakulásának hatására új várostervezési tendenciák és feladatok kerültek előtérbe. Szabadka gazdasági ereje csökkent, hiszen a város gyárait és üzemait áthelyezték. A háború után a város legnagyobb malmának a gépeit leszerelték, és a boszniai Jajcába szállították. 1946-ban a Skrob keményítőgyárat összevonták, ugyanabban az évben a Ruff csokoládégyárat államosították, 1948-tól Pionir néven működött tovább, valamint más hasonló események hatására billent ki a gazdasági egyensúly¹³ (LOVRA 2013: 105). A földek kisajátításával előbb szövetkezeteket, majd nagy mezőgazdasági üzemeket hoztak létre, a nincstelen parasztoknak úgynevezett tapsikolt földet osztottak, a kitelepített németek helyére kolonisták érkeztek. Átalakult a város termelési szerkezete, egyre többen helyezkedtek el az iparban, a földművesek egy része a városokban kapott munkát, így kialakult a városok és falvak között ingázó réteg. A szocialista Jugoszlávia lassan ipari-mezőgazdasági országgá alakult át, s ez a tendencia Szabadka esetében is megfigyelhető volt, ami új városrendezési koncepciókat is feltételezett. Szabadkán új városfejlesztési tervek készültek, melyek alapjaiban megváltoztatták a kialakult városszerkezetet. Új ipari telepek, lakónegyedek alakultak ki. A XX. század közepének legsikeresebb városrendezési koncepciója a történelmi városközpont és a városliget (a szabadkaiak csak Kiserdőnek, illetve Dudova šumának nevezték) között kialakított Tito marsall sugárút.

A TITO MARSALL SUGÁRÚT KIALAKULÁSÁNAK TÖRTÉNELMI ELŐZMÉNYEI

A sugárút megvalósításának ötlete a XVIII. század végére nyúlik vissza, az első rendezési tervhez, melyet Ürményi Mihály, az 1782-ben kinevezett királyi biztos látott elő, a városi tanács 1780-ban készült jelentése alapján. A jelentésben szerepelt a szárazmalmok városon belüli elhelyezkedésének és az utcavonalak elmosódottságának problémája is: a házak-telkek bekerítetlenül álltak, így nem alkottak utcai frontot, utcavonalat. Az építési és tűzrendészeti szabá-

¹³ <http://suistorija.wordpress.com/industrija-i-industrijalci-ipar-es-iparosok/>

lyok ezeket a városszépészeti gondokat is igyekeztek megoldani: kötelezték a szárazmalmok központból való kitelepítését, az utcafrontok kialakítását, a nem megfelelő épületek lebontását, a házak tetejének biztonságosabb kialakítását. Az utcák valódi rendezése csak az 1839-ben elkészült felmérés és telekkönyv alapján kezdődött meg. Ürményi 1782-ben megbízta Carolus Leopoldus Kovátsot egy telekkönyv és a város térképének az elkészítésére¹⁴, ekkor a várost Maria Theresianopolisnak nevezték. Az 1778-ban készült térképen már felismerhetők térszerkezetének elemei – parcellák, utak – és berajzolták az álló- és folyóvizet is¹⁵ (3. kép). A kéziratos térképen jól látható már a későbbi Tito marsall sugárút vonala. Könyves-Tóth Mihály 1885-ben készült vázlatrajza és szabályozási könyve is a (*Könyves-Tóth Mihály... Előterjesztése Szabadka sz. kir. város tekintetes tanácsához... a város háromszögös felvétele, lejtmerése, utca-szabályozása és csatorna tervezése ügyében. Szabadka, 1885. és vázlat: SzTL, F:003, 3.2.1.4.*) tényleges tengelyvonalat jelölte be. Az 1910-ben, Frankl István¹⁶ rajzolta térképen a sugárút a barokk várostervezést követi, a fákkal szegélyezett sétány a Setaerdőt és a város központját, az épülő városházát hivatott összekötni (4. kép). 1928-ban, Kosta Petrović városrendezési térképén¹⁷ újra megjelenik a sugárút vonala, amelynek tényleges realizációját csak az ötvenes évek végén kezdték el.

A Tito marsall sugárút építését 1958-ban kezdték Franjo (Ferenc) De Negri vezetésével, és 1968-ban fejezték be, de már fia, Dragutin Karlo De Negri irányításával.

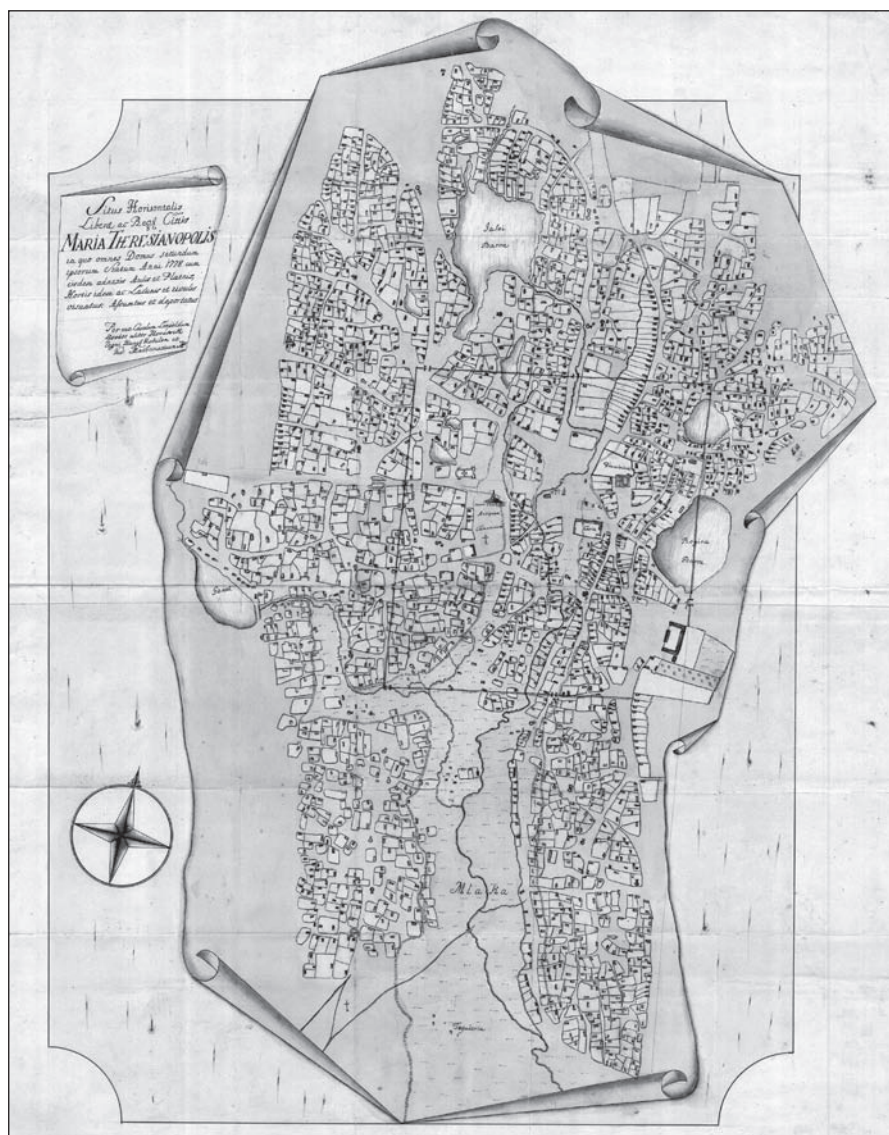
„Ebben az időszakban történt a Tito marsall sugárút megvalósítása, amely egyike volt Szabadka legviharosabb és legsikeresebb urbanisztikai lépésének. Ebben az esetben a városi szövet rehabilitációjáról és rekonstrukciójáról volt szó, ahol párhuzamosan az elavult és leromlott földszintes lakásállomány lecserélésével lét-

¹⁴ Iványi István: *Szabadka szabad királyi város története II.* Bittermann József könyvnyomdájából, Szabadka, 1892. IAS/SzTL. 146.

¹⁵ Antun Rudinski: *Tri rukopisne karte Subotice iz druge polovine XVII veka. Rukovet 2, Subotica NIO Subotičke novine*, 1984. 178–184.

¹⁶ Nerealizovani regulacioni plan (današnje) Aleje maršala Tita, i karta ulične mreže Subotice. 1910., 1915. Istvan Frankl (Frankl István). A (mai) Tito marsall sugárút nem megvalósított szabályozási terve, és Szabadka utcahálózatának térképe. IAS/SzTL, F:003, 3.1.1.14. Karta ulične mreže slobodnog kraljevskog grada Subotica. 1911. Istvan Frankl ml. (ifj. Frankl István). Szabadka szabad királyi város utcahálózatának térképe. IAS/SzTL, F:003, 3.1.2.74.

¹⁷ Na štampanoj karti ulične mreže Subotice (1928) su 1930. godine obeležena mesta na grobljima određena za samoubice. Gradsko građevinsko odeljenje (Szabadka Építészeti Ügyosztálya). Az 1928-ban nyomtatott utcahálózati térképre 1930-ban bejelölték a városi temetőben a város által meghatározott temetkezési helyeket az öngyilkosok részére. IAS/SzTL, F:047, II-70/1927.

3. kép: Az 1778-ban készült térkép

rejött a funkcionális kapcsolat is a városközpont, valamint a sport- és rekreációs központ, a Sétaerdő között egy vágyott utcán keresztül a modern urbanizmus szellemében¹⁸ (MITROVIĆ 2005: 16). „1960-ban a mesterek igyekeztek befejezni

¹⁸ „U tom period odvijala se realizacija Aleje maršala Tita, kao jedna od najburnijih i najuspešnijih urbanističkih poteza u Subotici. U ovom slučaju se radilo o sanaciji i rekon-

4. kép: Frankl István térképe 1910-ből

a Sugárútnak, az új városi település sétányának a burkolatát, mert várható volt az elnök látogatása, s már előre eltervezték, hogy végighalad a sétálóutcán, amit róla neveztek el” (KRSTIĆ 1992: 67).¹⁹

MODERN VÁROSSÁ VÁLÁS

Szabadka területe intenzív kiépítésének, a XIX. század végén kezdődő, még a tényleges iparosodás előtti időszak eredményeként alakult ki a város történelmi központja és a nagyobb kiterjedésű, a város területének meghatározó részét felölelő külváros. Ezek a strukturális egységek a világháborúk, a szocialista újjáépítés és a volt Jugoszlávia szétesése után is részleteiben változva, de jellemben változatlanul megtartották a XVIII. században kialakított utcahálózatot, valamint a XIX. és XX. század fordulóján kialakított térviszonyokat. Az ipari létesítmények területi terjedésének határait a város az utcák kikövezésével szabta meg, amelyet a városszépítő bizottság és a városi tanács javaslatára 1878-ban kezdtek meg a Korzó vasúti pályaudvar felőli végétől nyugat felé. Ennek hatására az utca frontja bezárult, s már az 1890-es években elnyerte mai formáját.

Az építkezések keletről nyugat felé haladtak: a kelet–nyugati tengely a pályaudvartól a Korzón, a főtéren és a Zombori úton át a Szent Teréz-templomig terjed, amely tengely mentén találhatóak a városi jellegű stílépületek, bérpaloták, így határozva meg egy központi zónát. A zónán kívül eső területeket a falusias jellegű építkezés jellemezte. A szocializmus várostervezésének ideológiája nem sokban tér el a XIX. század városiasodásának alapvető törekvéseitől, amelyek az ésszerűsítést, a Szabadkán még múlt század közepén is fennálló

strukciji gradskog tkiva, gde je paralelno sa zamenom zastarelog i trošnog prizemnog stambenog fonda, ostvarena i funkcionalna povezanost gradskog centra sa zelenim i sportskim kompleksom Dudove šume preko željene ulice u duhu modernog urbanizma.”

¹⁹ „Majstori su 1960. baš svojski navalili da završe popločavanje šetalista novog gradskog naselja Radijalca jer se očekivala poseta Predsednika, a već je unapred bilo isplanirano da se on kolima proveze alejom koja je ponela njegovo ime.”

különbségek és egészségtelen természeti viszonyok megoldását irányították elő. Az ötvenes évek várostervezési tendenciája a különbségek megszüntetésére irányult, mégsem tudott teljes mértékben eleget tenni e törekvésnek.

„A várostervezés feladata, hogy elősegítse az élet és munka megfelelő megszervezését egy adott közösségen belül, annak továbbfejlesztésének kilátásával. A fontos feladatok egyike, amely a szocializmusban adódik, az ellentétek megszüntetése a város és a falu között, a településen belül pedig a központ és a külvárosok közötti különbség eltörlése” (MOMČILOVIĆ 1953: 11–12).²⁰

ÖSSZEGZÉS

Szabadka modern várossá válásának folyamata már a XIX. század végén elkezdődött, s ez nyomon követhető a Tito marsall sugárút fejlődéstörténetének fázisain keresztül. Az út megoldása egyesíti mindazokat a tényezőket, amelyek a korszerűsítéshez vezettek. A XIX. század végén egyre egészségtelenebbé váló környezet, a szennyvízcsatornák hiánya, valamint a városon keresztülhaladó nyitott csatornahálózat és a magas belvíz járványok kialakulásához vezetett, illetve a középkori, szabad vonalvezetésű, szabályozatlan úthálózat sem burkolóanyagát, sem szélességét tekintve nem felelt meg a polgáriasodó Szabadka növekvő igényeinek. Ezek a tényezők járultak hozzá a Tito marsall sugárút megépítéséhez és az általános és átfogó tervezési feladatok és az első nyílt városrendezési összeállításához. Az út tervét Ürményi Mihály királyi biztos látta elő a XVIII. század végén, tényleges megvalósításához azonban csak a XX. század második felében kezdtek, így valósítva meg a Fűzfás-ér nyitott csatornájának, a belvíz és szennyvíz okozta helyzet megoldására tett kísérleteket. Könyves-Tóth Mihály és Kosta Petrović várostervei, felmérései hozzájárultak a korszerűsítési folyamatokhoz, amelyek a XX. század közepétől felgyorsultak. Szabadka esetében jellegében megmaradt a XVIII. században kialakult utcahálózat, a város megtartotta a jellegzetes, XIX. és XX. század fordulóján kialakult térszervezését, részlegesen belvárosát. A múlt század folyamán a történelmi városmag és a szélesebb belváros képére legnagyobb hatással a bombatámadások során kialakult foghíjak beépítésére tett kísérletek voltak, amelyek a szabadkai városrendezés újabb folyamatát jelentették.

A különbség a XIX. század végén kialakuló polgári és falusi jellegű városterület között a mai napig megfigyelhető, ezt a második világháború utá-

²⁰ „Zadatak je urbanizma da omogući pravilnu organizaciju života i rada unutar jedne određene zajednice sa perspektivom njenog daljeg razvoja. Jedan od zamašnjih zadataka, koji u socijalizmu postavlja, jeste otklanjanje suprotnosti između grada i sela, a unutar naselja brisanje razlike između centra i periferije.”

ni tömeges lakásépítés enyhítette, valamint az alapvető higiéniai feltételeknek eleget nem tevő döngölt falú házak lebontása meg a zárt csatornahálózat kialakítása. A város lakosainak lélekszáma a világháborúk következtében csökkent, így a múlt század elején még 100 000-es város csak a hatvanas évek folyamán nyerte vissza lakosainak számát. Az 1944-es bombázásokban megrongálódott és lerombolt épületek, a lakóépületek és infrastruktúra gyenge minősége és hiánya, valamint a város fejlődése jelentős mértékben közrejátszott a sugárút régi tervének újragondolásában és kivitelezésében. Várostervezési szempontból a lakósűrűség növelése, az elavult épületállomány felcserélése korszerű lakóépületekkel, a megfelelő infrastruktúra kialakítása, a közművesítés, az el-mocsarasodott, szennyezett Fűzfás-ér problémájának megoldása (higiéniai és egészségügyi szempontok is közrejátszottak), nem utolsósorban egy új városi korzó kialakítása volt a második világháború előtti várostervezők és az ötvenes évek városi mérnökeinek (Baltazar Dulić és Franjo [Ferenc] De Negri) elképzelése és feladata, amikor vázolták a mai sugárutat, amely követi a Fűzfás-ér vízfolyásának természetes vonalát és a talaj a város központi részének irányába való lejtését. A Szabadka központi tengelyére merőleges Tito marsall sugárút kialakulása nemcsak a szociális lakásépítés egy sikeres példája, hanem annak a modern gondolatnak a majdnem egy évszázados késéssel való megvalósítása, amely a korszerű várossá válás folyamatát szervesen végigkísérte a XIX. század nyolcvanas éveitől a múlt század második feléig.

IRODALOM

Könyvek

- ALADŽIĆ, Viktorija 2007. *Uticaj Zakonodavstva na prostorni razvoj Subotice od kraja XVIII do druge polovine XX veka*. Doktori disszertáció, Szabadka
- GYÖRE Kornél 1976. *Szabadka településképe*. Életjel Könyvek 12., Szabadka
- IVÁNYI István 1892. *Szabadka szabad királyi város története II*. Bittermann József könyvnyomdájából, Szabadka
- KÖNYVES-TÓTH Mihály 1885. *Könyves-Tóth Mihály előterjesztése Szabadka sz. kir. város tekintetes tanácsához... a város háromszögös felvétele, lejtőmérése, utca-szabályozása és csatorna tervezése ügyében*. Bittermann József könyvnyomdájából, Szabadka
- KRSTIĆ, Boško 1992. *Subotičke senke – Pločnik bez kraja – Ima mesta na kojima možete da radite i gradite koliko god hoćete a da nikada ne budu završena: uvek im nešto nedostaje*. Subotica
- MITROVIĆ, Mihajlo szerk. 1953. *Gradovi i naselja u Srbiji*. Razvoj, urbanistički planovi i izgradnja 1946–1951. Bevezető MOMČILOVIĆ, Dragoljub, DULIĆ, Baltazar 1953. *Gradovi i naselja u Srbiji, Subotica*. Beograd
- RUDINSKI, Antun 1984. *Tri rukopisne karte Subotice iz druge polovine XVII veka*. Rukovet 2., Subotica
- Szabadkai Történelmi Levéltár 2011. *Szabadka régi térképek tükrében*. Szabadka

Archív anyag

IAS/SZTL (Szabadkai Történelmi Levéltár), ZZUS (Zavod za urbanizam, Subotica)

Folyóiratok

ALADŽIĆ, Viktorija 2008. Građevinski pravilnik gradske opštine Subotice iz 1938. godine = *Zbornik radova Građevinskog fakulteta*, 7. 67.

ALADŽIĆ, Viktorija 2009. Lakáskultúra és várostervezés a Vajdaságban. = *Létünk* 4. 63.

LOVRA Éva 2013. A lebombázott Vojnich-kúriától a Szabadegyetem épületéig. = *Híd* 6. 103–113.

LOVRA Éva (2.) 2013. Az 1950-es évek városépítészete és architektúrája Szabadkán. Az első rendezési terv a II. világháború után és más korai építkezések = *Létünk* 3. 77.

MITROVIĆ, Vladimir 2006. Naša arhitektura je bila pozapadno orijentisana. Intervju: arhitekta Karlo De Negri. Tabakovićeve nagrada za arhitekturu 2006. Dragutin Karlo De Negri, Društvo arhitekata Novog Sada = *DaNS* 51. 16.

Internetes forrás

<http://suistorija.wordpress.com/industrija-i-industrijalci-ipar-es-iparosok>

Turning into a Modern City

Tendencies in Urban Planning in Subotica from the Last Third
of the 19th to the Second Half of the 20th Century

At the end of the 19th century, the urban fabric of Subotica, a town/village-like place with its market-town characteristics, struggled with both social changes and changes in traffic dynamics. Its outskirts are characterized by a loose network of streets, while the downtown area shows a dense, medieval urban fabric. Owing to inadequate regulation of inland waters in Subotica and lack of sewage network, epidemics often occurred. Solutions to the health situation as well as the issue of population and traffic growth, as well as the increase of population density, the unregulated urban fabric, rising almost organically within the settlement, demanded new tendencies and ideas which would meet the needs of the urbanized townspeople. The first significant ideas of town planning, which triggered new urbanization of the city, are connected to the name of Mihály Könyves-Tóth. In the first half of the century, it was architect Kosta Petrović who continued the modernization. This tendency persisted into the second half of the 19th century.

Keywords: Subotica, urbanization, urbanized townspeople, Könyves-Tóth Mihály, Kosta Petrović

Formiranje modernog grada

Urbanizacioni trendovi u Subotici od poslednje trećine
19. veka do druge polovine 20. veka

Usled seosko-gradskih karakteristika palanačkog naselja, urbane strukture sa retkom naseljenošću na periferijama i srednjevekovno guste ulične mreže u centru, kao i usled nepovoljnih hidrografskih uslova, Subotica se krajem 19. veka borila i sa antagonističkim društvenim preobražajima, kao i sa promenama u dinamici saobraćaja. Zbog nestručnog tretiranja podzemnih voda i neizgrađenosti kanalizacionih mreža, u Subotici su se često javljale razne epidemije. Rešavanje zdravstvenih uslova, demografska i motorizaciona ekspanzija, pitanje povećanja gustine nastanjenosti, kao i nesistematičnost rasta urbane strukture nasred naselja, zahtevali su nove urbanističke tendencije i zamisli, koje bi bile usaglašene sa potrebama novonastalog građanskog stanovništva.

Prva značajna urbanistička rešenja koja su pokrenula proces formiranja modernog grada vezana su u Subotici za ime inženjera Mihalja Tota-Kenjveša. U prvoj polovini 20. veka je inženjer Kosta Petrović nastavio proces modernizacije koji se zatim protegao i u drugu polovinu 20. veka.

Ključne reči: Subotica, urbanizam, pojavljivanje građanstva, Mihalj Tot-Kenjveš, Kosta Petrović

Beérkezés időpontja: 2014. 01. 01.

Közlésre elfogadva: 2014. 01. 18.

Mészáros Zoltán

∴ Szabadkai Történelmi Levéltár
∴ mzolta@gmail.com

EGY VIHAROS ÉVSZÁZAD KÖZEPÉN (II.)

Amidst a Turbulent Century (II)

Na sredini jednog olujnog veka (II)

A huszadik századot meghatározó világháborúk befejeztével kontinensünk életében új, viszonylag békés, gyarapodó korszak következett. A második világháború vége a délszláv térségben is stabilitást teremtett, visszaállították a régi államhatárokat, s eközben Jugoszlávia a korábbihoz képest kis mértékben területileg is gyarapodott. Az európai és a jugoszláviai folyamatok impulzusai tovább alakították azt a struktúrát, amiben a vajdasági, közelebbről az észak-bácskai lakosság élt.

Kulcsszavak: Jugoszlávia, Tito, II. világháború, békerendszer, külpolitika, belpolitika, Európa

KÉTPÓLUSÚ VILÁG ÉS KIÚTKERESÉS

A háború utáni időszakban az USA el tudta fogadtatni gazdasági vezető szerepét a világban. A Breton Woodsban elfogadott J. M. Keynes elméletén alapuló rendszer elemei fokozatosan működésbe léptek, és újakkal gazdagodtak. Az USA-ban a hallatlan bőség korszaka kezdődik el, Európa nyugati részén pedig az ütemes növekedés és az életszínvonal emelkedése (JUDT 2007 1.: 128). 1947 fordulópont Nyugat-Európa újjáépítésében, a kilátástalanság hangulata nagyjából ekkor szűnik meg, és ekkor kezd érkezni a tőke az USA-ból. Azonban Marshall amerikai külügyminiszter és a szovjetek tárgyalásai kudarcba fulladtak, ezzel Kelet-Európa a gyötrelmes gazdaságfejlesztés útjára lépett, akárcsak Jugoszlávia is, amely ugyan kezdetben részesült a Marshall-terv pénzeiből, de azt a későbbiekben visszautasította. Európában 1948-ban érte el a termelés az 1938-as szintet (JUDT 2007 1.: 134), de csak ezután kezdenek a gazdaságot élénkítő összefogásban gondolkodni.

Jugoszláviában már a háború utáni első napokban világossá vált, hogy irratózat gazdasági problémák nehezednek az országra. Jugoszlávia a királyság korszakában nem tudott ipari országgá válni, az ipar főleg a nyersanyag kitermelésére szorítkozott, és nagyrészt külföldi kézben volt. A háború utáni évben a lakosság élelmiszerral történő ellátása vált a fő feladattá. Az első tél szinte

megoldhatatlan feladatok elé állította az országot. A szovjet modell teljes átvétele ezért sem jöhetett szóba a háború után közvetlenül, mert az agrárlakosság hagyományosan földhöz akart jutni.

A Balkán-félsziget (leszámítva Görögországot) és Közép-Európa szovjet érdekövezet lett. Tito a nagyhatalmak támogatása révén győzött, ezzel politikai szempontból számára egyszerű helyzetet teremtettek, ez különösen az 1945. november 11-ei választások után vált szilárdná. A lakosságot háború alatti félelmei, sokkoltsága, a szenvedésekből származó érzelmi túlfűtöttség által manipulálták, akárcsak Kelet-Európa többi országában. A manipuláció lényege az volt, hogy az aktuális ellenséget összekötötték az egykori szenvedéseket, veszteségeket okozó gonosztevőkkel. A módszert először az ellenzék eltüntetésére, utána pedig az újabb ellenségek eltüntetésére alkalmazták. A titóizmus – úgy hisszük – ebben élen járt. Még fontosabb azonban az, hogy az elnyomó apparátust a gazdaság szolgálatába is tudták állítani.

A Sztálinnal történt szakítás gazdasági vonzatai is súlyosak voltak, olyannyira, hogy 1950-ben Bosznia északnyugati részein éhséglázadás tört ki a cazini körzetben. Az első ötéves terv az ipari beruházási rátát tekintve Sztálinén is túltett. „Pillanatok alatt” történt a kollektivizálás is (JUDT 2007 1.: 243–244). A szakítás után viszont gyorsan kaptak amerikai kölcsönt, az amerikai Export-import Banktól húszmillió dollár erejéig. A következő évben az USA-ban újabb segélyezési programot hagytak jóvá, enélkül összeomlott volna a rendszer, különösen azért, mert a szovjetek hallatlan katonai és politikai nyomás alatt tartották. Tito elrendelte a szovjetek kiszolgálóinak internálását, az amerikai pénzekből pedig elérte azt, hogy fenntartsa a hadsereget, az azt is kiszolgáló nehézipart, és a kölcsön lehetővé tette, hogy a gazdaság egyéb részei se omoljanak össze.

A jugoszláv kormányzat elképesztően sok intézkedést hozott. A monarchia gyökereit már az első alkotmánnyal elvágta. 1951-re befejeződött a falu kollektivizálása, a jugoszláv gulág, a Goli otok is megnyitotta cellaajtóit, de 1952-ben már elő lehetett állni a 10 és 35 hektár közötti földmaximummal, a termőföld minőségétől függően (ZUNDHAUSEN 2009: 382–383). 1951. július 3-án és 4-én tartották meg a Központi Bizottság Negyedik Plénümát, az ülésén újabb változásokról határoztak, a politikai elnyomást, a rendszer ellenségeinek tartott személyekre nehezedő repressziót csökkentették (ZUNDHAUSEN 2009: 387).

A világháború vége, a nácizmus és Hitler felett aratott teljes győzelem azt is jelentette, hogy megszűnt a közös ellenség, és nem sokkal ezután felbomlott a szövetség, mi több, megkezdődött a két szuperhatalom konfrontálódása. Az 1950-ben kitört koreai háború parancsnoka az a kiváló Douglas MacArthur tábornok lett, aki néhány évvel az előtt még a szigetről szigetre ugrások hadműveleteit vezette a japánok ellen. Jugoszláviában már 1946-ban éles kritikával illeték a nyugatiakat, mert azok segítették Olaszországot és Ausztriát a délszlávok

által is lakott területeik megőrzésében. Ezenkívül az amerikaiak repülő műveletei, valamint a pénzügyi viták miatt az amerikaiakkal is éles üzenetváltások történtek, ezzel szinte megelőlegezve a majdani hidegháborús propaganda hangleveletét. Afrikában és Ázsiában megkezdődött a dekolonizáció, amely részben azt is jelentette, hogy őrsváltás történt a britek és az amerikaiak között (JUDT 2007 1.: 404). Ez némi módszerváltást is jelentett, hiszen az Atlanti Charta értelmében az új államok politikai szempontból ugyan függetlenek lettek, viszont gazdasági értelemben egy másik birodalom részeivé váltak. Ám a dekolonizáció egyben konfrontációt is jelenthetett a két szuperhatalom között.

Már a jaltai tárgyalás és a híres 1944. októberi Sztálin–Churchill százalékos megállapodás a világ érdekszférákra felosztását vetítette elő. És már Đilas is megírta Sztálin véleményét, miszerint ott lesz a szovjet rendszer határa, ameddig a Vörös Hadsereg elér (JUDT 2007 1.: 186). Amíg Sztálin nem szakított Titóval, a Kelet és Nyugat közötti konfrontáció európai origója Trieszt volt (JUDT 2007 1.: 288). A szovjetek 1947/1948-tól már palástolatlanul átveszik a hatalmat Kelet-Európában (az általuk megszállt államok közül egyedül Ausztria sorsa rendhagyó). A kommunisták Nyugat-Európában is a konfrontációt keresték (JUDT 2007 1.: 205). Ezután kezdődtek el a kelet-európai kommunista pártokon belüli tisztogatások. Eközben megpecsételődött a parasztság sorsa is a szovjet érdekövezetben (JUDT 2007 1.: 238). Jugoszlávia ezt a trendet követi a Sztálinnal való konfrontáció ellenére is.

Titót Sztálin túl lelkesnek tartotta, rendszerét túl radikálisnak, az pedig, hogy Tito regionális vezető szerepre törekedett, irritálta (PETRANOVIĆ 1991: 75). 1944. augusztus 12-én Tito Churchill-lel tárgyal Nápolyban, 17-én számol be erről az ideiglenes kormánynak. A tárgyaláson Churchill kérdésére Tito kifejtette, hogy baráti a kapcsolata a bolgár kommunistákkal, de nem tekinti őket egyenrangúnak, tekintve, hogy sokkal kisebb haderővel rendelkeznek. Kezdetben a szovjetek tolerálták a balkáni föderációval kapcsolatos elképzelést (ĐILAS 1989: 107), de ezután a sztálini rosszállás szándékká ért. Molotov és Sztálin február 10-én találkoztak, és eldöntötték a támadás megindítását Tito és Dimitrov ellen (NEŠKOVIĆ 1979: 168). Első lépésként január 28-án megjelent egy kritizáló Pravda-cikk. Ezután indult a nyílt támadás, ami jugoszláv részről éles és hatásos ellenreakciót váltott ki. A támadás a jugoszláv, bolgár, albán föderációs tervek megbélyegzésével kezdődött. Ez egyben bevezetője volt a „második sztálini jégkorszaknak” (JUDT 2007 1.: 206–207), azaz ismét „csiszták”, tisztogatások kezdődtek a Szovjetunióban, de a szovjet érdekszférában is. Titót is a megtisztítandók közé szánták, ahogy Dimitrovt is, akit Sztálin megdorgált, mondván, komszomolista kölyökként „rohan ki”, azaz meggondolatlanul politizál (ĐILAS 1989: 163). Tito talán azzal feszítette túl a húrt, hogy 1948 elején titkos parancssal csapatokat küldött Albániába, Korça vidékére, egy esetleges görög monarchista

támadás ellensúlyozására (KREMPTON 2003: 49). Az 1948 márciusa és június 28-a (a Tájékoztató Iroda bukaresti ülésén elfogadott határozat) között kibontakozó konfliktus abba torkollott, hogy a Szovjetunió szeptember 28-án felmondta a barátsági szerződést. Az összeütközés a Kominformmal 1949-ben ért a csúcsra (ZUNDHAUSEN 2009: 348), de már az 1948. június 20-a és 22-e között megtartott bukaresti ülés előrevetítette a teljes szakítást. A propagandaháború 1951-ben tetőzött (FISCHER 2005 [szerk.]: 253–267). Gyakoriak voltak a határincidensek, lövöldözések (SZABÓ 2002: 101–103 és VALASTYÁN 2009: 52–58) az ún. „béketábor” és a magát „imperialistáknak eladó” Tito országa között. A szovjet érdekövezetben a tisztogatások egyben azt is jelentették, hogy kirakatpereket rendeztek Csehszlovákiától Bulgáriáig. Ez a szakasz nagyjából 1952-ig tartott (JUDT 2007 1.: 260), és egyben ez volt a terror csúcsa is (JUDT 2007 1.: 268). Ebbe a sorba illett be az 1949-es Rajk- (meg Kosztov- és Brankov-) per is. A „titóista kém” Rajkot 1949. október 15-én végezték ki. Nagyjából eddig tartott az is, amíg a szovjet katonai vezetés általános háborúra készülődött (JUDT 2007 1.: 264).

Tipikus, hogy Tito válasza a sztálini támadásra szintén egy tisztogatás lett (JUDT 2007 1.: 249). Tito gyorsan reagált, félreállította lehetséges ellenlábasaait (Arso Jovanović, Andrija Hebrang és Sreten Žujović). A konfliktus kezdetétől az országot járta, és gyakran rendeztek tömegrendezvényeket, kongresszusokat. 1948. július 21-e és 28-a között demonstratív módon mindenki mellé állt. Aki pedig ezt nem tette, vagy nem elég határozottan tette, eltűnt a Goli otokon, vagy enyhébb esetben a politikai élet folyamatainak kívül találta magát. A Goli otok büntetősziget volt, ahol 1949 és 1956 között borzasztó körülmények között őrizték a politikai foglyokat. (Később, 1988-ig, köztörvényes bűnözők fegyhéze volt, akárcsak a királyi Jugoszláviában.)

Ideológiai értelemben is megtalálták a „helyes” választ a szovjet támadásokra, s azt május 9-én küldték el. A hivatalos propaganda szerint Sztálin letért a kommunizmus útjáról, s dogmatizmussal vádolták. Az állami tulajdon fogalma helyett ekkor vezetnek be a társadalmi tulajdon fogalmát. A Tito-féle rendszer továbbélésében az egyik döntő elem az volt, amikor George W. Allen amerikai nagykövet 1949. december 29-én úgy nyilatkozott, hogy egy konfliktus esetén az USA nem lenne semleges (ZUNDHAUSEN 2009: 384). Ekkor már megvolt a Titót támogató május 1-jei 250 000-es belgrádi nagygyűlés, és a marsall ezután kezd Nyugat felé nyitni. Először nyugati értelmiségiekkel, majd alacsonyabb rangú politikusokkal találkozott, és háborús ismerőse, Fitzroy McLean is meglátogatta. Felvette a kapcsolatot a Világbankkal is, majd 1951-ben megjelenteti a Fehér Könyvet, amelyben a Szovjetunió agresszív gesztusait gyűjtötték össze. Még fontosabb, hogy 1953. február 28-án katonai együttműködést írt alá Görögországgal és Törökországgal, amit 1954. augusztus 9-én katonai szövetséggé fejlesztenek. Ezzel Tito katonailag is bebiztosította rendszerét.

A szembenállás egyre jellemzőbb tulajdonsága lett a világnak és Európának is. Ennek csúcspontja „Európa atomosítása” lett, szimbóluma meg majd a berlini fal lesz 1961-től. Churchill híres fultoni beszédében ezt plasztikusan meg is fogalmazta, a „vasfüggöny” fogalmát bevezetve a közbeszédbe. Szimbolikus, de egyben alapvető jelentőségű a NATO (1949. április 4.) és a Varsói Szerződés (1955. május 14.) létrejötte. A szembenállás okozta szorongás nem volt alap-talan, a szuperhatalmak atomtölteteik számát ütemesen növelték, és 1952-ben megszületett a „brit atom” (JUDT 2007 1.: 343) is. 1952. október 2-án megtörténik az első brit atomrobbantás. (A franciák majd csak 1960-ban követik őket.) A nukleáris fegyverek telepítése mellett tovább kísértett egy nagy háború kialakulásának lehetősége. A szembenállás egyik legharsányabb vetülete a berlini kérdés lett. Az 1948-as blokád, majd az 1953-as forrongás és a Berlin körül kialakuló konfliktushelyzet már a kétosztatúság krónikus tünete. Az európai szembenállás voltaképpen a status quo fokozatos elfogadásával jön létre, de ez az elfogadás egyben azt is jelentette, hogy a szembenállás nem volt dinamikus. A statikus szorongás ugyan nem kellemes állapot, de az 1949. október 16-án véget érő görög polgárháború azt is jelentette, hogy az aktív háborús cselekmények hosszú időre (1991-ig) véget értek Európában (leszámítva az észtek és a litvánok reménytelen ellenállását a szovjetekkel szemben). A nagyhatalmak nem voltak érdekeltek – amint azt 1956 is bizonyítja – egy újabb háborús konfliktus kirobbantásában, még kevésbé fenntartásában. A nyugatiak elismerik majd az 1949. október 7-én létrehozott NDK-t, majd a keletiek is az NSZK-t, sőt még azt is „lenyelik”, hogy az a NATO tagja lesz 1955. május 15-én (JUDT 2007 1.: 339).

Európán kívül mindez másként történik. A titói Jugoszlávia rendkívüli érdeklődéssel és érzékenységgel követi az Európán kívüli eseményeket. A szuperhatalmak érdekövezeteik peremén konfrontálódnak. Aktív háborúzó feleket támogatnak Afrikában és Délkelet-Ázsiában. Pakisztán és India szétválása is óriási megrázkódtatásokkal járt. Dél- és Közép-Amerikában jobbra az USA érdekei érvényesültek, de hamarosan Kuba kiszakadt ebből az érdekövezetből, és máshol is forrongások, puccsok, polgárháborúk voltak napirenden. Az 1949. október 1-jén létrejövő Kínai Népköztársaságnak hosszas erőfeszítésébe került, hogy érvényre juttassa érdekeit. Hasonlóképpen Európán kívülre irányította a figyelmet Izrael 1948. május 15-ei létrejötte, és az ebből kibontakozó izraeli–arab háborúkkal (az első már 1949. február 24-étől) terhes feszültség, amely fokozatosan a világpolitika egyik fő konfliktusforrása lesz.

AZ EURÓPAI RENDSZEREK STABILIZÁLÓDÁSA ÉS A GAZDASÁGI FEJLŐDÉS GYORSULÁSA

A gazdasági és politikai stabilitás kialakulása, noha összefüggött, mégis fáziseltolódással alakult ki. A politikai stabilizálódás előfeltétele volt a gazdaság megerősödésének, ám csupán a politikai stabilizálódás nem lett volna elégséges a tartós békéhez.

A stabilizálódás fokmérője a német kérdés rendezése, nyugvópontra jutása lett. Általános volt a vélemény, hogy Németországot olyan helyzetbe kell hozni és tartani, hogy ne tudjon háborút indítani. A szovjetek terve az volt, hogy egy mezőgazdasági államot hozzanak létre, és az ipart teljesen leépítik. Az USA elképzelései mások voltak. Működő gazdaságot akartak, és „nácitlanítani” az országot. Ez több hullámban meg is történt Bizónia és Trizónia területén, majd a független NSZK-ban is. A nemzeti szocialista eszmerendszer felszámolása közben a nyomort is csökkentették. A brit és amerikai zóna között eltörölték a kereskedelmi és forgalmi korlátozásokat, hogy így létrejöjjön Bizónia (Bizone) 1947-ben, és a francia megszállási övezet csatlakozásával Trizónia (Trizone, Trizonesia) 1949-ben, így lehetőség volt a gazdaság hatékonyabb működtetésére, azaz a nélkülözés csökkentésére. Az NSZK létrejöttét a britek és a franciák is ellenezték, végül azonban az USA nyomása érvényesült (JUDT 2007 1.: 285). Az amerikai tervek értelmében jött létre a Deutsche Mark, amely stabil valuta lett, hogy később hatalmas karriert fusson be, és Európa egyik meghatározó pénzneme legyen. Európa nagy „talpra álló” országa tehát ismét Németország lett, amely az ötvenes évek eleji nehézségek után „Wirtschaftswunder”-t (JUDT 2007 1.: 365), gazdasági csodát hajtott végre. Az USA a németek felfegyverzésétől sem zárkózott el. Ezt először Acheson külügyminiszter vetette fel 1950-ben (JUDT 2007 1.: 217), de ötlete akkor még korainak bizonyult. A koreai háború után az USA úgy mérte fel saját helyzetét, hogy a szövetségi rendszerének szüksége van arra a gazdasági erőre, amivel az immár szövetséges, illetve szövetségessé váló Németország rendelkezik. 1954-ben a nyugatiak elismerték a Német Demokratikus Köztársaságot, a következő évben pedig a keletiek az NSZK-t.

A stabilitás 1950-től viszonylag hirtelen köszöntött be Európában (JUDT 2007 1.: 334). Nyugaton gyorsan számolják fel a konfliktusos kérdéseket (ezek elsősorban Németországgal voltak kapcsolatosak). Az integráció eszméje a gyakorlatban is kezd megvalósulni, és egy sikertörténet kezd kibontakozni. A nyugati társadalmakra viszonylagos tökebőség is jellemző, az amerikai tőke nagy erővel van jelen. Viszonylagos ez a bőség, hiszen Kelet-Európához mérten nagyon is sok a tőke, de Amerikához képest kevés. Az amerikaiak elképzelése az volt, hogy amennyiben van termelés és haszon Európában, az azt is jelenti, hogy lesz vásárlóerő is, ami felvevőpiacot jelent az amerikai termékeknek. Az ameri-

kai gazdaság penetrációjának szimbóluma lehet talán a Coca-Cola, amely 1947 és 1949 között 96 palackozóüzemet épített fel Európában.

A gazdasági logika érvényesítésében a Benelux államok jártak az élen. 1948. január 1-jétől leépítették a vámokat, és kilátásba helyezték a munkaerő egymás államai közötti szabad áramlását is. A vezető közgazdászok között nem volt igazán kérdés, hogy a nagy térségeket lefedő gazdasági struktúrák sikeresek lehetnek (Hitler gazdaságpolitikája is ezen alapult, és Churchill is beszélt erről még 1942-ben) (JUDT 2007 1.: 220). A kérdés csupán az volt, hogy milyen legyen az integráció létrejöttének módja, hogyan kell, és egyáltalán be lehet-e a németeket kapcsolni ebbe. Az 1950. május 9-én közzétett Schumann-terv gazdasági értelemben (JUDT 2007 1.: 222) megvalósítható elképzelés volt, amibe a németek is beleilleszkedhettek. Franciaországban a Monet-terv nemzeti szinten mozgásba próbálta lendíteni a francia gazdaságot, és 1951-ben beléptek az Európai Szén- és Acélközösségbe. A gazdasági integrálódás úgy is és aközben is működött, hogy a nagypolitika szintjén, a két szuperhatalom konfrontálódott (pl. a kémbotrányok). Az Európai Gazdasági Közösség (EGK) az 1957-es római szerződés értelmében jött létre, 1960-ban pedig a stockholmi szerződés alapján az Európai Szabadkereskedelmi Társulás (European Free Trade Association, rövidítve EFTA). Mindkét szervezet meghatározóvá vált Európa politikai és gazdaságtörténetében.

Eközben Kelet-Európában a Szovjetunióval az élen erőltetett iparosítás folyik, amelyre az állami terror eszközei nehezednek (JUDT 2007 1.: 271). Ennek hosszú távon jelentős következményei lesznek. Európa keleti fele ugyanis eleve fejletlenebb, ezek a társadalmak sebezhetőbbek, ráadásul hatalmas világháború okozta sebek tátongtak rajtuk. A II. világháború utáni történések is brutálisabbak voltak: a kényszermigrációk, az értelmiség, a tőkés réteg, a módos parasztság lefejezése is traumákat és veszteségeket okozott. Mindennek ellenére a Szovjetunió, sőt Sztálin maga is szimpatikus volt egyes nyugati körökben. Az értelmiség egy része rokonszenvezett a kommunizmussal, és ennek a folyamatnak az iránya csak 1956-tal fordult meg, a pesti utcán „pirosló vér” hatására. Az 1956 utáni évek megtorlásait követően a hatvanas években alakul ki majd a Magyarországra oly jellemző „gulyáskommunizmus” (JUDT 2007 1.: 444). Jugoszláviában az USA-ból jövő pénzek hatására a terror kifinomultabb formákat ölt, noha nem szűnik meg, és a gazdaság szféráit többnyire el is hagyja. A politikai ellenfelek üldözése töretlen marad, azonban még ennek az eszközei is enyhébbek lesznek.

Jugoszlávia rövid idő alatt két alkotmányt is hozott: az 1946-os a szovjet alkotmány hatása alatt született, noha annak gazdasági vonatkozásait nem vette át teljesen, és az ország föderalizálásának az oka és módja is különbözött a szovjettől. 1953-ban azonban ismét új alkotmány született, amelyben már benne

volt a későbbi politikai berendezkedés csírája. Az alkotmányok meghozatala között, az országban és Európa-szerte is az újjáépítés hatalmas munkája zajlott. A tárgyi világ mellett valamiképp a társadalmat is újjá kellett építeni. A vajdasági társadalommal is ez történt. A polgári társadalom meghatározó alkotóelemei, közösségei, a zsidók és németek eltűntek (ez nagyjából 1941 és 1948 között zajlott le). A magyarság megpróbált beilleszkedni és alkalmazkodni. A rendszer a kisebbségeket szövetségessé tette azért, hogy a párt által kontrollált módon, de teret engedett a nemzetiségek különbözőségének megélésére és kimutatására. Ugyanakkor a nemzetiségek egyes tagjai, nem is kevesen, karriert futhattak be a kommunista pártban, annak támogatásával. Mindenekelőtt a nemzetiségi elitek tagjai közül sokan váltak a jugoszlávizmus feltétel nélküli híveivé.

Európa-szerte a háborús sokk után kulturális pezsgés kezdődött, melynek fő hordozója a film volt. A mozi és filmművészet magas színvonalon állt a Szovjetunióban, Németországban és más országokban is, de Hollywood túlsúlya gyorsan kialakult, egyre több amerikai filmet játszanak elsősorban Nyugaton (JUDT 2007 1.: 321). Az USA propagandacélokra maximálisan kihasználta filmjeit, de a képregényeket is. Jugoszláviában 1946-tól aktívan gátolják e sajtótermékek behozatalát és terjesztését, de ez majd az enyhüléssel megváltozik. A két világ érintkezési pontjai között fontos volt a sport, amelyet mind Keleten, mind Nyugaton arra használtak, hogy rendszerük magasabbrendűségét demonstrálják, illetve hogy a belpolitikai bajokról eltereljék a figyelmet. Ilyen hatása volt a magyar–angol 6:3-nak is, ami viszont angol részről egy álom végét is jelentette, kissé hozzájárulva a birodalmi illúziók elvesztéséhez (JUDT 2007 1.: 415).

A kettéosztott Európa kialakulása utáni nyugalom, a háttérben folyó nukleáris versenyfutás ellenére, egyben megnyugvást is jelentett. Európában, lévén, hogy nem igazán lehettek hatással a két szuperhatalomra, egyre inkább a gazdasági kérdésekre koncentráltak, a termelés növelésére, a nemzetközi árucserre felfuttatására és az ezekből következő életszínvonal emelésére. Ez tette ismét élhetővé és szerethetővé Európát. A hidegháború szelei ettől függetlenül tovább fújtak, szenzáció volt az USA-ban a kémkedés vádjával kivégzett Rosenberg házaspár esete (1953. június 19-én), míg a világ 1962-ben a kubai rakétaválság idején nagyon közel állt egy nukleáris konfliktushoz.

Jugoszlávia saját utat talált ebben a kétosztatúságban. A szovjetekkel való konfliktus 1955. május 26-án demonstratívan és szimbolikusan is véget ért. A szovjet vezetés, élén Hruscsovval, látogatást tett Titónál, amit Tito hamarosan viszonzott is. 1956-ban Jugoszlávia magatartása összességében a szovjeteknek kedvezett. Az el nem kötelezettek mozgalma hivatalosan csak 1961-ben jött létre, de Jugoszlávia különutas politikája érzékelhető volt már 1955-ben a bandungi konferencián és az 1956-os brioni értekezleten elfogadott deklarációban is. Ekkor merült fel annak szükségessége, hogy a harmadik világ országai

együttesen lépjenek fel, s ennek a csúcspontja lesz az el nem kötelezett országok 1961-es első belgrádi konferenciája.

A gazdasági mutatók szintjén Jugoszlávia teljesítménye 1953 és 1965 között egészen kiváló, a fejlődés évi 8–12%-os, 1946 és 1964 között a reálértékben számított nemzeti jövedelem 230%-kal nőtt (ZUNDHAUSEN 2009: 388). Ráadásul ebben az időszakban az ország mezőgazdasági determináltsága csökkent, a háború utáni iparosítás (industrializáció) folytatódik, nagyüzemek sokasága jön létre, a nehézipar mellett a könnyűipar is rohamléptekkel fejlődik. Az ország fő gondja, hogy egyenetlenül fejlett (ZUNDHAUSEN 2009: 396). Ennek csökkentéséhez erőteljesen nekifogtak, de a sikerek ellenére ezt nem sikerült soha kiegyenlíteni. Az országban „kulturális forradalom” is zajlik, az igen befolyásos patriarchális közgondolkodás megszűnőben van, az országban óriási erőfeszítéseket tesznek a női emancipáció és a női munkavállalás érdekében (ZUNDHAUSEN 2009: 389), az analfabetizmus elleni harcban a női írástudatlanság csökkentésére fokozottan figyelnek. Az ország USA-hoz való viszonya hullámzó, 1946-ban mélyrepülés jellemzi, hogy 1949 és 1955 között ütemesen fejlődjön. A Szovjetunióval rendeződő konfliktus azonban nem jelentette azt, hogy visszatérnek a keleti táborba, ugyanis átgondolták ideológiájukat. A jugoszláv kommunizmus más lett. Középpontjába ideológiai értelemben a munka felszabadítását, az elidegenedés felszámolását helyezték, és inkább a marxizmus klasszikusait olvasták. A nagypolitika szintjén a két nagyhatalomtól való egyforma távolság politikáját hangoztatták. Ám a kultúrában az USA jelenléte szembeötlő, a filmek gond nélkül jutnak el az országba ugyanúgy, ahogy a nyugati divatcikkék is. Mindezt a vajdasági magyarság a legnagyobb természetes-séggel éli meg, amitől jellegzetes, a magyarság más részeitől szabadabb, „nyugatiasabb” magatartásformákat vesz fel.

KÖVETKEZTETÉS

A huszadik század közepének történései a viharos változásoktól a nyugalmasabb idők felé tartanak. Jugoszlávia ebben az időszakban a polgári nacionalista rendszerből egy jugoszlávista transznacionális ideológiára váltott, mely kifelé nemzeti ideológiaként működött, de befelé bonyolultabb volt. Az ország szocialista és kommunista volta az 1945-ös választás után már nem vált kérdésessé, sőt igazából az előtt sem volt az, hiszen a partizánmozgalom úgy intézte a dolgokat, hogy a polgári rendszer híveinek csak elvben legyen esélye beleszólni a dolgokba. Az 1955-ig újragondolt titóizmus lényege a külpolitika síkján az elnemkötelezettség lesz, a belső viszonyok rendszerében pedig az öngazgatás. Az osztály nélküli társadalmat a munkával, az egyén felszabadítását, az elidegenedés megszüntetését az öngazgatással vélték megoldani, ami egyedi kísérlet

volt. A szocializmushoz és a transznacionalizmushoz tehát két újabb jellemző társult. A Szovjetunióval való szakítás után az öngazgatás alternatív szocialista ideológiaként jelenik meg, és egyben a jugoszláv identitás egyik központi eleme lesz. Az öngazgatás eszméje mélyen gyökerezik a szocialista hagyományban, azonban ez feledésbe merült a szocialista táboron belül. Tito, Kardelj, Kidrič és mások újra felfedezték és beemelték a jugoszláv kommunista ideológiába, majd a mindennapok gyakorlatába próbálták átültetni, sikertelenül, ugyanis nem tudtak mit kezdeni az állam leépítésének marxi programjával, sem pedig a saját maguk által megtestesített pártdiktatúrával. A tényleges uralmi viszonyokon semmit sem változtatott, hogy 1951-ben megalakultak az első munkástanácsok, és hogy mindennek nyoma lett az 1953-as alkotmánymódosításban is. A külpolitikában az elnemkötelezettség ugyanilyen alternatív ideológia.

A jugoszláviai föderalizmus és ennek összekapcsolása az öngazgatással döntő hatású változást eredményezett. Ettől lett a jugoszlávizmus és a Kommunista Szövetség is vonzó. A kommunista pártpropaganda a jugoszlávizmust használta arra, hogy általa növelje a rendszer támogatottságát, amiben kezdetben tökéletes sikert aratott (LEMPI 2004: 210), noha azt mindenki számára vonzóvá tenni az 1944–1945-ös erőszak után nem volt könnyű feladat.

Az 1955-ben meghirdetett új Jugoszlávia a belső propagandában egy minden oldalról ellenálló hősi országgént jelent meg (LEMPI 2004: 207). A kommunizmus újragondolásának legmarkánsabb eleme az volt, hogy az 1953-as alkotmánnyal nem zárult le az alkotmányos változtatások ideje. Az öngazgatás igénye, a társadalmi tulajdon és mindennek újragondolása vezet majd tovább az 1963-as alkotmányhoz. A gyakorlatban ez nem sok változást hoz az állami tulajdonhoz képest, de a dolog szimbolikája nagyon erős, és egyben része is annak a marxista elvnek, mely szerint az állam fokozatosan elhal. Az 1957/58-as évben ismét elhidegül a kapcsolat Moszkvával, de egyik fél sem feszíti túl a húrt, és korrekt kapcsolat marad a keleti blokk és Jugoszlávia között. Ennek nagy jelentősége van, hiszen a gazdasági kapcsolatok, az 1948/49-ben kezdődő konfliktussal ellentétben, továbbra is jól működnek.

Tito egyre magányosabbá válik a hatalomban. Az 1955-ös év azért is fordulópont, mert Milovan Đilas ekkor teszi közzé intelligens és lényegre mutató kritikáját az új uralkodó osztályról. Titónak nem maradt más választása, Đilast nemcsak a közéletből tünteti el, de börtönbe is vetteti.

A jugoszlávista ideológia egészen vonzóvá vált a gazdasági sikerek hatására, és a nemzetpolitika hatásosan támogatta a nemzetek keveredését is. Tito 1952-ben a célt így fogalmazta meg: „Népeink egységét az emberek keveredésével kell kialakítanunk.” 1950 és 1957 között a házasságok 13%-a etnikailag vegyes házasság lett (ZUNDHAUSEN 2009: 373). Mindezzel párhuzamban a háborús emlékeket folyamatosan aktualizálták. A hatvanas évek azonban példátlan

sikereket hoznak, Jugoszlávia nemcsak a háborús győztes image-át viseli, hanem az ötvenes évektől a nemzetközi közösség megbecsült tagja, elnöke, Tito a világpolitika egyik jelentős alakja, jelentősebb, mint ami országa helyzetéből következett volna. Társadalma egészségesnek és perspektivikusnak tűnt. Senki nem sejtette, mi fog következni néhány évtized múlva.

Mindez nyomokat hagyott a magyarlakta területeken. A népesedési viszonyok, a társadalmi rétegek alakulását döntően meghatározták a háború utáni konszolidáció évei. A gazdaság és mezőgazdaság teljesítménye, így a vajdasági magyar lakosság életkörülményei is ekkor alakulnak át jelentősen, mintegy új irányt véve. A korszak tartós hatást gyakorol a közgondolkodásra, sőt a települések – elsősorban a központjaik – kinézetére is. Talán ma már ezek a hatások nem ismerhetők fel első pillantásra, mert beépültek a mindennapokba, és mindenkibe, akár tudomása van erről, akár nincs. A világpolitikai események és a délszláv állam történései kitörölhetetlen nyomot hagytak a tájon, és a vajdasági magyarság habitusában, gondolkodásában, viselkedésében, egyszóval a lelkében.

(Vége)

FORRÁSOK ÉS IRODALOM

Levéltári források

- SzTL F:070. Közeti Népbizottság – Szabadka 1945–1946; [1925] 1945–1946 [1948]
 SzTL F:071. Járási Hadikár-megállapító Bizottság – Szabadka (1945–1946); 1945–1946: 35–37. dobozok.
 SzTL F:081 Községi Népbizottság – Topolya (1944–1959); 1944–1959 [1960]
 SzTL F:082. Községi Népbizottság – Bajsa (1944–1959); [1941] 1944–1959
 SzTL F:083. Községi Népbizottság – Pacsér (1944–1959); [1931] 1944–1959 [1958]
 SzTL F:100. Az I. Reon Népbizottsága – Szabadka (1945–1952); [1944]: 1945–1952 [1953]
 SzTL F:101. A II. Reon Népbizottsága – Szabadka (1945–1952); 1945–1952 [1956]
 SzTL F:107. Községi Népbizottság – Mali Beograd (1947–1955); 1947–1955
 SzTL F:385. Szabadka község és járás háborús kártérítési bizottsága – Szabadka (1946–1947); 1946–1947

Napilapok

Borba

Politika

Szabad Vajdaság (1945. szeptember 27-étől Magyar Szó)

Könyvek

- BILANDŽIĆ, Dušan 1999. *Hrvatska moderna povijest*. Zagreb
- F. CIRKL Zsuzsa–FUDERER László 1998. *Bácskai Golgota* (A vallásüldözés áldozatai). Tóthfalu
- CSORBA Béla–MATUSKA Márton–RIBÁR Béla (szerk.) 2004. *Rémuralom a Délvidéken*. Újvidék
- ĐILAS, Milovan 1989. *Találkozások Sztálinnal*. Budapest
- FISCHER Ferenc (szerk.) 2005. *Kutatói Füzetek 12. Ünnepi szám* Ormos Mária 75. születésnapjára. Pécs
- GYÖRKEI Jenő 2002. *Idegen bírák előtt* (Szombathelyi Ferenc újvidéki pere és kivégzése). Budapest
- ILIĆ, Branislav–ĆIRKOVIĆ, Vojislav 1978. *Hronologija revolucionarne delatnosti Josipa Broza Tita*. Beograd
- JUDT, Tony 2007. *A háború után – Európa története 1945 óta I*. Budapest
- JURISIĆ, Evgenije 2000. *Sudski proces Tito–Mihailović*. Beograd
- KREMPTON, Ričard Dž. 2003. *Balkan posle drugog svetskog rata*. H. n.
- LEMPI, Džon R. (Lampee, John R.) 2004. *Jugoslavija kao istorija* (Bila dvaput jedna zemlja). Beograd
- MATUSKA Márton 1991. *A megtorlás napjai*. Újvidék
- MESAROS, Šandor 1981. *Položaj Mađara u Vojvodini 1918–1929*. Filozofski fakultet u Novom Sadu, Institut za istoriju
- MÉSZÁROS Sándor 1995. *Holttá nyilvánítva* (Délvidéki magyar fátum 1944–1945) I. Hatodik Síp Alapítvány
- NEŠKOVIĆ, Slobodan 1979. *Bledski sporazum, Tito–Dimitrov 1947*. Zagreb
- PAPP Richárd 2003. *Etnikus vallások a Vajdaságban?* (Kisebbségi léthelyzetek kulturális antropológiai értelmezései). MTA Kisebbségkutató Intézet, Budapest
- PETRANOVIĆ, Branko 1991. *Balkanska federacija 1943–1948*. Beograd
- PETRANOVIĆ, Branko é. n. *Istorija Jugoslavije 1918–1988. I–III*. Beograd
- PETRANOVIĆ, Branko–ZEČEVIĆ, Momčilo 1987. *Jugoslovenski federalizam, ideje i stvarnost* (Tematska zbirka dokumenata) I–II. Beograd
- RADELIĆ, Zdenko 2006. *Hrvatska u Jugoslaviji*. Hrvatski institut za povijest. Zagreb
- SLIJEPEČEVIĆ, Đorđe 2002. *Istorija Srpske pravoslavne crkve* (Knjiga III). Beograd
- SZABÓ Bálint: A szovjet–jugoszláv viszály drámai következményei a magyar–jugoszláv határregióban = *Bácsország* (Vajdasági honismereti szemle), 2002. 4–6. sz., 101–103.
- VALASTYÁN Balázs: Magyar–jugoszláv határincidensek (1948–1949) = *Bácsország* (Vajdasági honismereti szemle), 2009. 1. 52–58.
- ŽERJAVIĆ, Vladimir 1992. *Opsesije i megalomanije oko Jasenovca i Bleiburga*. Zagreb–Ljubljana
- ZUNDHAUSEN, Holm (Sundhausen, Holm) 2009. *Istorija Srbije od 19. do 21. veka*. Beograd

Amidst a Turbulent Century (II)

The 20th century was distinctly marked by the two world wars. This significance is also reflected in the fact that Europe surpassed this era, moving into a peaceful and thriving period. The end of World War II meant the time of stability both for the South Slav region and the Hungarian population living there. There were no changes of state borders, and the newly constituted system strengthened as well. All these are landmarks of the entire 20th century. The European and Yugoslav social processes further shaped the relations within the society in which the population Vojvodina, together with the people of Northern Bácska, lived.

Keywords: Yugoslavia, Tito, World War II, peace system, foreign policy, internal affairs, Europe

Na sredini jednog olujnog veka (II)

Posle svetskih ratova koji su odredili sudbinu našeg kontinenta sledio je relativno miran i prosperitetan period. Kraj II svetskog rata je u južnoslovenski prostor doneo stabilnost, obnovljene su stare državne granice, dok je teritorija Jugoslavije čak malo i povećana. Istovremeno, struktura u kojoj je živelo stanovništvo Vojvodine, odnosno Severne Bačke, usled impulsa izazvanih jugoslovenskim i evropskim procesima, i dalje se menjala.

Ključne reči: Jugoslavija, Tito, II svetski rat, mirovni sistem, spoljna politika, unutrašnja politika, Evropa

Beérkezés időpontja: 2013. 02. 19.

Közlésre elfogadva: 2013. 07. 11.

Roginer Oszkár

· Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar,

· Irodalomtudományi Doktori Iskola

· rogoxar@gmail.com

A JUGOSZLÁVIAI MAGYAR IRODALOM ÉS A GEOKULTURÁLIS IDENTITÁS VISZONYA AZ ÖTVENES ÉVEKBEN (1951–1961) (II.)

*The Connection between Hungarian Literature in Vojvodina and
Geocultural Identity in the 1950s (1951–1961) (II)*

*Odnos između književnosti jugoslovenskih Mađara i geokulturalnog
identiteta u pedesetim godinama (1951–1961) (II)*

A tanulmány részeredményeket mutat fel egy nagyobb, az 1945 és 2010 közé helyezkedő időszakra kiterjedő kutatásból. Ez alkalommal a kollektív szubjektum ötvenes évekbeli topográfiájával foglalkozom azon terek alapján, amelyek a jugoszláviai magyar irodalomban megjelennek. Az érdekel, melyek azok a terek, amelyek az előző és rákövetkező időszakokhoz képest bekerültek az azonosulási hálóba, illetve kikerültek onnan, miként kerültek be újak a régiiek helyére, hogyan erősödött fel egyes terek használata, míg másikak gyengültek. Az irodalmon egyrészt végigkövethetjük a kollektív identitás változásait, másrészt annak is tanúi lehetünk, hogy az miként hatott vissza rá. Az irodalom tárháza annak, hogy egy adott narratívába miként ágyazódik be a tenger, a folyók, a városok, a tájegységek, de egyúttal azt is látjuk, hogy a narratíva mit nem tartalmaz. A tanulmány egy közösségi identitás saját terének imaginációját, valamint annak elemekre bontását célozza meg. A kutatás a jugoszláviai magyar nyomtatott sajtóban megjelenő, irodalmi igényű szövegekre alapszik (dráma, líra, próza).

Kulcsszavak: jugoszláviai magyar irodalom, geokulturális identitás, ötvenes évek

A FOLYÓK, A TAVAK ÉS A TENGER

„Immár ezer éve a Duna–Tisza-
tájon, kemény daccal – magános tölgyként –
panasztalan túrja váz-urak földjét.”¹

A jugoszláviai magyar irodalom ötvenes évekbeli vízrajza elsősorban abban különbözik a negyvenes évek második felétől, hogy már nemcsak a megelőlegezett, jövőben politikailag kívánatos geokulturális identitás egyik aspektusaként, hanem egy valós tapasztalaton alapuló azonosulási háló részeként működik. A közösségi azonosságtudat térbeli lenyomatának legfontosabb, minden kétséget kizáróan legkorábban és a legközvetlenebb módon beépített folyói – a Tisza és a Duna – mellett leggyakrabban olyan folyó- és állóvizek jelennek meg, amelyek nagyobb városok vagy a JSZSZK mitológiája szempontjából fontos események színhelyei mellett húzódnak. A kollektív szubjektum közös tájékozódási pontokat tartalmazó térképe így részleteződik a tagköztársaságok fővárosain vagy jelentősebb közlekedési, gazdasági, kulturális gócpontjain áthaladó folyókkal vagy mellettük levő tavakkal. Ilyen módon jelenik meg – ezúttal már valós tapasztalatként – a Sutjeska, a Neretva, a Miljacka, vagy az ország kisebb-nagyobb tavaiként Bohinj és Ohrid. A sajtótermékek nyári számait ekkor már előzőnlík az Adriáról címzett útjegyzetek, beszámolók, naplórészletek, vagy az onnan hazatért munkatársak versei, hangjátékai, elbeszélései. Fehér Ferenc *Az ismeretlen útitárs vallomásai*², Petkovics Kálmán a *Brácsi márvány*³, Csépe Imre *Este a tengeren*⁴, Debreczeni József *Napnyugta a dubrovniki vár felett*⁵ című írásával jelentkezik a tengerpartról, de mások is ott nyaralnak, dolgoznak. Laták István a horvátországi Splitben írja 1952-ben a *7Napban* közölt rövid verset:

„Vágyó hívással a zúgó habot
Partra csalni, elaltatni halkán,
Hol az Adria szépsége ragyog,
Aranyszínű, gazdag alkonyatban”⁶

Az Adria mint geopolitikai színtér az évtized első felében teljességében még nem adta át helyét a rákövetkező évtizedekre jellemző, szabad idő által fémjel-

¹ Galamb János: Magyar Ember = *Híd*, 1952. 2. 79.

² Fehér Ferenc: Az ismeretlen útitárs vallomásai = *Híd*, 1958. 7–8. 608.

³ Petkovics Kálmán: A brácsi márvány = *Dolgozók*, 1959. okt. 30. 7.

⁴ Csépe Imre: Este a tengeren = *Magyar Szó*, 1951. szept. 9. 2.

⁵ Debreczeni József: Napnyugta a dubrovniki vár felett = *Magyar Szó*, 1954. aug. 1. 4.

⁶ Laták István: Nem elég = *7Nap*, 1955. aug. 28.

zett tér szerepének. A propagandaköltészet bár csökkenőfélben és már korántsem olyan mértékben, mint azelőtt, az ötvenes években még bőségesen jelen van. Az elsősorban a *Magyar Szóban*, *7Napban* és az *Iffúságban* napvilágot látott, ezen funkciót ellátó, többnyire versek, érzékeny fokmérői az egyszerű állampolgár felé közvetített területi imagináció és napi politika ingatag kapcsolatának. A Trieszt körüli válságot és az azzal párhuzamos diplomáciai tevékenységet az 1954-es egyezmény aláírásáig értelemszerűen magyar nyelven is tolmácsolni kellett a figyelmesen olvasó emberek felé. Annak ellenére, hogy a negyvenes évekből örökölt konfliktusnak egy kései lecsapódása Galamb János verse, jó példája a szépirodalom azon eszközszerűségének, amelyet az a belföldi politikai kommunikációban képviselt. A befogadó ideológiai polarizációjának kísérletét, az olvasót megcélzó verbális erődemonstrálást, a közösségi hovatartozás területi egyértelműsítését és szövegszerű megvalósulását láthatjuk ebben a költeményben – többek között arra az esetre, ha esetleg mozgósításra kerülne sor.

*„Új nap virrad; elvonul az orkán, –
szabad népek szabad, szent dala száll
s piros fároszt gyújt a kék Adrián.”⁷*

Ugyanez az Adria ugyanannál a Galamb Jánosnál a *Híd*-ban egy évvel később, amikor a város sorsa már javában eldőlt, már egy sokkalta személyesebb kontextusban jelenik meg. Ugyanakkor ez az a váltás, amely után a tengerhez köthető asszociációk gyökeresen megváltoznak.

*„Itt tűzőbb a Nap és forróbb a Föld,
mint a tág síkságon, arra mifelénk.
Vén bárkák köré móló von félkört,
sirály úszik a vízen s a légben,
és este fárosz öröklik ébren.”⁸*

A negyvenes évekhez képest a tenger itt már kizárólag a pihenés színtereként szerepel. Az ötvenes évek végére, az agitprop által ihletett, valamint a harcoktól elcsigázott, mólókra érkező partizánok mesterkéltséggel és valószerűtlen tengerpartját a nyaralások, nyári szünetek kalandjai váltják fel. Az Adria és a partját szegélyező városkák, halászfalvak olvasó felé közvetített képe a béke, jólét és szabad idő kulcsszávaival írható talán legjobban körbe. Az ötvenes évek második felétől a tengerpartról már gyakorlatilag csak egyféleképpen írnak, ez pedig a

⁷ Galamb János: Rab Trieszt énekel = *7Nap*, 1953. okt. 18. 7.

⁸ Galamb János: Adriai nap alatt = *Híd*, 1954. 7–8. 338.

helyszín egyetlen tevékenységi formájára, a pihenésre, illetve egy bizonyos időintervallumra, a nyárra összpontosul. Az Adria élményének tere és ideje kötött, a jugoszláv tengerpart ilyen értelemben már egy olyan, időbeli ciklikusságában is állandósult térként szerepel, amelynek más megnyilvánulási formája, egyéb rendeltetése nincs. A kilencvenes évek végéig (néhány esetben még azután is) működőképes Adria-mitológia, annak mindennemű gazdasági, kereskedelmi, ipari jellemzőjétől mentes volta, valamint a térrepresentáció kizárólagos szabad időnek való alárendelése az évtized második felében bontakozik ki. „*Mégiscsak disznóság ennyi szalonkát, fácánt és nyulat halomra lőni* – motyogom magamban és a Grand Imperial főbejáratának kölépcsőire gondolok, melyek véresen maradtak, miután tegnap elvonult az olaszországi vadásztársaság.”⁹

Az aktuálpolitikai erőviszonyok csatornázása mellett viszont, a Jugoszláv Föderatív Népköztársaság mitológiájának már hagyományossá vált terei is ismételten megszövegezésre kerülnek. Az ötvenes évek narratív topográfiájának e része szintén abban különbözik az előző évtizedtől, hogy valószerűbb, hiszen ezekre a helyekre már sokan eljutnak. A versek, ritkábban az elbeszélések is így egyrészt annak az elvárásnak tesznek eleget, hogy a JSZSZK keletkezéstörténetét a korabeli írók magyarul is rögzítik, másrészt ezek a szövegek annyiban jobbak az előzőeknél, hogy többször is személyes élményből fakadnak. Mitológiai voltukból adódóan viszont – bár megjelenítésük egy élethű, valós, ténylegesen létező azonosulási elem külsőségein alapul – ezek a helyszínek továbbra is a térkép kiterjedés nélküli pontjai maradnak, és egy szekuláris megnyilatkozásban, de mégis a szent tér sajátosságait veszik fel. A folyók közül kettőt kell ezen a ponton megemlíteni: a Sutjeskát és a Neretvát. Az irodalomban és a geokulturális identitásban egyaránt, a többi folyami útvonalhoz képest, ezeknek nincs semmiféle összekötő vagy kapcsolatteremtő funkciójuk – egyfajta „formátlan tágasság veszi körül”¹⁰ őket. Ezek a folyók az objektív valóságban körülöttük elterülő tájnak vagy tájegységnek sem képezik részét, és a közösségi szubjektum térbeli lenyomatán is lényegében csak azon pontjuk tölt be határozott szerepet, ahol az adott ütközet lezajlott. A szóban forgó – a lokális közlekedési vagy kereskedelmi útvonal jelentőségét nem meghaladó – folyóknak ilyen értelemben csak egy dimenziójuk van, mégpedig az, amelyet a művelődés- és oktatáspolitikai hivatalos emlékezete, illetve a megemlékezések gyakorlati oldala a remisz-cencia heterotópiájává alakított. Ezeknek a folyóknak nincs hosszuk, környezetük, mélységük, partjuk, színük, dokkjaik, csak nevük és az a pont, ahol az emlékezet emlékműve a kulturális csatornákon át felrajzolja őket a közösségi szubjektum térképére. A folyók megszűnnek önmaguk lenni, és a rájuk ruházott

⁹ Sáfrány Imre: A zöld madár (dubrovnikai vázlatfüzet) = *Híd*, 1959. 4. 312.

¹⁰ Vö. Eliade 2009. 15.

viszonyhálózaton keresztül inkább utalnak valamire, a művészetben pedig ezáltal szimbólummá, metaforává, motívummá, allegóriává konzerválódnak. Ezek a fizikai valóságból kiemelt, kiterjedés és objektivitás nélküli folyók az ideológiai tájékozódás kapaszkodóinak szerepét töltik be. Évtizedeken át őrzött érintetlenségük, makulátlanságuk, szeplőtelenységük pontosan annak köszönhető, hogy megszövegezésükhöz csakis egy narratíva rendelődött. Mindaz, ami ezzel a narratívával összeférhetetlen lett volna, kimaradt az irodalom, film, képzőművészet által közvetített szimbolikus tartalmakból, és a profanitás gyanújával kirostálták a befogadó felé irányzott beszédmódból. Gál László *Szutjeszka* című triptichonjának három részét lezáró sorai ezt a mintát követve maradnak az 1943-ban zajló csata kanonizált utóérzésein belül:

*„ezüst mese hullik a fákról:
Szutjeszkáról
[...]
Ki regél majd a nagy halálról:
Szutjeszkáról
[...]
Ezüst mese hullik a fákról:
a Szabadságról”¹¹*

A folyót természetesen áttételes módon is használták. Torok Csaba például az algériai háború egyik harcosának szerepeltetésével csatolja egybe a közös harc ügyét a Sutjeska térmotívumán át, kiegyenlítvén így a népfelszabadító háború 1943. évi áldozatait azokkal az algériai szabadságharcosokkal, akik a franciák ellen ragadtak fegyvert 1954 és 1962 között. A motívum ebben az esetben úgy demonstrálja erejét, hogy bár a lírai szubjektum csak az utolsó strófában tesz róla említést, az egész versre visszahat és átértelmezi, átrendezi azt. A motívum erőteljes közösségi jelenlétét az bizonyítja legjobban, hogy a pusztá említésen túl más szinte nem is szükséges, hiszen a befogadó (a negyvenes évek második felének didaktikus retorikájának köszönhetően) nem igényel további magyarázatot. A folyónév szóbeli automatizmusának, használati egyoldalúságának és a közösségi szubjektumban betöltött szerepének jó mutatója az, hogy míg a párhuzam egyik oldalát, az algériai harcot négy, egyenként tizenöt soros versszakban ismerteti, addig a másik oldalt, a sutjeskait, szinte csak megemlítésével emeli be a versbe. A folyó absztrahált és állandósult jelentésmezői szemantikai állandóként működnek, ilyen értelemben használatuk során nem maga a tér, hanem a tér által képviselt viszonyok a lényegesek. A sajátjának címkézett folyó

¹¹ Gál László: *Szutjeszka* = *7Nap*, 1961. jún. 30. 9.

megemléítése és az állapotnyugtázás után („hisz a te sorsod is csak ez”), a távoli gyarmat távoli harcáról szóló vers egy saját harc versévé lesz.

*„Már indulni készül, s míg búcsúzó
kezét nyújtja, valami megdermed benned:
A Szutjeszka völgyében látott,
fel-felvillanó, hófehér csontok!
Érzem, lehet: velük fogok most kezét...”¹²*

A kor egyre részletesebbé váló térképén természetesen olyan folyók is megjelennek, amelyek függetlenek a második világháború eseményeitől és attól a panteontól, amelynek kanonizációs folyamata az ötvenes évek közepére lassan le is zárul. A mindennapok velejárójává váló rövidebb vagy hosszabb belföldi utazások alkalmával a kollektív tudatban, elsősorban a regionális központok folyói domborodnak ki. Zágrábról a Száva, Belgrádról pedig sokszor a Duna és a Száva perspektívájából írnak. Szarajevó folyója, a Miljacka alig harmincöt kilométer hosszú, Bosznia-Hercegovina fővárosa viszont szükségessé tette, hogy felkerüljön arra a térképre, amellyel egy egész ország állampolgárai azonosulnak.

*„S amikor már a harmat is lehull,
Gvozden a furulyával
szívemet facsarja;
ilyenkor Juszuf forró
Asszonyi testre gondol,
míg a lány boszniai dalok messze szállnak
a bácskai kalászkok aránya fölött,
valahol a Milyacka partján
elsimulnak
mint a tengerek árja...”¹³*

A kisebb-nagyobb vajdasági folyók kivételével Jugoszlávia folyói ekkor vonulnak be a jugoszláviai magyar irodalomba és ezzel párhuzamosan abba a közösségi identitásba, amely majd évtizedeken át fennáll. A hivatali megbízatások, katonaevek és az utazási lehetőségek bővülésével, valamint a tartós belső migráció adta lehetőségekkel a szövegterek részben kihelyeződnek Vajdaságból. A negyvenes évek második feléhez képest egy részletes, szinte minden nagyobb folyamra, nagyobb településen, járási központon, városon áthaladó folyóra

¹² Torok Csaba: C'est la guerre = *Híd*, 1960. 4. 251.

¹³ Dóró Sándor: Kalászkok aranya fölött = *Ifjúság*, 1960. máj. 1. 16.

kiterjedő vízrajzzal van dolgunk. A folyókkal való azonosulás mindazonáltal ugyanúgy vonatkozik a Morávára, Drinára, Drávára, Unára, ahogy a vajdasági Dunára és Tiszára is, hiszen a legtöbb vers és elbeszélés továbbra is ezeket teszi meg eseménye színhelyéül. Fehér Ferenc *Tiszaparton*¹⁴, Foky István *A Moravánál*¹⁵ címmel ír verset, Csépe Imre pedig *A tavaszi Tiszánál*¹⁶ elbeszélést, de még az ötvenes évek végén első szárnypróbálgatásait közlő Tolnai Ottó is megtisztelti néhány sorral a folyót.

„a délibáb cica – egeret játszik
szaharai – utas lelkekkel
itt a Tisza partján
barangolok
levélcsókjaid után.”¹⁷

A jugoszláviai magyar írók java része újságíró vagy pedagógus volt, s a munka részének tekintett utazások, szervezett kirándulások nem számítottak kivételnek. Voltak viszont olyanok, akik hivatásuk jellegénél fogva vagy elhatározásból keveset mozogtak. Ők voltak azok, akik közvetlen környezetüket talán a legrészletesebben írták körül. A kor legtermékenyebb prózaírói közé tartozik többek között Herceg János és Szirmai Károly, akik történeteiket, hőseiket legtöbb esetben lakhelyüktől nem messze helyezik el. A két író a mozdulatlanság mikrokozmoszát tárja elénk. Azt a néhány faluból álló koordináta-rendszert, amelyiknek egyik központja Zombor, a másiknak pedig Verbász. A két író ebben a korban sok esetben névtelen topográfiával dolgozik, amely a síkság lomha folyóival, sekély patakaival, poros vagy sáros utcáival, magányos akácosaival egyértelműen beleillik az Alföld vajdasági tájába. Amennyiben viszont ez a tér mégis megnevezésre kerül, Herceg János alakjai Bezdán, Batina (Kiskőszeg), Kolut (Küllöd), Szirmai Károly szereplői pedig Szenttamás vagy Kúla irányában mozdulnak ki. Közös motívumuk, a Duna–Tisza–Duna-csatorna pedig mindkettőjüknél fontos szerepet tölt be. „De akkor én félelmetesen nagy víznek láttam a csatornát. Csak derékig mertem belemerülni, miközben két kézzel kapaszkodtam a körtefa törzsébe, és vacogó foggal vártam, amíg apám a hátára vesz vagy kinyújtott karjain tartva biztat: – ha gyáva vagy sohase tanulsz meg úszni és nem leszel katona! [...] Gondolom, most se csak azért kicsi nekem ez a Csatorna, mert Bezdánnál lassan megy a duzzasztás, mivel a Duna vize sok-

¹⁴ Fehér Ferenc: *Tiszaparton* = *Magyar Szó*, 1951. ápr. 22. 2.

¹⁵ Foky István: *A Moravánál* = *7Nap*, 1959. jan. 1. 18.

¹⁶ Csépe Imre: *A tavaszi Tiszánál* = *Ifjúság*, 1960. márc. 24. 8.

¹⁷ Tolnai Ottó: *Kánikula* = *Ifjúság*, 1959. júl. 30. 5.

kal alacsonyabb s a bajai tápcsatorna egyelőre bedugult, hanem azért is, mert az ember fölébe nő emlékeinek és a múlt időben megfakulnak a régi képek és eltörpülnek a méretek.”¹⁸ A részben a Monarchiából örökölt csatornarendszer Szirmainál hasonló kiterjedéssel bír, és bár a csatorna egy, az egész Bácskát behálózó rendszer, nála is ritkán lépi át a látóhatárt. „A fokozatos lehűlést egy hatnapos kosavaro ham vezet be. A partok mentén véges végig megindult a jégképződés s hamarosan az egész felületre kiterjedt. November 29-ére, mikor a hőmérő -7° alá süllyedt, teljesen beállt a csatorna, s úgy feküdt hosszú, száraznászegélyezte partjai közt, mint valami kimúlt mozdulatlan dermedt óriáskígyó. Fölfelé igyekvő vonatoknak még közepén is 5-6 centiméteres jégen kellett magukat áttörniök. Pedig Verbásztól kezdve Csúroig mintegy 8-9 rakodóállomáson még mindig 2000 vagon répa várt elszállításra.”¹⁹

Míg a negyvenes évek második felének kollektív térbeli imaginációjában alig hivatkozhatunk állóvizekre, az ötvenes évekre ez is megváltozik. Az évtized elején (1952) Palicson megszervezett magyar ünnepi játékok egy csapásra kiemelték ezt a kis tavat az öt körülvevő helyi jelentőségű térből. A sajtótermékek az évtized első felében sok helyütt foglalkoznak a Palicsi-tóval és a művészek, így az írók is egyre-másra megörökítik. Gál László *Csendes palicsi barcarola*²⁰, Csépe Imre *A téli Palics*²¹ és *Palics*²² címmel ír verset, Fehér Ferenc pedig a Balatonhoz hasonlítja:

„Palics... Térképen apró, szürke pont.
– Szeretlek, szép bácskai Balaton.”²³

A Palicsi-tó természetesen nemcsak a magyar ünnepi játékoknak adott helyet azzal az egy alkalommal, hanem – lévén a szabadkaiak közkedvelt kirándulóhelye – a majálisi felvonulások egy része és a munka ünnepének megülése is ott zajlott. Csépe Imrének az 1953. évi szabadkai majálisról szóló költeménye a Palicsi-tóról legalább annyira szól, mint a mellette elterülő városról:

„Csillog a májusi naptól Palics.
Édes mosoly reszket át rajta,
Míg kinyújtja lány karjait,
Mint szelídszavú szőke dajka,

¹⁸ Herceg János: Papírhajó = *Ifjúság*, 1960. dec. 15. 8.

¹⁹ Szirmai Károly: Beállt a csatorna = *Dolgozók*, 1951. 2. 27.

²⁰ Gál László: Csendes palicsi barcarola = *7Nap*, 1952. jún. 29. 1.

²¹ Csépe Imre: A téli Palics = *7Nap*, 1954. febr. 7. 7.

²² Csépe Imre: Palics = *Magyar Szó*, 1951. máj. 6. 2.

²³ Fehér Ferenc: Vers a tóhoz = *Híd*, 1954. 5–6. 284.

*Ki hullámos keblére hív,
Ringatni munkást és gyermeket,
Míg illatos szellőt hajukba
Locsol és szirmokat permetez.*”²⁴

A jugoszláviai magyar irodalom többek között azért jugoszláv, mert térbeli imaginációja az ország egész területére ráfeszül. A kollektív szubjektum térképzetei között olyan fontos helyet foglalnak el a többi tagköztársaság tavai, mint amilyen szerepet a nyelvi-etnikai határokon belül elhelyezkedő Palicsi-tó betölt. A tagköztársaságok közötti kölcsönös függőség és az egyre egyszerűbb, olcsóbb és gyorsabb közlekedés az ország szinte minden állampolgárának elérhetővé tette az Ohridi-, Bledi- vagy Bohinji-tavakat. Az Adriához hasonlóan, a tavak is a szabad idő heterotópiáiként vannak jelen. Az ország állóvizei, lévén, hogy teljesen függetlenedtek a politikai, gazdasági vagy az ipari viszonyrendszerek kényszerétől, rendre az üdülés színtereiként jelennek meg. Az elsősorban prózai és lírai megformálásban szereplő tavak legtöbbször a kisember jólétével, gazdasági biztonságával, az egyszerű munkás szabadságával vagy a diákok vakációjával hozhatók összefüggésbe. Emellett a részletekből érezni, hogy nagy valószínűséggel a tavak szövegtére mögött is valós tapasztalat húzódik. Sárosi Károly egyik elbeszélése a szlovéniai Bledet teszi meg cselekménye színhelyéül. „Délután öt óra volt. A hegyek mögé igyekvő Nap mintha széjjel akarta volna szórni hőképletét, gyilkos erővel tűzött be a nyitott ablakon. Az alvástól kábultan sétált fel-alá szállodai szobájában. Odament az ablakhoz, kihajolt rajta és hunyorogva szemlélte a szálloda előtt elterülő blédi tavat. [...] Döcögve megindult a beszélgetés lassan simább mederbe terelődött. A lányt Darinkának hívták. Zágrábban dolgozott egy gyógyszergyárban és még egy hétig számított Bledben maradni.”²⁵ Galamb János szintén a Júliai-Alpokban elhelyezkedő tó mellől küld verset a *7Nap*nak.

*„Zöld a tó és kék a sok hegy,
alul-felül mord fenyvesek,
bükkerdő és puha pázsit,
nappal csábít, éjjel ázik.*”²⁶

²⁴ Csépe Imre: Május Szabadkán = *7Nap*, 1953. máj. 1. 1.

²⁵ Sárosi Károly: Hangverseny = *Híd*, 1956. febr. 100.

²⁶ Galamb János: Bohinyi anizs = *7Nap*, 1953. júl. 19. 7.

HEGYEK, VÖLGYEK, SZIGETEK

A negyvenes évek szerkesztéspolitikája – a geokulturális identitás tekintetében – elsősorban a saját és idegen tér közötti különbségek hangsúlyozásáról, a gócpontok kijelöléséről, illetve átfogalmazásáról, valamint a diplomáciai és háborús területi módosulások legitimálásáról szólt. Az ötvenes években ehhez képest már inkább azon van a hangsúly, hogy az immáron – már önkéntesen és nem csupán egy politikai terv részeként – hazának címkézett Jugoszláviát a vele azonosuló szubjektum részletesebben is megismerje. Az előző évtized nagy vonalakban vázolt közösségi térképe egyre részletesebb lesz, Dalmácia part menti halászwárosokra, erődítményekre és szigetekre, Szerbia kisebb-nagyobb városokra, Bosznia pedig egyre több községre és hegyre bomlik le: „Férjét hiába várta haza a Kozarából, hiába biztatta minden este a két csöppséget »aludjatok szépen, reggelre apátok is itt lesz...« Sok reggel elmúlt bizony, s az apa nem jött. Csak nagysokára érkezett meg a hír a szürke hegyek felől, hogy már nem is jön vissza többé. Azt mondják a lapály lakói, hogy a gradiskai asszony azóta kerüli az embereket.”²⁷

A már szokásos Fruška gora mellett dél-szerbiai, boszniai, szlovéniai és horvátországi hegyvidékek, hegyek, hegycsúcsok nevével találkozunk. Nem mellékes megemlíteni, hogy zömében a *Híd*-ban és *Ifjúság*-ban publikáló írók az ötvenes évek során vonulnak be katonának abba a jugoszláv néphadseregbe, amely az irodalmi megnyilatkozástól elválaszthatatlan térbeli identitásban és egy specifikus közösségi élményben is megnyilvánult. Fehér Ferenc például így ír 1953-ban:

„Mélyről jött, valahonnan a déli hegyekből,
hol százados álommal szunnyad a Balkán,
s szédülten állt itt közöttünk, szegény.
Messze kis kecskéi keresték a Prokletije alján
s tompa; bánatként ült meg szelíd szemén
az első szlavón kaszánya éjjel.”²⁸

Az *Ifjúság* című, elsősorban középiskolásoknak és egyetemi hallgatóknak szerkesztett hetilap nagy hangsúlyt fektetett a fiatalok geokulturális identitásának kialakítására. Az újságban közölt érdekességek, versek, elbeszélések, karikatúrák, képek és illusztrációk az ország minden sarkára vonatkoztak. A vaktérképre a pionír- és munkáskirándulások alkalmával ekkor kerülnek fel a

²⁷ Petkovics Kálmán: Gradiskai asszony = *Dolgozók*, 1951. febr. 30.

²⁸ Fehér Ferenc: Találkozás a kaszányában = *Híd*, 1953. nov. 684.

zömében szerbiai, boszniai és szlovéniai hegyek. Az alig húszéves Deák Ferenc ezzel fejezi be az egyik versét a lapban: „és tisztelni kell minden jó polgárnak: / *TARÁT*. ”²⁹ Németh István olyan elbeszélést közöl, amely egy leendő kirándulás helyszínének megtárgyalását illeti. „Bent a szokásos élénkség helyett komoly gyűlés folyt. A soron következő táborozásról vitatkoztak. A Durmitorra menjenek-e vagy a tengerpartra. Két pártra szakadtak. Aki már volt a Durmitoron, de még nem látta a tengert, az a tengerpart mellett kardoskodott, aki meg látta az Adriát, a Durmitorra akart menni.”³⁰

A kirándulások mellett a katonaévek a már szokásos módon járultak hozzá az ismeretlen és homogén tér megtöréséhez. A hónapokon át tartó kiképzés és az otthontól való hosszú távollét tartós kapcsolatot eredményezett azzal a várossal vagy tájegységgel, amelynek kaszányájában a férfilakosság a katonaéveket töltötte. A hatvanas években már kevesebb olyan szöveg van, amely a katonaságot a hegyvidékkel azonosítja, de ebben az évtizedben – a fent említett diákévek mellett – a katonáskodás közben megismert hegyvidék narratívája egy meglehetősen gyakori toposza a jugoszláviai magyar irodalomnak. „Hatalmas robajjal repültek ki az első gránátok. Mint bögyönlött sasok vágódtak a föld húsába. A megfigyelőről jött a jelentés. Halló négyszáz tovább, száz jobbra. Porzik a föld. Kibuggyan a Nap Zelengóra felett.”³¹

Ugyanígy kap helyet a versekben, elbeszélésekben, útijegyzetekben Dalmácia szigetvilága is. A közösségi azonosulási háló folyamatos gazdagodásának, részleteződésének lehetünk tanúi, míg a korabeli olvasó részben ezen szépirodalmi szövegek alapján alakította ki azt a geokulturális identitást, amely lehetővé tette, hogy az Adria távoli (sok esetben soha nem is látott) szigeteit sajátjának mondhasa. Az odalátogatónak pedig, aki a tengert addig csak történetekből, híradásokból és a politikai mező szélsőségeiben testet öltő interpretációkból ismerte, a nyaralások által vált ez a tér személyes élménnyé. „Jobbra és balra tőlem, hajításnyira, egy-egy bunker. Balra a nagyobb, jobbra a kisebb. Ha Dubrovnikba jövök, mindig meglátogatom őket. Először a nagyobbat akartam. Azért akartam a nagyobbat, mert előtte, két teraszt farmált a természet alkotó keze, és erről a két tágas teraszról pompás panoráma tárul Lovrijenac és Lokrum felé.”³²

Az ötvenes években egyre tömegesebbé váló munkásnyaralók és tengerparti szállodák olyan térélményt nyújtottak, amely az elkövetkező évtizedekre körvonalazni fogja a jugoszláviai magyar geokulturális identitás azon aspektusát, amely egyrészt összeköti azt Jugoszlávia egyéb etnikumaival, másrészt pedig

²⁹ Deák Ferenc: Plakát = *Ifjúság*, 1958. febr. 20. 7.

³⁰ Németh István: Béla kilépett a műhelyajtón = *Ifjúság*, 1960. máj. 12. 4.

³¹ Foky István: A kékszemű katona = *Ifjúság*, 1959. jan. 29. 5.

³² Sáfáry Imre: A zöld madár (dubrovnikai vázlatfüzet) = *Híd*, 1959. 4. 312.

– a tér kisajátítása és sajátként való címkézése által – részben leválasztja azt a Kárpát-medencében levő többi magyar közösségtől. Dalmáciában az ötvenes években fejeződik be az a negyvenes években útjára indított folyamat, amely során teljességében felszámolódnak az előző korok etnikai és osztálybéli sajátságai, és az üdülőkbe, szigetekre már bárki eljuthat. Az előző korosztályok számára szinte elérhetetlen tenger, ha a negyvenes évek inséges, háború utáni idejében nem is annyira, az ötvenes évekre már turisztikai valósággá lesz. Az előző évtized részben szimulált geokulturális identitása valósággá módosul, és az egyre több beszámoló, útirajz, elbeszélés, vers azokról a szigetekről, amelyek helyén – a közösségi térképen – azelőtt csak néhány nagyobb part menti város állt, azon további részleteződés tendenciáját mutatja, amely majd a hatvanas, hetvenes és nyolcvanas évek során be is következik. „A nagybecsű turista szájában megsavanyodik a Págról hozott kalács, mert az elhagyatott szigeten élő pásztornép a kenyérnek mondott ragacsos valamit is áhítattal szegi meg. A mauni pásztorok nem ismerik a pannóniai eszem-iszomok gyönyöreit, a bendőt repesztő zsíros falatok közötti terepere örömeit. Szótlanul, magukba roskadtan nyelik a sajtot és a sovány földeken tengődők ízetlen kenyerét.”³³

RÉGI ÉS ÚJ VÁROSOK AZ ÚTVONALAK MENTÉN

„Plocse épül
nagy kikötő lesz
óriás
egy ország építi
emberek építik”³⁴

A szárazföldi, vízi vagy tengeri útvonalak és a rajtuk, mellettük épült kisebb-nagyobb települések kulcsfontosságú szerepet játszanak az egyre kidolgozottabb lenyomatot nyújtó jugoszláv közösségi szubjektum térbeli azonosulási hálóján. Az elbeszélésekben és a versekben, kisebb mértékben a drámában is, fokozatosan kirajzolódik a mozaikszerű ország. A már azelőtt is jelen levő Újvidék és Szabadka mellett erősebb körvonalakkal és részletesebben jelen van a negyvenes években elhelyezett Belgrád és Zágráb, majd egyre gyakrabban jelentkezik Szarajevó is. Nem maradnak el természetesen a többi tagköztársaság nagyobb városai sem, amelyek közül talán Ljubljana és Szkopje emelkednek ki leginkább, a montenegrói városok viszont szinte teljességében hiányoznak. Időnként megjelenik Bitola, Pula és az Adria többi part menti városa is: Dubrovnik, Split, Abbázia... „Jaj, dehogy nem, – felelte Milka, a magas, kékszemű

³³ D. Juhász Zsuzsa: Nyári utazás = *Híd*, 1961. máj. 451.

³⁴ Gál László: Riport a plocsei kikötőből = *Híd*, 1960. máj. 345.

leány – az esték bizony nagyon hűvösek ott. Egy ismerősöm azt mondja, hogy Abbázia majdnem olyan, mintha Szlovéniában lenne az ember. Van ott, tudod egy nagy hegy, az Ucska³⁵, arról olyan hideg szél szokott fújni, te csak ne sajnáld a kabátot cipelni. Jól jön az, majd meglátod.”³⁶ A jugoszláviai magyar irodalom Dalmáciájának részletességét, tereinek tömör és aprólékos megjelenését az ötvenes évek alapozták meg. Amit a tenger elérhetősége kapcsán a negyvenes évek politikailag és gazdaságilag lehetővé tettek, annak irodalmi kifejeződéséről bőven meggyőződhetünk az ötvenes évek irodalmában. Szinte nincs is olyan író, aki ne írt volna legalább egy elbeszélést vagy verset az Adria valamelyik városáról.

Ugyanígy jelenik meg Szerbia városhálózata is. Major Nándor egyik novellájában különös csavart ad annak a térnek, amely bár sajátjának van címkézve, a közvetlen ismeret valószínűsíthető hiányában és az egymáshoz nagyon hasonlító hangzás folytán összekeveredik. „Kár, hogy elsején elment az Iván (ez a koma Iván helyébe jött a harmadik ágyra), valahová Szerbiába ment dolgozni, Krusevácrá, vagy Kragujevácrá, »a fene tudja, ezt a két várost mindig összekeverem«.”³⁷ A távolabbi helyek sokszor egy utazás részeként jelennek meg, lassan közelítenek felé, talán előbb beszélgetnek is róla. Zágráb például a következőképpen jelentkezik Majtényi Mihálynál: „Kitől is hallottam ezt a mondást? Igen, most már emlékszem, Delnice és Place között a vonatban; most már tisztán emlékszem: egy vasúti kalauztól. [...] – Olyan bika ez, tudja – intett fejével a mozdony felé – olyan erős, hogy meghúzza a nyolcvan kilométert is. Felkapaszkodtam Zágrábban az első kocsiba s már lendültünk is.”³⁸ Az ötvenes évek mozgáslehetőségeit, munkavállalási helyszíneit olvashatjuk Major Nándornál is, aki *A komédiás* című tollrajzában arra is kitér, hogy színészként „az Alföld legnagyobb falujában” induló Kovács hogyan járta be az ország művelődési intézményeit. „[...] valami amatőr színjátszó csoportnál vállalta a titkári teendők végzését, amiért tessék-lássék tiszteletdíjat kapott, ezen tengődött, később aztán közművelődési egyesületeknél vállalt hasonló állásokat, évek múltak el így felette, megfordult Szplitben, Szarajevóban, Tuzlán, Nisben, aztán egy-egy mellékesen elejtett szavából kiderül az is, hogy ebben a városban, abban is színházi körökkel ismerkedett...”³⁹

A legrészletesebb természetesen mindenekelőtt a vajdasági településhálózat. A falvak, községek, mezővárosok, járási székhelyek reprezentálási sokfélesége

³⁵ Učka – hegy Abbázia (Opatija) felett.

³⁶ Herceg János: Tenger és szerelem = *Magyar Szó*, 1951. szept. 16. 2.

³⁷ Major Nándor: Naponta meg kell vívni a harcot = *Híd*, 1958. aug.–szept. 575.

³⁸ Majtényi Mihály: A kövér meg a sovány = *Magyar Szó*, 1954. nov. 14. 4.

³⁹ Major Nándor: A komédiás = *7Nap*, 1961. júl. 14. 9.

viszont nagyban különbözik a negyvenes évek második felére jellemző kényszerű gyakorlattól. Az, hogy a párt kevésbé szól bele a szerkesztéspolitikába, hogy az írónak megvan az a szabadsága, hogy legalább a cselekmény színhe-lyét, illetve a szociokulturális miliőt szabadabban választhassa, abban mutatkozik meg, hogy a jugoszláviai magyar irodalom településhálózata etnikailag egy jóval homogénebb egységet alkot, mint a negyvenes évek cenzori szigora idején. Az ötvenes években eltűnnek a szinte kötelező jelleggel megírásra kerülő rohammunka-versek és az ország különféle pontjain végzett földmunkákról vagy építkezésekről szóló elbeszélésszerű riportok, amelyeket az elvárásoknak megfelelően kellett az ország különféle tájairól érkező, különböző nyelveken megszólaló, emblemikus nevű szereplőkkel benépesíteni. Ezáltal megfogytakoznak a boszniai és dél-szerbiai, sőt a szerémségi földrajzi nevek is. A kor irodalmában leginkább a kollektív identitás bácskai, baranyai és részben bánáti tereivel találkozunk – leszámítva a már említett városokat, amelyek viszont legtöbbször üdülőhelyek, közigazgatási és gazdasági gócpontok vagy egyetemi városok. A geokulturális identitás térbeli lenyomata ott a legaprólékosabb, ahol az adott közösség életvitelszerűen tartózkodik, és bár a saját tér élménye élesen elválasztható Magyarország vagy Olaszország idegen terétől, a legkisebb léptékű irodalmi reprezentáció a vajdasági, pontosabban a bácskai terepre vonatkozik: „Antal elsőnek ért a megbeszélt helyre. Veternik és Piros között, egy nagy tábla dúsnövényzetű kendervetés melletti kukoricásban beszéltek meg a találkát.”⁴⁰ A kisebb települések között így leginkább Szenttamás, Temerin, Topolya, Csantavér, Horgos, Telecska (Bácsgyulafalva), Kishegyes, Bezdán, Batina (Kiskőszeg), Monostor (Monostorszeg), Dárda, Zenta, Kanizsa (Magyarkanizsa) vannak: „Várjál csak Benc komám! Majd sírsz te még a »civil« után... – így a zentaiak. De Benc kanizsai volt, az pedig még nem történt meg a Tiszaháton, hogy egy kanizsai engedjen a zentainak.”⁴¹ Ehhez hasonló módon ír Bencz Mihály is: „Gergőt a nagyvendéglő elé rendelte a vigéc, hogy sürgősen vigye el Szenttamásra. [...] Hanem ha má Becsére mén szomszéd, ugyan nézzen be a telepre, tudakójjá meg, hogy van-e nekem való, meg, hogy mibe kóstál.”⁴² Mindez természetesen a lírára is igaz.

*„S míg az ősz esővel gazdag reggelén
felszántott dülők ballagtak
velünk Kúla felé
apám kacskaringós úristenjét*

⁴⁰ Brindza Károly: Testvérek = *Dolgozók*, 1951. jún. 14.

⁴¹ Petkovics Kálmán: Az egyenruha = *Dolgozók*, 1951. ápr. 37.

⁴² Bencz Mihály: János bácsi = *Magyar Szó*, 1956. dec. 30. 8.

vágta a lovak füle mellé,
hogy nem építettek csárdát
a külai országút mellé
fösvény sváb gazdák”⁴³

Szabadka, amint az várható is, Újvidék után a leggyakrabban felbukkanó térként jelenik meg. Tartományi székvárosként Újvidék, mint a vidék gazdasági, kulturális, oktatási központja a lehető legtöbb figyelmet érdemelte, és a pusztai említés mellett már az ötvenes években az egyik legkidolgozottabb térbeli kompozíciója a jugoszláviai magyar irodalomnak. Az elkövetkező évtizedekben úgy helyezkedik el a geokulturális identitás közösségi tapasztalatában, hogy pusztán irodalmi példákat felhasználva rekonstruálható szinte a teljes város. Szabadka, mint a jugoszláviai magyar irodalom egyik legfontosabb kibocsátó városa, ehhez hasonlóan meglehetősen gyakran szerepel, és bár sokkal ritkábban közelemlítenek rá egy-egy utcára vagy köztérre, parkra, magának a megnevezésnek a gyakoriságából ítélve, már az ötvenes években fontos szerep jut neki egyrészt az írók, másrészt az olvasók szemében is. Fehér Ferenc *Szabadka* alcímmel illeszt egy verset *Útinapló* című ciklusába:

„Mondjam-e lengeléptű lányoknak:
Itt még halkabban kell járni
Mert itt élt, s elment másodnap
A Dezső, a Kosztolányi...”⁴⁴

Hozzá hasonlóan ugyanabban az évben, 1956-ban Gál László a *Híd*-ban Szabadka egyik sokszor ismétlődő toposzáról, a város elhagyásáról ír. Szabadka rendre egy távoli helyként jelenik meg, egy olyan térként, ahova és ahonnan utaznak emberek. Szülővárosként, volt munkahelyként szerepel az azonosulási hálóban, és nemritkán a személyes múlt egyik olyan fragmentumaként tekintenek rá, amelynek a közösség szempontjából érdemtelen hely jutott, és fontosabb események helyszíne is lehetne – magányosan a határvonal mellett, vidéken, az erővonalaktól távol.

„Tíz éve költözöm az én falumból.
Az én falum: Szabadka.

Persze szerettem. Ettem kenyeréből,
Borából ittam.”⁴⁵

⁴³ Végh Lajos: Úton = *Ifjúság*, 1957. jan. 12. 7.

⁴⁴ Fehér Ferenc: *Útinapló* = *Magyar Szó*, 1956. júl. 1. 6.

⁴⁵ Gál László: Búcsú Szabadkától = *Híd*, 1956. jan. 56.

Ács Károly, Szabadka szülötte a következő évtized elején így tekint vissza rá:

„*Én nem tudom, talán messzire mentem,
talán találtál jobb fiat helyettem,
vagy ez csak színlelt, bölcs anya-harag tán,
én városom, én szülő szép Szabadkám?*
[...]
„*Nagyon félek, nagy lehet az én vétkem,
(ha rossz voltam én mindig nagyon féltem)*
*talán nem jól vigyáztam a szavakra
melyekre te tanítottál, Szabadka*”⁴⁶

Újvidék egyértelmű elsőbbsége után – amely majd csak az ezredforduló táján inog meg, majd veszik el – Szabadka ebben a korban szorul örökös másodikként a sorba. A két város után viszont már nehéz bármiféle mérettől, lakosságtól, kulturális vonzáskörétől, gazdasági fejlettségtől, ipari fajsúlytól függésben levő általánosan érvényes hierarchiát felállítani. A gyors ütemben zajló városiasodás ellenére mögöttük teljességében háttérbe szorulnak az olyan, régebben sokkal jelentősebb szerepet betöltő városok, mint Zombor, Nagybecskerek, Nagyikinda, Versec vagy Pancsova. A közösségi azonosulási hálóban szinte csak Újvidék és részben Szabadka léteznek urbánus közegként, a többire már azontúl csak vidékként tekintenek.

(Folytatjuk)

The Connection between Hungarian Literature in Vojvodina and Geocultural Identity in the 1950s (1951–1961)

At the conference, I intend to present a prospective chapter of my PhD paper. In this regard, the study brings partial results from a larger study covering the period from 1945 to 2010. At this point, I am looking into the topography of collective subject of the 1950s based on the areas appearing in Yugoslavian Hungarian literature. I take insight into the question which are the areas which, in relation to the previous and the following periods, entered the identification web and which were excluded, how new ones got included instead of the old ones, how certain areas strengthened while others weakened. Through literature, we can follow the changes of collective identity, on one hand, while on the other we can witness how it reflected back onto it. Literature is a storeroom of the

⁴⁶ Ács Károly: Neked mondom Szabadka = *Dolgozók*, 1961. máj. 1. 27.

facts how the sea, rivers, towns, regions get embedded into a narrative, but at the same time we also observe what the narrative does not contain. The study targets the imagination of the collective identity of an area and its deconstruction into elements. The research is based on literary texts (drama, poetry, prose) published in the Yugoslav Hungarian printed media.

Keywords: Yugoslav Hungarian literature, geocultural identity, 1950s

Odnos između književnosti jugoslovenskih Mađara i geokulturalnog identiteta u pedesetim godinama (1951–1961)

U studiji prezentujem jedno poglavlje iz svoje doktorske disertacije u pripremi. Studija u tom smislu prikazuje delimične rezultate jednog obimnijeg istraživanja, koje se odnosi na period između 1945. i 2010. godine. Ovom prilikom ću da se bavim topografijom kolektivnog subjekta pedesetih godina, na osnovu prostora koji se pojavljuju u književnosti jugoslovenskih Mađara. Interesuje me koji su prostori u odnosu na prethodni i naredni period dospeli u identifikacionu mrežu, odnosno ispali iz nje, kako su novi prostori zauzimali mesto starih, na koji način se pojačavala upotreba nekih prostora, dok je u slučaju drugih slabila. Kroz književnost, s jedne strane možemo da pratimo promene kolektivnog identiteta, dok s druge možemo biti svedoci i delovanja povratne sprege, tj. uticaja kolektivnog identiteta na tokove književnosti. Književnost služi brojnim primerima za to kako se u određene narative ugrađuju more, reke, gradovi, regioni, ali se ujedno može videti i ono čega u narativu nema. Studija je usmerena na osmišljavanje sopstvenog prostora kolektivnog identiteta, kao i na rastavljanje tog prostora na elemente. Istraživanje se bazira na tekstovima sa literarnom težnjom (drama, lira, proza) koji su publikovani u štampi jugoslovenskih Mađara.

Ključne reči: književnost jugoslovenskih Mađara, geokulturalni identitet, pedesete godine

Beérkezés időpontja: 2014. 01. 23.

Közlésre elfogadva: 2014. 01. 30.

Németh Ferenc

Újvidéki Egyetem, Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar, Szabadka
ferencnemet@yahoo.co.uk

A NYELVI JELEK MÖGÖTT LÁTTATNI A MEGÉLT LÉT VALÓSÁGÁT

Linguistic Signs Seeming Behind the Reality of Existence

Prikazati stvarnost doživljene biti putem jezičkih znakova

Rajslji Ilona: *Diakrón nyelvi metszetek*. Nyelvtörténeti tanulmányok. Bölcsészettudományai Kar–Vajdasági Magyar Felsőoktatási Kollégium, Újvidék, 2013

Rajslji Ilona nyelvtörténeti vizsgálódásainak legjavát adta közre kötetbe foglalva, amelyben megcsillogtatja sokéves szakmai érdeklődésének sokszínűségét, rávilágít a diakrónia sokarcúságára, s betekintést enged a nyelvtörténeti elemzés belső köreibbe, működési mechanizmusaiba is. Izgalmas világba kalauzol bennünket a szerző: visszavezet a magyar nyelvtörténet emlékeihez, azok nyelvi-nyelvhasználati rétegeihez, a nyelv élettörténetének alakulásrendszeréhez. S teszi ezt mindenki számára közérthető módon, miközben nem adja fel a tudományos, szakmai igényességet. A tanulmányok a magyar nyelv fejlődésének több jelentős korszakát foglalják egybe, a kódexirodalom szövegvilágától kezdve egészen a közelmúltig. Mint maga vallja, „sokszálú és irányú »feltáró aprómunka«” előzte meg a szövegfeldolgozásokat, ami a nyelvtörténeti vizsgálódások szükségszerű velejárója.

Élvezetes nyelvtörténeti olvasókönyv ez, amelyben azonnal szembeötlik a szerző gondos, figyelemfelkeltő témaválasztása. Ennek köszönhetően válik e tanulmánykötet rácsodálkozást kiváltó olvasmánnyá. Olyanná, amely emberközelbe, vagy pontosabban olvasóközelbe hozza a ridegnek hitt, fanyar, „tudományízűnek” vélt nyelvtörténeti vizsgálódásokat. Ezáltal lett

szép példája annak, hogy *így* is lehet írni, azaz érdekes módon prezentálni komoly tudományos vizsgálódások eredményeit.

E könyvnek több olvasata is lehet. Ezzel kapcsolatosan figyelmet érdemel a kötet tanulmányainak tágabb kontextusa, amely az érdekes témaválasztással párosulva azt eredményezi, hogy Rajsli Ilona munkáját, nyelvészettörténeti jellegén túl, izgalmas művelődéstörténeti kötetként olvashatjuk. Ugyanakkor a benne foglalt nyelvészeti elemzések, nyelvemlékek és nyelvtörténeti kutatási eredmények arra is alkalmassá teszik, hogy hasznos segédletként szolgáljon a felsőoktatásban. Hogy a szerző szemlélete a témák megközelítésében a szokottnál tágabb, átfogóbb, azt munkájának bevezetőjében maga is vallja, mondván, hogy „a régi korszakok világáról komplex képet csak akkor nyerhetünk, ha a szavak, a nyelvi jelek mögött látni, láttatni próbáljuk a kor emberét, a megélt lét valóságát”. S éppen ez a megközelítés ad munkájának hiteles, korhű patinát.

A tanulmányokból, pontosabban megírási módjukból, stílusukból kitetszik – s ez a munka egyik fontos erénye –, hogy a szerző szakmai élvezettel kutatta nyelvtörténetünk meghatározott jelenségeit, és ugyanolyan élvezettel osztotta meg annak eredményeit az olvasóval. Itt azonnal fel is merül a jogos kérdés: mi volt a kutatások ösztönzője, a tudományos vizsgálódások hajtóereje? A választ erre az egyik tanulmány mottójában, egy Kosztolányi-idézetben véljük felfedezni: „a nyelv, rejtetten mindenre emlékszik”. S ez a nagyszerű gondolat, úgy tűnik, tartós ihletője Rajsli Ilona feltáró munkájának, aki kutatásaiban éppen e rejtett nyelvi értékek, jelenségek felkutatására indult. Tegyük hozzá: igen sikeresen.

Van Rajsli Ilona munkájának még egy nagy erénye, amely abból a szemléletéből fakad, hogy a vizsgált, régi szövegek sok-sok szállal kapcsolódnak a mához, és sokéves kutatói tapasztalata fogalmazza meg benne, hogy a jelenben ezek a nyelvi jelenségek mindenekelőtt a transzformálódó szólásokban, a szokások asszociatív világában, a színek elnevezéseiben, a néphitben s a hiedelemvilágban érhetők tetten.

Kilenc fejezetben több mint 250 oldalon kerülnek itt feldolgozásra az érdekesebbnél érdekesebb nyelvtörténeti témák (*Színnevek a régi magyar nyelv jelzős szerkezeteiben; Vizsgálódások a magyar kódexek szövegvilágában; Szóláshasonlatok a 16. századi prózanyelvben; Színszimbolika Balassi és Csokonai szerelmi költészetéről; A magyar növénynevek fejlődéstörténetéből; Szavak a forradalomban* stb.). E gazdag anyagból, kivonatosan, csak ízelítőt adhatunk az olvasónak.

A magyar kódexek szövegvilágából ügyesen bányássza elő a szerző azt a „háttéranyagot”, amely a korabeli kolostori lét- és életformát, a szerzetesek hétköznapijait szemlélteti, azt az életet, amely a kolostorok falai mögött zajlott. A kolostori hétköznapiakat tárja fel előttünk, annak „mikrovilágát” rekonstruálja évszázados szövegek alapján. Eközben gondos magyarázatot fűz a fellelt fo-

galmakhoz, helyszínekhez, tárgyakhoz, és csaknem teljes egészében bemutatja a kolostori élet részleteit (kinézet, öltözködés, napi teendők, étkezés, tanulás, gyógyítás, illem, viselkedés).

Családnévelézményeinek fontos hozadéka, hogy régi mesterségek, foglalkozások szavait ismeri fel bennük és hozza felszínre. Így derül fény arra, hogy az ács-, azaz faragómesterséget őrzi a Bárdos, a bordakészítőét a Bordás, a búzaörlőjét a Búzás, a kötélcsapóét a Csapó, a fegyverkovácsét, illetve fegyverkereskedőét a Csiszár, a céhmesterét a Dékány, a lúdkereskedőét a Huszka, a hordókészítőét a Pintér, a marhakereskedőét a Tözsér, a sajtőkészítőét pedig a Zsótér családnév.

A régi magyar nyelv színneveiről szóló tanulmánya is a felfedezés erejével hat, hiszen többek között megtudhatjuk belőle, hogy a *kéket* és a *sárgát* a törökből, a *barnát* a németből, a *zöldet* feltehetően az alán nyelvek valamelyikéből vettük át. Megismerkedhetünk továbbá az őseink által ismert színárnyalatokkal, illetve azok kifejezéseivel, valamint a régi, archaikus színnevekkel (*szederjes, deres, kendermagos, almás, vörhenyes* stb.).

Érdekes, 16. századi szóláshasonlatokkal is megismertet bennünket (*Igen ért hozzá, mint az bagoly az Ave Máriához; Ennyét tud hozzá, mint a bagoly a Páter noszterhez; Annyit ért a község hozzá, mint a tyúk a regéhez; Siratta, mint az krokodillus*).

Megtudhatjuk azt is, milyen a színszimbolikája Balassi és Csokonai szerelmi költészetének, s magyarázatot kapunk a piros, a fehér, a sárga, a zöld, a barna, a kék és a fekete szín jelentésére. Betekintést nyerünk továbbá a magyar növénynevek fejlődéstörténetébe meg a régi, vízkörnyéki helynevekbe (*palaj, limány, linkó, semlyék, kopolya, mocsolya* stb.).

Figyelemfelkeltő fejezete a kötetnek az egyes szerzők munkáinak (Pázmány Péter, Lippay János, Apor Péter, Mikes Kelemen, Kosztolányi Dezső) nyelvi vizsgálata is.

Igazi nyelvtörténeti/művelődéstörténeti csemegék a kötet végén közölt, gondosan összeválogatott, tetszetős (illusztrált) szövegszemelvények (Bécsi Kódex, Müncheni Kódex, Margit-legenda stb.), amelyek mintegy négy évszázadot ívelnek át, a 15. század végétől a 19. század elejéig. A korabeli nyelvemlékrészletek eredeti fényképe mellett olvasható azok betűhív átirata is, amely igencsak megkönnyíti az olvasó eligazodását.

A Planta Könyvtár ötödik köteteként megjelent, tetszetős kivitelezésű munka, úgy hisszük, érdekes olvasmánya lesz szakembereknek és a laikusoknak egyaránt.

Rajslí Ilona

Újvidéki Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék
rajslí@stcable.net

FÉNYBEN ÉS ÁRNYÉKBAN

In Light and Shadow

U svetlosti i senci

Szilágyi Mária: *Fényben és árnyékban*. Magyarcsernye építészetének fénykora és hanyatlása. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 2013

Konnotatív jelentése révén már a cím meghatározó jellegű: az épületek, építészeti elemek egyrészt konkrét értelemben is szemlélhetők, számba vehetők, ugyanakkor – ahogyan arra az alcím is utal – felmerül az átvitt jelentésű értelmezés lehetősége is; a fénykor és a hanyatlás képei jól körvonalazzák, mire számíthat a könyv olvasója. Az ajánlásból viszont kirajzolódik a szerző egyértelmű attitűdje, amely végigkísérte, miközben Magyarcsernye építészetének mérlegét elkészítette. Egyféle számvetés ez, ugyanakkor kitekintés is, faluvizsgálat, az egykori faluképnek bizonyos értelemben vett rekonstrukciója, de nemcsak a pusztá leírás, lajstromozás szándékával, hanem olyan hatékony, realizálható megoldások felkínálásával, amelyekkel megmenthető, akár részben visszaállítható lenne a falu épületállományának egy értékes része.

A szerző már a bevezetőben utal arra az általános jelenségre, hogy az építészeti örökség elkallódása, a nem felismert kincsek és értékek jelensége gyakran azzal magyarázható, hogy a falvak lakossága nem ismeri, értékeli, mivel is rendelkezik, ezért az érdeklődés hiánya, valamint a gondolkodásmód és a viszonyulás változtatása is szükséges lenne.

A könyv mindenekelőtt logikus szerkesztése révén vezeti el olvasóját az általános tudnivalóktól a védelemre szoruló térség, az épületek, építészeti elemek aprólékos bemutatásáig. A falunak és tágabb környezetének 18. századi telepítéstörténete életszerűen tárul elénk, nemcsak száraz adatokat kapunk a betelepülőkről, hanem

a név szerint történő (családfőket is felsoroló, még az írástudás mértékét is bemutató) ismertetés emberközelségre hozza az érkezőket, s ez az emberközponthú szemlélet, amely egyébként az egész könyvre jellemző, jó alapot teremt a bánshági kistéplülés megismeréséhez azok számára is, akik nem ismerik annyira, mint maga a szerző.

Ugyanakkor rögtön hozzátehetjük azt is, hogy Szilágyi Mária szakmai hozzáállása mindvégig objektív: jól tudja kezelni a tudományos tényyszerűség és a szülőfalu vonzásából eredő esetleges részrehajlás vagy ítélet kettősségét; akkor is, amikor elismeri, hogy nincs biztos adat arra, hogy pontosan melyik évben teleplült a falu, illetve akkor is, amikor pontos adatok, fennmaradt dokumentumok híján meg kell elégednie egy-egy épület esetében azzal, hogy a „régebbi építészek” közé utalja. A könyvből folyamatosan kiérződik egyféle otthonosságérzés, a hivatalos és szakszerű leírást, adatolást össze tudja egyeztetni, egészszé formálni a spontán népi adatokkal: ilyen rész pl. a falu táji, természeti sajátosságainak ismertetésekor a fegyelmzett szakmai leírást követő népi nyelvi „azonosítás”, a mocsarak, gödrök helyi nevének megadásával, például *Tóth Jóska gödre, Sárghások, Kendőráztató* stb. Az egyes épületek elnevezésénél is előkerülnek a teleplülésen használatos kifejezések a szakmaiak mellett: *kácsagödör, kotárka, gang* stb. Noha a hat teleplést magába foglaló kistérségi központhnak, Magyararcsernyének az építészete a könyv központhi témája, számos olyan fontos információt is megtudunk, mint az utcanevezés és alakulástörténete, a lakosok megélhetési forrása, a politikai rendszerek változásának hatása a vidék életére, mint például a szántóföldek „kálváriája”.

Rendkívül értékesek a szerző szuverén megjegyzései a falukép „árnyoldalát” képező jelenségekről, ilyen a főtér funkciótlanodásának, jellegtelenné válásának a története, amikor forgalmas nemzetközi út hasította ketté a falu szívét képező teret, amit még tetézett az a tény, hogy elkerülte a névezés alapvető emberi gesztusa is. A falu főtérét – akárcsak a könyv más részét is – a szerző bőven illusztrálta képekkel, s ott láthatjuk (akárcsak más telepléseken is) a templom előtt éktelenkedő trafóállomást. Dokumentálja mindazokat a faluszerkezet-változásokat, amelyek megváltoztatták a régi Magyararcsernye arcát: ilyenek például az olyan új házak építése, amelyek nem illettek a hagyományos utcaképbe, vagy a két- és háromemeletes házak megjelenése az 1980-as évektől. Lehet, hogy a Mária Terézia által előírt építkezési szabályok uniformizálásnak tűnhettek, ám az újonnan épülő házak óriási tarkaságot hoztak, kaotikussá tették a képet. A falu hagyományos paraszthportái is sokat változtak az idők folyamán, a három egységből álló porta kevés helyen tölti be ma is az eredeti funkciót.

A szerző a falu nagyobb egységei, terei, középületei felől haladva jut el a monográfia legszebben kidolgozott részéig: a hagyományos paraszthporták leírásáig. Kitekint a múltba, s felméri a jelent, közben meglevenedik előttünk, mi

mindenről tudna tanúskodni egy-egy építészeti elem, mint amilyen pl. az utcai kerítés, hogyan változott státusszimbólum jellege, miként tűntek el a kerítésfalba vájt kis fülkék, amelyekbe hajdan Szűz Mária-szobrot helyeztek. Megtudjuk továbbá azt is, hogy az oldalházak megjelenése a vagyoni állapotot, a jóléti szintet volt hivatott jelezni. Számptalan érdekesség is előkerül a felidézett dokumentumok, a régi szakírók tanulmányozása során: a valamikori háztulajdonosok különös szokásaiba is bepillanthatunk, s azt is megtudhatjuk, mire szolgált a kilincshivatal.

Szilágyi Mária az épületek, építészeti elemek stílusának, díszítésének leírása, értelmezése mellett az építőanyagok, a technológiai eljárások fogásaiba is bevezeti az olvasót, a meszelés, a festés (*pengálás*, *csikhúzás*) részleteit is bemutatja.

Különösen érdekesek a könyvnek azok a helyei, amelyekben a lakásnak, a lakott térnek az ember életében betöltött szerepköreit, az ezzel kapcsolatos szokásrendet, a fellelt szimbólumokat is beépíti mondanivalójába. Ilyen a (kis)kapu, a tornácbéjárat, az ablak szerepe, leírása, ahol népdalok, oda illő versrészletek, rituális és hiedelemelemek egészítik ki a képet. Az olvasó „otthonosságérzetét” növelik a kötet egészében fellelhető tájszavak (*stelázsi*, *sparhelt*, *sörgréta*, *kácsa* stb.), ami nemcsak a proveniencia jelöltségét adja meg, hanem azt is mutatja, hogy a szerző a szűk szakmán kívülre is szívesen és felkészülten tekint.

A falu hagyományos parasztházainak feltérképezése után az ipari létesítmények, a vasútállomás, a temetők, valamint a helyi kisépitmények története, leírása következik, tárgyilagos értékítélettel tekintve a fennmaradt értékekre. Az így megrajzolt falukép után következik a könyv – szakmai szempontból – nyilvánvalóan legfontosabb része, amikor feltű gondossággal, részletességgel térképezi fel a védelemre érdemes épületeket, a legrégebbieket, a ritka és ma már elvétve található építészeti sajátosságokkal rendelkező házakat, épületelemeket. Mint ahogy a könyvben másutt is, itt is jól érezhető a helyi kötődés, hiszen még a védelemre javasolt házak is (megkapó módon) a helyiek számára ismert névvel vannak ellátva (*Túrús Terka háza*, *Tejes Boris háza*, *Pétör Gyuri-féle ház* stb.). Ebben a fejezetben is kialakít egy jól követhető megközelítési logikát, a területi védelem általános fogalmaira épít, s innen halad a kisebb egységek felé. A területi védelem fogalma vidékünkön igencsak kényes kérdés, állapítja meg a szerző, itt ugyanis felmerül a hitelesség, a tradicionális életstílus és gazdálkodás kérdésköre, valamint a falu fejlődésének egész valósága. Éppen ezért a szerző a könnyebben járható út reményében az egyedi értékek őrzése felé fordul, s felsorolja mindazokat a védendő értékeket (falurészek, középületek, parasztházak, paraszttudvarok épületei, kisépitmények), amelyeket a falu alapos tanulmányozása során fontosnak tart. Az egyes épületek részletes leírása során a szerző odafigyel a közelmúltban történt, vagy most folyamatban levő épületfelújításokra

is, s azokra a károkra is rámutat, amelyek egy-egy illetéktelen beavatkozás (pl. a temetőkápolna felújítása) nyomán keletkeztek.

A szerző a leírásokat konkrét helyreállítási eljárásokkal egészíti ki, valamint egy új rendezési terv készítését szorgalmazza, amelynek segítségével meg lehetne óvni a hagyományos utcaképet.

Kiemelendő a kötet választékos nyelvhasználata, a szemléltetés és láttatás érdekében alkalmazott gondos szerkesztés, a vizuális összhang, a jelentős képanyag. A fontos részletek középpontba emelésével nemcsak a szűk szakmabeliek számára válnak érdekessé, értékelhetővé a falukép egyes elemei; így például a néprajzi kitérők, az egyes építészeti elemhez kapcsolt etnológiai ismeretek (pl. az utcai ablak változó és állandó funkciójának témája) arra ösztönözhetik az olvasót, hogy jómagya is végiggondolja saját környezetének építkezési/építészeti szokásait, hagyományait.

A könyvet végigolvasva természetesen az a gondolat is felmerülhet bennünk, vajon e gondos, lelkiismeretes munka, értékelés eredményez-e előrelépést az építészeti értékek megőrzésében.

Mindenképpen egyféle bizakodás is kiolvasható a sorokból: ahogyan a könyv szerzője maga is megmarad az objektív féltés és a szülőfalu értékeit megővni vágyó értelmiségi attitűdje mögött, hagyja, hogy az értékítéletet a felsorolt épületek leírása adja meg, akárcsak a tipikus, fehérre festett oromzaton a fény és árnyék játéka juttatja kifejezésre a falsíkból kiemelkedő motívumok igazi szépségét.

Novák Anikó

... Szegedi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar,
... Irodalomtudományi Doktori Iskola
... uneco84@gmail.com

REGÉNYES KÉPZŐMŰVÉSZET

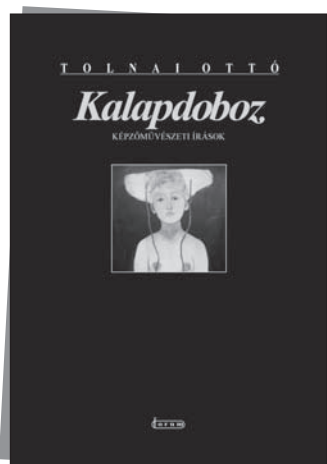
Fictional Fine Arts

Romaneskna likovna umetnost

Tolnai Ottó: *Kalapdoboz. Képzőművészeti írások.* Forum Könyvkiadó, Újvidék, 2012

A jugoszláviai/vajdasági magyar szellemi térség fontos jellemzője volt mindig is az irodalom és képzőművészet gyümölcsöző, egymást megtermékenyítő szimbiózisa. E két művészeti ág összefonódása a legteljesebben Tolnai Ottó írásaiban érhető tetten, melyekben megképződik a vajdasági magyar képzőművészet imaginárius múzeuma. A 2013-as Nagypáti Kukac Péter Képzőművészeti Díj bírálóbizottsága is éppen ezért a szinkretikus művészetszemléletért ítélte oda a kitüntetést Tolnai Ottónak, aki „mélyen magában hordja a képzőművészetet, s ahogy figyelünk testünk jelzéseire, úgy figyel ő a művészek minden megnyilvánulására, hogy azután önmagán átszűrve ossza meg a világgal képzőművészettel kapcsolatos észleléseit”. Az indoklásban az író *Kalapdoboz* című kötetét az eddigi legteljesebb válogatásnak nevezik.

Ha egymás mellé tesszük a *Kalapdoboz*t és az eddigi képzőművészeti esszéket tartalmazó könyveket (*A meztelen bohóc* [1992], *Rothadt márvány. Jugoplasztika* [1997], *Feljegyzések a vég tónusához* [2007]), a három kötet éppen belefért a *Kalapdoboz*ba, ha az doboz lenne, viszont valamiféle teljesség csak a négy könyv együttes olvasásakor bontakozhat ki, ugyanis a szerző nem egy-egy korszak, hanem az egész eddigi életmű terméséből merít szerkesztéskor. Vegyük példának a kötetnyitó *Gyelmis-regény*,

folytatásokban című írást, mely 1996-ban a *Bácsország* hasábjain jelent meg, a megírás tervéről pedig *A meztelen bohóc* egyik 1988-as esszéje tudósít, *A pompeji szerelmesekben* és a *Világítótorony* eladójában viszont már a megírt Gyelmis-regényre találunk utalásokat.

Még mindig kívülről, a könyv testét szemlélve – mert Tolnainál a könyv megjelenése is fontos szempont, a címlapokon szereplő képek nem pusztán illusztrációk, hanem Tolnai művészetének szerves részei, melyek egyszerre nyitnak utat a művek belső világa felé és a „szökésvonalakat” a szerző univerzumán kívülre – egy grandiózus, fekete, keményfedeles, dobozzerű tárgyat látunk, s rajta Edita Kadirić *Boxer* című 2005-ös képének egy kimetszett részletét, egy kalapos női fejet, felsőtestet a kalapdobozban, sőt az előzőek sem maradnak kép nélkül, a könyv elején Hangya András *Aggok a tengerparton* című képe fogad bennünket, a végén pedig Sagmeister Peity Laura *A kék madár és a költő* című festménye bocsát minket utunkra.

„Az esszé a villogó szellemesség műfaja, hozzám is ezért állt legközelebb minden műfajok közül” – írja Tolnai az *Összeírtam fűt-fűt, sefüsefűt* című szövegében, mégis a *Kalapdobozban* mintha a regény műfaja kerülne előtérbe. Gyelmis-regény, Tóth-regény íródik, és különben is, Tolnai regényszerűen ír képzőművészeti esszét, a festők, szobrászok regényhősökké lépnek elő, a képzőművészeti elemzések történetekbe, anekdotákba ágyazódnak. Ha a Tolnai-szövegek párját keressük, legközelebbi rokonként Daniel Arasse festménytörténetei tűnnek fel.

A kötet címét adó női kalapdoboz, melyet Szikora Tamás számára nyersanyagként hoztak a Holt-tenger mellől, izgalmas regénymotívum is lehetne. Talán nem véletlen, hogy azonnal a kisinyovi rubintos kalaptű jut eszembe róla, csak épp a kalap hiányzik, viszont kalaplelőhelyként a Tolnai-univerzumban Maurits képei kínálkoznak.

Az asszociációk fonalát megszakítva időzzünk el egy kicsit ennél a kalapdoboznál, melyről a következőket olvashatjuk: „Istenem, egy női kalapdobozt a Holt-tenger mellől, ismételvegtem immár magam is, hogy aztán engedjem, ő maga kezdje mesélni, hogyan lett képpé mindez, hogyan alakult krematórium-má, piramisformává az a női kalapdoboz a Holt-tenger mellől, érzem, megvan, itt sikerülni fog megragadni e művészet titkát.” Szikora Tamás kalapdobozja üres, a doboz falai telítettek, azok hordozzák és visszhangozzák a történelmi időt. Tolnai Ottó kalapdobozja egyáltalán nem üres, és nem a semmi akusztikáját visszhangozza, még ha a semmi kedvelt kategóriája is a szerzőnek, hanem a jugoszláviai/vajdasági festészet részletekben megtalált, összegyűjtött titkait, lila ördöglakatjait rejti.

Döme Szabolcs

Újvidéki Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék
domeszasbolcs@indamail.hu

A PILLANAT KÜSZÖBÉN

At the Threshold of the Moment

Na pragu trenutka

Mikola Gyöngyi: *A pillanat küszöbén*. zEtna, Zenta, 2013

A kötet címe – és az előszót bevezető idézet – Friedrich Nietzsche *A történelem hasznáról és káráról* című művéből származik. Túllépni a múlt eseményein, és szemügyre venni a jelenlegi vajdasági irodalmi közállapotokat – talán így foglalható össze a tanulmánykötetből kiolvasható szándék.

Mikola Gyöngyi nem *A pillanat küszöbén*-ben foglalkozik először a vajdasági magyar irodalom jelenségeivel. Közreműködésével készült a Szajbély Mihály által szerkesztett *Rózsaszín flastrom* című interjúkötet a nyolcvanas évek második felében, mely jugoszláviai magyar írókkal folytatott beszélgetéseket tartalmaz. Mint azt a tanulmánykötet előszavából megtudjuk, a témához kutatóként 2010-ben tért vissza, a Tolnai Ottó 70. születésnapjához kapcsolódó rendezvények (és irodalmi beszélgetések) és a Thealter Fesztivál hatására.

A tanulmánykötet négy fő részre tagolódik. Az első az *Ősök, maszkok, alteregók* cím alá gyűjti a tanulmányokat, melyek közül az első és a második Tolnai Ottó *A kisinyovi rózsza* című poémáját elemzi. A szerző magyar–orosz szakos tanár, így könnyedén von párhuzamokat orosz írók műveivel. *A semmi enciklopédiája – alteregók Kosztolányi, Esterházy, Tolnai és Nabokov műveiben* a következő tanulmány.

Több művészeti ágat és tudományterületet is érintenek ezek a tanulmányok, noha a fő hangsúly természetesen az irodalmi alkotásokon van. A színház- és a filmművészet tűnik fel az *Emlékszel még? – Ex-yu társulatok és a*

Metanoia a Thealteren, illetve a „*Mint tébolyult pupilla néma*” – *Vajdasági irodalmi adaptációk a Buharov testvérek filmjein* című tanulmányokban. Utóbbi második részében arról a filmről van szó, mely Domonkos István *Kormányeltörésben* című műve alapján készült. Egy-egy elemzés foglalkozik Jódal Kálmán *Agressiva* és Kollár Árpád *Nem Szarajevóban* című könyvével. Már az eddigi-ekből is kitűnik, hogy Mikola Gyöngyi könyve mondhatni naprakész, a legújabb alkotásokra, a legaktuálisabb folyamatokra összpontosít.

A *Semmit mondó történetek – Beszédes István kisprózáiról* a József Attila-díjas zentai költő és irodalomszervező *Napkitörés* című kispróza-kötetével foglalkozik. De nem kizárólag egyéni alkotókkal találkozhatunk. A szabadkai *Symposion* folyóirat képviséget megújító törekvéseiről is ír, melyeket a szerző az egész magyar nyelvterületen megjelenő folyóiratok között is kiemelkedő jelentőségűnek vél.

Érdekes párhuzammal találkozhat az olvasó *A feltalált nő* című tanulmányban, mely Ladik Katalin *Tesla-project* nevet viselő úgynevezett audiovizuális oratóriumával és általában a sokoldalú művésznő hosszú pályafutásának jelentős alkotásaival foglalkozik. „Ahogy Tesla a tér minden részében érzékelte a láthatatlan elektromos energia jelenlétét, Ladik valami hasonló intenzitással érzékeli és jeleníti meg az erotikus energia áramlását” – olvashatjuk a tanulmány vége felé. Az olvasók, akik nyilván egyaránt ismerik a szerb meg az Amerikai Egyesült Államokban világhíróvá vált zseniális fizikus és mérnök-feltaláló Nikola Tesla különböző kutatási területeit és a vajdasági származású Ladik Katalin performance-ait és alkotásait, majd eldöntik, mennyire jogos ez az összehasonlítás.

Fenyvesi Ottó *Halott vajdaságiakat olvasva* című kötetéről és Csubrilo Zoltán dokumentumfilmjéről is találhatunk egy-egy tanulmányt Mikola Gyöngyi *A pillanat küszöbén* című, a zentai zEtna Kiadónál 2013-ban megjelent tanulmánykötetében.

Soós Kinga

∴ Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Filozófiatörténeti Tanszék
 ∴ soos4kinga@gmail.com

TÁRSADALMI SZELETEK – ERKÖLCSI MORZSÁK

Social Slices – Moral Crumbs

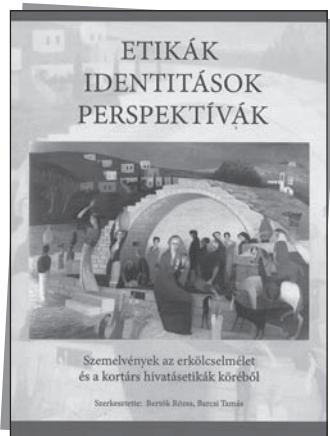
Odsečki društva – mrvice morala

Etikák, identitások, perspektívák. Szemelvények az erkölcselmélet és a kortárs hivatásetikák köréből. Szerk.: Bertók Rózsa, Barcsi Tamás. Ethosz Tudományos Egyesület–Virágmandula Kft., Pécs, 2013

„Semmi sincs olyan szép és jogos, mint jól
és helyesen játszani az ember szerepét.”

(Montaigne)

Az Ethosz Tudományos Egyesület gondozásában megjelent tanulmánykötetben három tudományos találkozó anyagát olvashatjuk. Az egyesület főszervezője volt a 2011 októberében megrendezésre kerülő *Szolidaritás – lojalitás – oktatás* és a 2012 novemberében tartott *Erkölcsei kérdések a 21. században* című konferenciáknak. Míg az előbbi a szolidaritás aktualitását feszegette, addig az utóbbi századunk morális dilemmáit hozta felszínre. A Pécs-Baranyai Értelmiségi Egyesület az Ethosz egyesület közreműködésével szervezte az *Erkölc és demokrácia* című konferenciát, melynek előadásai szintén helyet kaptak a kötetben. A kiadvány megszületését lehetővé tevő találkozók teret adtak a különböző diszciplináris hátterekkel rendelkező tudósok közötti termékeny eszmecseréknek, inspiráló vitáknak. „Talán ebben tud a legmarkánsabban megmutatkozni az ember ereje: képes önmagáról is

értékítéletet alkotni, s képes a kedvezőtlen fókuszon változtatni” (BERTÓK–BARCSI 2013: 9).

A kötet hatalmas, mintegy négyszáz oldalnyi terjedelme, illetve tudományos nézőpontjainak változatossága – mint minden hasonló nagy ívű munka esetén – egyszerre válhatnak előnyére és hátrányára. Az értő és érdeklődő olvasó azonban nem retten meg a tartalomjegyzéktől, hiszen az logikus elrendezést mutat, négy tematikus csoportba rendezve kínálja a tanulmányokat, a következő sorrendben: *I. Az erkölcsi kérdések elméleti alapjai, II. A gazdaság, a politika és a jog erkölcsi dimenziói, III. Pedagógia és erkölcs, IV. Erkölcs és művészet.* A kötet további alfejezeteket tartalmaz: *I.1. Erkölcselméleti problémák a globalizáció korában, I.2. A köznapi etika kérdései; II.1. A gazdaság erkölcsi kérdései, II.2. Az erkölcs és a jog összefüggései, II.3. Társadalom – politika – morál; III.1. A nevelés etikai vonatkozásai, III.2. A szolidaritás és a lojalitás kérdései az oktatásban.* A negyvenkét szerző tollából született negyvenhét tudományos igényű írásmű gyűjteménye tehát nem fenyegeti az olvasót a tartalmak és témák sokasága közötti elkavarodás veszélyével. A kötet tartalmáról, a benne foglaltak tétjéről árulkodik a cím is, ha közelebbről megvizsgáljuk a három fogalmat (etika, identitás, perspektíva) egységes képet nyerünk a célkitűzésről is. A következőkben a sokrétű tudományos háttérből érkező és meglehetősen nagyszámú tanulmány közül – a teljesség igénye nélkül – csak néhányat emelnék ki a cím boncolgatása kapcsán.

ETIKÁK

Az erkölcsöt tematizáló etika elsősorban filozófiai diszciplína, gyakorlati filozófia, hiszen tárgya cselekvésekben megnyilvánuló relációkban határozható meg. Amiképp az elméleti filozófia mint a gondolkodás kerete és a szaktudományok elválaszthatatlanok, akképp a gyakorlati filozófia mint a cselekvés elve is elválaszthatatlan a szakmáktól, hivatásoktól. Egyre nagyobb hangsúlyt kapnak a mindenkit érintő erkölcsi dilemmákkal foglalkozó általános etika mellett a társadalmi élet részterületeire szűkülő speciális etikák, melyek professziókhöz kapcsolódva rögzítik az ember-ember kapcsolat normatíváit. Adott szituációk morális térképét az alkalmazott etika területén adhatjuk meg.

A kötet az etikai megközelítések szempontjából igen sokrétű, hiszen az elméleti etikátörténeti vizsgálatok mellett a jog és etika kapcsolatát elemző tanulmányokat, környezetetikai tematikájú, illetve a művészet és irodalom erkölcsi vonatkozásait tárgyaló írásokat is találhatunk benne. Külön kiemelném a felvontatott írásokban a professzionális etika palettájának sokszínűségét: gazdasági, közszolgálati, pedagógiai megközelítések. Szaketikai érdeklődésű olvasóként akár több részből vagy fejezetből kell összeválogatni az adekvát tanulmányokat.

Az etika körének tovább-bővítésével a morálfilozófia területére érkezünk. Az erkölcsi bölcsélet nagyon különböző megközelítéseivel találkozhatunk. A köznap i etika kérdései című fejezetben, melynek alapja Heller Ágnes *Négy erkölcsi morzsa* című vitaindító szövege, mely a történelem során annyiszor segítő, ám a világszínpadon mindig a háttérben meghúzódó ismeretlen jó ember karakterét mint az emberi méltóság hordozóját elemzi. Weiss János hozzászólásában szerepl elméleti megközelítését adja a „jó embernek”, ezen megközelítés szerint a „jó ember” nem feltétlenül ismeretlen, ám mindenképpen kívül áll minden funkcionális összefüggésen, „magában való ember”. Az ember nembeliségének egy kitüntetett útja az ügynek való odaadás mint az elidegenedés egy fajtája, a felül-emelkedés, végső soron megbocsátás a múlt feldolgozásán keresztül a társadalmi-történelmi állapotok megértése érdekében. *A jó ember szimulakruma* című reflexiójában Bagi Zsolt – ahogy az írása címéből is kiderül – kritikát fogalmaz meg Heller Ágnessel szemben, szerinte a „jó ember” nem annyira társadalmi jelentőségében, mint az egyénre való hatásában határozható meg. „A jó ember végső elemzésben nem etikai, hanem teológiai fogalom, amelynek az egyéni tudat nézőpontjából fontos feladata lehet, de az interszubjektív közösség szempontjából semmit nem lehet rá alapozni” (BERTÓK–BARCSI 2013: 82). Barcsi Tamás megjegyzésében azonban arra hívja fel a figyelmet, hogy az ismeretlen jó ember létezésének tudata fontos tényező minden korszakban, minden társadalmi berendezkedésben, hiszen mintegy ellenpontozza az ismeretlen rossz emberek tetteit, a gonosz, történelmet, társadalmat átszövő, az emberi méltóságot semmibe vevő banalitását. Heller Ágnes szövege a „kritikai morzsákkal” kiegészülve nemcsak vitát serkentő előadás volt, hanem gondolatébresztő olvasmány is.

IDENTITÁSOK

A Magyar Virtuális Enciklopédia meghatározásában az identitás azonos-ságtudatot jelent, annak tudatosítását, hogy „ki és mi vagyok”. Az én-identitás azonban szorosan összefügg a társas és csoportidentitással is. A filozófiában az identitás kérdése, a személyes azonosság tulajdonképpen a Locke által felvetett problémában gyökerezik. Ebből a szempontból az én időisége fundamentális tényező, Paul Ricoeur narratív identitáselmélete szerint olyannyira, hogy az időiség egyben történetyszerűség is, történeteket találunk ki, és történetekben létezünk. A kötet negyedik részének tartalma a problematizált kérdések nyomán akár ezen elmélet mögé is felsorakoztatható, Druzsín Ferenc és Bence Erika tanulmányai különösen. Mindkét szerző a szövegekben élő erkölcsi tanulságokat vizsgálja.

Egyes kutatók szerint a klasszikus Mi az ember? és az ehhez kapcsolódó általános kérdésfeltevések helyett, egyre inkább a Ki vagyok én? kérdése válik relevánssá az identitás kapcsán, a társadalom szinte minden területén megjelenő

individuáció Erikson pszichoszociális elméletéhez vezet minket, mely szerint az identitás önmagunk megítélésének viszonylag tartós egysége és önmagunk folyamatosságának reflexiói. Az egyén azonban szocializációja során – kulcsfontosságú szerepe van ebben a nevelésnek – a csoporthoz tartozás identitásképző jellegét is megtapasztalja. A csoportidentitás, vagyis a közös társadalmi-kulturális mintával rendelkezés teszi lehetővé a létezés folytonosságának tudatát, ennek zavarai, nehézségei az egyén számára kardinális jelentőségűek. Bertók Rózsa *Erkölc és nevelés. Identitásválságok a 21. században* című írásának tanulsága alapján úgy tűnik, erkölcs és nevelés tartalma „egymással szemben álló definíciók sorozataként is értelmezhető” (BERTÓK–BARCSI 2013: 181). Ezzel szemben Török Attila és Radványi Katalin az oktatás és nevelés erkölcsi fejlődésére tett hatását hangsúlyozza. Az olvasó a szerzők álláspontjain keresztül gondolhatja tovább az oktatás és nevelés értékátadó szerepének kérdését, realizálhatja az ennek kapcsán adódó lehetőségeket és korlátokat.

Az identitás fogalmát ugyancsak két elméleti irányból igyekeztem megközelíteni, így is könnyen felsorakoztathatóak a kötet ezen téma köré csoportosítható tanulmányai: a harmadik és negyedik részbe soroltak. A nevelés és oktatás identitásképző szerepe nyilvánvaló, a pedagógusoknak egyre nagyobb szerep jut a személyiség kialakulásában, pedagógia és erkölcs kapcsán több tanulmány is az érzékenység és érzékenyítés visszasságaira hívja fel a figyelmet. Az elméleti kérdéseket vizsgáló tanulmányok az identitást alakító normatív tényezőket igyekeznek feltérképezni, a kötet második része ezen normatívák gyakorlati és szélesebb körű társadalmi megnyilvánulását, legalitását tárgyalják.

PERSPEKTÍVÁK

A perspektíva vagy nézőpont, ahogy azt a kifejezések maguk is sugallják, a látáshoz köthetőek. Az érzékelt képet befolyásoló legfontosabb (érzékszerven kívüli) tényező a távolság, mind a térbeli, mind az időbeli. A különböző távolságok nyomán keletkezett különböző képek egy adott dologról egyformán igazak, minél több ilyen képünk van, annál pontosabb állításokat tehetünk a dologról. A perspektívák és az általuk képviselt arányok sokaságába könnyen belekavarodhatunk, partra az absztrakciós képességünknek és a kitüntetett nézőpontoknak köszönhetően kerülhetünk. A kötet kitüntetett nézőpontja az erkölcs felől számítja az arányokat, rávilágít, hogy erkölcs dimenziója nem megkerülhető, vagy figyelmen kívül hagyható. A perspektívák kapcsán meg kell azonban említenünk a kötet nagy erényét, tudniillik, hogy nem egy jól bejáratott egyetemi vagy tudományos-szakmai közegből származó vagy adott városhoz köthető írásműveket közöl, hanem sokszínűségében a magyar tudományos élet sokszínűségét is hordozza, tudományterületektől, országoktól, iskoláktól függetlenül.

Kilépve a cím kínálta fogalomhármás bűvköréből, összességében elmondható, hogy az olvasó egy olyan kiadványt kap kézhez, amely sokoldalúan közelíti meg a 21. század legnagyobb morális kihívásait. Általános társadalmi kérdések kapcsán szembesülhetünk a demokrácia visszasságaival, kríziseivel és fejlesztési lehetőségeivel. „S ez a legnagyobb kihívása a 21. századnak: hogyan tudja az ember újraépíteni a gazdaságát, igazságosra szabni a politikát, biztonságot nyújtani joggal, erkölccsel; s toleranciával, szolidaritással, bizalommal fordulni embertársai felé, hogy legalább elviselhető legyen a világ” (BERTÓK–BARCSI 2013: 9–10). A feladat tehát a kötet tanulsága szerint is: mindenkor helyesen játszani az ember szerepét.

IRODALOM

BERTÓK Rózsa–BÉCSI Zsófia 2007. *Etika elméletek*. Ethosz Egyesület, Pécs

<http://www.enc.hu/enc.htm>

MONTAIGNE 1996. *Esszék*. Ford: Réz Ádám és mások. Budapest, 259.

RÉVÉSZ György 2007. Személyiség, társadalom, kultúra – a pszichoszociális fejlődés eriksoni koncepciója = Gyöngyösiné Kiss E.–Oláh A. (szerk.) 2007. *Vázlatok a személyiségről. A személyiséglélektan alapvető irányzatainak tükrében*. Budapest, 224–243.

RICOEUR, Paul 1999. *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*. Szegedy-Maszák Mihály (szerk.). Budapest

Bene Adrián

· Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar,

· Irodalomtudományi Doktori Iskola

· beneadrian@gmail.com

TRANSZMEDIALITÁS ÉS NARRATIVITÁS

Transmediality and Narrativity

Transmedijalnost i narativnost

Kereken egy évvel *A művészet mint szöveg* (Art as Text. Narratological, Semiotic and Transmedial Approaches) kutatási program 2012. decemberi első konferenciája után, megrendezésre került a második nemzetközi találkozó, ezúttal Strasbourghban. 2013. december 5-e és 7-e között a Collège Doctoral Européen épületében zajlott a Grabócz Márta által, a Strasbourgi Egyetem és az Institut Universitaire de France támogatásával megszervezett összejövetel. A francia–angol konferencia hívószava az opera volt, de más zenei, filmes, irodalmi, építészeti témájú elemzések is helyet kaptak a programban. Úgy tűnik, az intermedialitás és transzmedialitás jelenségeinek elméleti igényű elemzése továbbra is élénken foglalkoztatja mind a szemiotikusokat, mind a narratológusokat. Ezt jelzi, hogy a meghívott előadók között ott volt Eero Tarasti, a (zene)szemiotika egyik legnagyobb szaktekintélye és Marie-Laure Ryan, aki a posztklasszikus narratológia egyik legtöbbet hivatkozott képviselője. Nyilvánvaló, hogy a narrativitás, a narratíva fogalmának (újra)definíálása olyan vitatéma, ami csak interdiszciplináris formában lehet termékeny. Ezt a belátást tükrözi a résztvevők névsora, amelyben a zenetudósokon, zeneszerzőkön, zenészeken kívül ott vannak a filozófia, az irodalomtudomány, a filmtudomány és a művészettörténet képviselői is.

A háromnapos rendezvény a Transzmediális narratológia (zene, szöveg, színház) című blokkal indult, amit egy szervezett panel követett Sosztakovics *Kisvárosi Lady Macbeth* (eredeti címén: *A mcenszki járás Lady Macbethje*, később: *Katyerina Izmajlova*) című operájáról, annak irodalmi összövegéről, különböző rendezéseiről és elméleti interpretációiról. Az általános bevezetést az opera mint intermedialis narratíva témájához Béatrice Didier francia irodalomtörténész, az École Normale Supérieure professor emeritája szolgáltatta. Előadásában az opera és előadása narratív lehetőségeit és intermedialitását vetette

össze a narrativitás hagyományos felfogásával, a 17. századi francia operákat alapul véve. Ezt követte a lengyel zenetudós Malgorzata Pawlowska áttekintése Shakespeare *Rómeó és Júliájának* zenei és zenés (opera, musical, balett, film) adaptációiról. Elemzésének célja annak vizsgálata volt, hogy milyen módosulások történnek az intermediális átvitel során, ezek alapján pedig milyen tisztán zenei eszközei mutathatók ki a narrativitásnak. Siglind Bruhn (USA) a közelmúltban elhunyt brit zeneszerző, John Tavener spirituális operájában, az *Egyiptomi Máriában* elemezte az ortodox keresztény ikon (a mű alcíme: „ikon zenében és táncban”) vizualitásának narratív vonatkozásait. Bernard Vecchione Giotto Aréna-freskóiból kiindulva (amelyekről közismert Max Imdahl elemzése) javasolta az intermediális „genetikus” elemzését, amely a kulturális antropológia és a hermeneutika belátásait érvényesítve vizsgálja egy-egy kor diskurzív tradícióját, amelyben minden műalkotás egyfajta intermediális újraírásként értelmeződik. Az első szakaszt Tobias Hermans elemzése zárta Robert Schumann zenekritikáinak dialogikus narratív koncepciójáról, összevetve azt a korban megszokott értelmezői stratégiákkal.

A Sosztakovics-opera körülménye Károly Katalin elemzésével kezdődött a mű irodalmi alapszövegéről, Nyikolaj Leszkov 1865-ben írt elbeszélésének irodalmi kontextusáról, narratív eljárásairól, motívumszerkezetéről és jelentésrétegeiről. Peeter Torop általános síkon vizsgálta az interszemiotikus kulturális fordítás jelenségét, megkülönböztetve az opera filmfeldolgozásaiban a transzmedialitás, a transzmutáció és a transzpozíció jelenségeit.

Robert Hatten, a narratív megközelítésű zenetudomány egyik legismertebb amerikai képviselője azt vizsgálta, hogy milyen zenei eszközökkel képes a (tettei alapján gyilkos szörnyeteg) szereplő iránti empátiáját kifejezni a zeneszerző. (Itt az irodalommal analóg módon felvetődik a fokalizáció, valamint az empirikus szerző, a beleértett szerző/mintaszerző és a narrátor megkülönböztethetőségének problémája.) Esti Sheinberg, a sosztakovicsi ironia és szatíra monográfusa hasonló jelenséget elemzett: a narratív hang és az erkölcsi értékelés összefüggését. Kiindulópontja Richard Taruskin cáfolata, aki szerint a zeneszerző erkölcsileg elítélhető módon megfosztja emberi voltuktól Katyerina áldozatait. Sheinberg egy jóval összetettebb, dialogikus értelmezés mellett érvelt, amelyben a testet (a szenzomotorikus reakciókon keresztül) megszólító zenei ritmus tudattalanul bevonja, cinkossá teszi a hallgatót egy olyan eseménybe, amit tudatosan elítél (megerőszkolás-jelenet), majd erre ráébredve éli át azt a sokkhatást, ami a narratíva harmadik rétegeként a tulajdonképpeni hatás.

Sosztakovics mellett kiemelt figyelmet kapott a muzikológusok részéről Chopin: Joan Grimalt a *Mazurkák* expresszivitásának narratív és nem narratív tényezőit tekintette át, Julie Walker pedig a késői művek narratív struktúráját vizsgálta a zeneszemiotika eszközeivel. A nap zárásaként Thierry Mathis, aki gyakorló

zenészként is szakértője a 17–18. század francia barokk zenéjének, a narratív jelleg és a kifejezőerő kapcsolatát elemezte a harmóniára és a disszonanciára összpontosítva Louis-Nicolas Clérambault és Jean-Féry Rebel kottáiban.

A második nap Eero Tarasti nyitó előadásával indult, aki zeneszemiotikájának és egzisztenciális szemiotikájának formalista elméleti előzményeit ismertette, majd Chopin és Schumann egy-egy művének elemzésén szemléltette a narratív program és az én/önmaga modell alkalmazásának lehetőségeit. Ezután két párhuzamos szekcióban zajlottak az előadások. Az elsőben továbbra is a narratív eljárások zenei megjelenéséről volt szó, a másodikban a transzmediális narratológia képi és filmes alkalmazási területeiről.

A zenei szekcióban Christine Esclapez Ruth Amossy szerzői imázs-fogalmából kiindulva elemezte Fatima Miranda zeneszerző-énekesnő *perVERSIONES* című 2011-es lisszaboni koncert-performance-át. Gabriel Sevilla Cocteau és Sztravinszkij *Oedipus rex* című operáját és annak Harry Wich általi 1984-es amszterdami rendezését veszi szemügyre. A nyelvi elbeszélés, a zenei és képi mimézis intermediális összjátéka itt eleve azért is sajátos, mert van narrátora, akinek a szövegét leszámítva az opera latin nyelvű, ráadásul eredetileg oratóriumként mutatták be, tehát egyfajta köztes műfajt képvisel. A szereplőknek előírt szoborszerű, minimalista játékmód is interszemiotikus átvitelnek tekinthető. Nicolò Palazetti Bruno Maderna bartóki hatás alatt született korai zeneműveiben vizsgálta a narratív és non-narratív vonásokat, Grabócz Márta zenenarratológiai koncepcióját alkalmazva. Inès Sevilla Cervantes *Don Quijotéja* egy epizódjának operafeldolgozásában elemezte az intertextuális és interszemiotikus vonásokat. William Brunson, a Svédországban élő amerikai származású zeneszerző, az elektroakusztikus zenei színtér ismert alakja is előadott. Lars Ellström és Irina Rajewsky intermedialitásra vonatkozó elméletei alapján elemezte Luc Ferrari és Kaija Saariaho egy-egy művét, az elektroakusztikus zene narratív kifejezőképességét vizsgálva.

A párhuzamos szekcióban Jan Baetens a (populáris) fotóregény műfajának sajátosságai, különösen a póz(olás) középponti szerepe alapján javasolt új megközelítést a képi-szöveges intermedialitás elemzéséhez. Eszerint a képregény vagy a film helyett inkább a 19. századi életkép műfaját lenne érdemes referenciának venni. Ezután Geneviève Mathon elevenítette fel a hajdan népszerű, az utókor által elhanyagolt Henry Bernstein 1929-ben írt színdarabját (*Mélo*), amelynek címe egyszerre utal a melodrámai jellegre és a zenei szerkesztésmódra. Erre az intermediális tudatosságra épül a darab Alain Resnais általi filmes feldolgozása, amely ugyanakkor komoly szerkezeti módosításokat hajtott végre, ezáltal átértelmezi az eredetit. A filmtudományt Pethő Ágnes képviselte, aki a narrativitás lehetőségeit olyan kontemplatív, más vizuális művészeti ágakat bevonó filmekben vizsgálta, mint Lech Majewski, Sharunas Bartas vagy Ihor

Podolchak élőképszerű alkotásai. Byron Almén Jacques Rivette filmjeiben elemezte a zene hatását a különböző narratív stratégiákra. Végül Bene Adrián vizsgálta az intertextuális és intermediális kettős kódolás alakzatait Andrzej Zulawski *Hűség* című filmjében, amely – sajátos iróniával – egyszerre önéletrajzi fikció és irodalmi adaptáció (a *Clèves hercegnője*).

A harmadik nap délelőttje a transzmediális narratológia új perspektíváiról szólt, és Marie-Laure Ryan, a terület első számú szakértője narratív prototípusokról szóló előadásával indult. Ez a hagyományos, rendszerint nyelvi alapú narratívamodellek hiányosságainak áttekintése után egy olyan plurális megközelítést javasolt, amely egyrészt különböző fokozatait tételezi a narrativitásnak, másrészt egyedileg alkalmazza a forgalomban lévő modellek keverékét az elemzésben. Ezek közös nevezője a mimetikus potenciál kérdése, amely – tegyük hozzá – felveti a narratíva nem antropocentrikus, csupán a tér-idő-esemény hármasra építő általánosabb felfogásának a lehetőségét. (Ryan megáll ennek a küszöbén.)

Christian Hauer a ryani transzmedialitás narratológiai koncepció alkalmazhatósági körét igyekezett kitágítani, a neurológia és a kognitív tudomány legújabb eredményei alapján. A megtestesült gondolkodás, a tükrőneuronok és a művészeti észleléspszichológia és a narratív empátia elmélete alapján a fluderniki narratívakoncepció tapasztalatiságát meggyőzően sikerült kontextusba helyezni és értelmezni. A zenei narrativitás pszichoanalitikus (különböző) megközelítését alkalmazta Mathias Rousselot és a belgrádi Miloš Zatkalik; előbbi Daniel Stern protonarrativitás-koncepciójából indult ki, utóbbi a művészi alkotást kísérő tudattalan transzformációkból. A szekció további előadói az irodalom, illetve a képzőművészet és építészet szakértőiként konkrét elemzéseket mutattak be. Berszán István, a kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem Magyar Irodalomtudományi Tanszék vezetője, Nádas Péter egy szövegének elemzésén keresztül vezette fel a hétköznapi tapasztalatra és a ritmusra alapozott gyakorláskutatási elméletét. Marc Marti Goya metszetein (a *Los Caprichos* sorozat példáin) elemezte a kép és a kísérőszöveg általában ironikus összjátékát. Szentpéteri Márton, a Moholy-Nagy Művészeti Egyetem munkatársa az oxfordi és cambridge-i kollégiumi építészeti ikonográfiai forrásait és azok ideológiai tartalmait elemezte.

Az utolsó szekció John Pier, a European Narratology Network alapítója előadásával indult. A téma William Gass *Willie Masters Lonesome Wife* című regénye grafikai megoldásainak funkciói voltak. A plurimediális szöveg iróniát, önreflexiót, vagy egyszerűen kiemelészt biztosító intermediális alakzatai Peirce jelelméletének felelevenítésével kerültek osztályozásra. Martine de Gaudemar, a Paris-Nanterre filozófiatörténésze a leibnizi és spinozai filozófia segítségével elemezte a motívumok, szereplők és az elbeszélő hang összefüggéseit az opera

és a film lehetséges világaiban. Sylvie Patron az elbeszéléselemélet kutatójaként ezúttal az írott és a szóbeli narratíva paradigmáit ütköztetve helyezte új megvilágításba az elbeszélő hang és a szerző fogalmait. A lausanne-i narratológiai műhelyt Raphaël Baroni képviselte, a visszautalás nem nyelvi eszköztárát elemezve a képregényben. A konferenciát Mikko Keskinen, a finnországi Jyväskyläi Egyetem irodalomtudósának előadása zárta David Markson *Reader's Block* című, a narrativitás határait feszegető regényének nem lineáris, kollázsszerű, idézetekből összeszőtt szövegéről.

A második alkalommal megrendezett interdiszciplináris találkozó folytatása 2015-ben várható, jelenleg a projekthez kapcsolódóan eddig elkészült szövegek megjelentetése a soron következő állomás. A cél továbbra is a termékeny párbeszéd a zenetudósok, a narratológusok és a szemiotikusok között, bevonva az irodalom és a különböző művészetek képviselőit.

E SZÁMUNK SZERZŐI

Dr. Bene Adrián egyetemi oktató, Pécsi Tudományegyetem, BTK,
Irodalomtudományi Doktori Iskola

Csorba Béla főlektor, Újvidéki Egyetem, BTK,
Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék

Döme Szabolcs MA-hallgató, Újvidéki Egyetem, BTK,
Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék

Farkas Szilárd doktorandusz, Pécsi Tudományegyetem, BTK,
Filozófia Doktori Iskola

Tamara Gajinov egyetemi tanársegéd, Educons Egyetem, Európai Jogi és
Politikai Tanulmányok Kara, Újvidék

Lovra Éva doktorandusz, Pécsi Tudományegyetem, Pollack Mihály Műszaki
és Informatikai Kar, Breuer Marcell Doktori Iskola

Maurits Ferenc festőművész, Újvidék

Dr. Mészáros Zoltán történész, Történelmi Levéltár – történelemtanár,
Kosztolányi Dezső Tehetséggondozó Gimnázium, Szabadka

Dr. Németh Ferenc egyetemi docens, Újvidéki Egyetem, Magyar Tannyelvű
Tanítóképző Kar, Szabadka

Novák Anikó doktorjelölt, Szegedi Tudományegyetem, BTK,
Irodalomtudományi Doktori Iskola

Dr. Rajsli Ilona egyetemi rendes tanár, Újvidéki Egyetem, BTK,
Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék

Roginer Oszkár doktorandusz, Pécsi Tudományegyetem, BTK,
Irodalomtudományi Doktori Iskola

Somogyvári Lajos doktorandusz, Pécsi Tudományegyetem,
Bölcsészettudományi Kar, Oktatás és Társadalom Doktori Iskola –
középiskolai tanár, Rudnay Gyula Középiskola, Tab

Soós Kinga MA-hallgató, Pécsi Tudományegyetem, BTK,
Filozófiatörténeti Tanszék

Dr. Szilágyi Márton tanszékvezető egyetemi tanár, ELTE BTK 18–19. Századi
Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, Budapest

Dr. Vig Zoltán egyetemi rendkívüli tanár, Singidunum Egyetem,
Közigazgatási, Pénzügyi és Közigazgatási Kar, Belgrád

RECENZENSEK

Dr. A. Sajti Enikő (Szegedi Tudományegyetem, BTK, Történeti Intézet)

Dr. Barcsi Tamás (Pécsi Tudományegyetem, Egészségtudományi Kar)

Dr. Bertók Rózsa (Pécsi Tudományegyetem, BTK, Filozófia Tanszék)

Csorba Béla (Újvidéki Egyetem, BTK, Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék)

Dr. Dudás Attila (Újvidéki Egyetem, Jogtudományi Kar, Polgári Jogi Tanszék)

Dr. Géczi János (Pannon Egyetem, MFTK,
Antropológia és Etika Tanszék, Veszprém)

Dr. Györe Zoltán (Újvidéki Egyetem, BTK, Történelem Tanszék)

Dr. Horváth H. Attila (Pannon Egyetem, MFTK,
Tanárképző Központ, Veszprém)

Dr. Hózsa Éva (Újvidéki Egyetem, BTK, Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék –
Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar, Szabadka)

Dr. Kellner Szilvia PhD-hallgató (Széchenyi István Egyetem,
Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola, Győr)

Dr. Ladányi István (Pannon Egyetem, MFTK, Tanárképző Központ, Veszprém)

Dr. Lázár Zsolt (Újvidéki Egyetem, BTK, Szociológia Tanszék)

Major Nándor író, Újvidék

Dr. Rudaš Jutka (Maribori Egyetem, BTK, Magyar Tanszék)

Szilágyi Mária PhD-hallgató (Humboldt Egyetem, Berlin)

Dr. Tapodi Zsuzsanna Mónika (Sapientia – EMTE,
Műszaki és Humán Tudományok Kara, Humán Tanszék)

Dr. Toldi Éva (Újvidéki Egyetem, BTK, Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék)

TÁJÉKOZTATÓ

Kérjük szerzőinket, hogy a *Létünk*be szánt írásait elektronikus formában: doc. formátumban juttassák el szerkesztőségünk (letunk@forumliber.rs) vagy a főszerkesztő címére (erikazambo@eunet.rs); mágneslemezen vagy e-mailben, csatolt fájlként. Tanulmányaikhoz rövid, magyar nyelvű tartalmi összefoglalót, illetve legalább öt kulcsszót illesszenek.

A beérkezett tanulmányokat lektoráltatjuk. A további kapcsolattartás megkönnyítése érdekében (külön mellékletben) tüntessék fel elérhetőségüket: postai és e-mail címüket, telefonszámukat és (a szerzői névsorba) személyes adataikat: akadémiai fokozat(ok), család- és utónév, beosztás(ok), munkahely(ek), helység(ek).

A tanulmányok és az ábrák szövegében egyaránt Times New Roman betűtípust alkalmazunk. A cikkek szövegének betűmérete 12 pontos; a táblázatok és a különféle ábrák (valamint az esetleges lábjegyzetek és az irodalomjegyzék) esetében 10 pontos. Kérjük, hogy a szövegszerkesztés során kerüljék a felesleges technikai eljárásokat (pl. tabulátorok és betűközök alkalmazása a térközök kialakításában: helyettük a behúzás, illetve a táblázatok használatát ajánljuk). A táblázatok szerkesztésekor vegyék figyelembe kiadványunk eddigi gyakorlatát, mintáit és a rendelkezésre álló laptükör méretét. Kérjük a szerzőket, hogy az ábrákat, diagramokat ne illesszék a szövegtestbe, hanem mellékletként, a beillesztés helyének pontos jelölésével küldjék el.

A sorok száma másfeles sorközzel oldalanként legfeljebb harminc. A szövegben ne szerepeljenek indokolatlan sorkihagyások. A szerző neve (normál betűtípus) és a dolgozat címe (**FÉLKÖVÉR NAGYBETŰ**) a szöveg elején áll középzárt helyzetben. A dolgozatnak a tudományos jelzet, illetve az angol nyelvű cím beillesztése miatt nem lehet egysorosnál hosszabb főcíme, s kérjük szerzőinket, hogy mellőzzék az alcímeket. A közcímek írásmódja: NAGYBETŰ. A szövegeket – indokolt esetben – a decimális rendszer segítségével tagolhatják (a szakaszt nyitó bekezdés elejére illesztett arab számokkal: 1., 2., 1.1., 1.2. etc.). A *Szemle* rovatban közölt recenziókhoz és ismertetőkhöz nem járul összefoglaló és kulcsszavak sem. Könyvrecenzióknál az ismertetett könyv adatait az első bekezdésben közöljük. A konferenciabeszámolók esetében a szövege egész tájékoztat a rendezvény jellegéről, adatairól. A szövegen belül a *könyv- és kiadványcímeket dőlt (italic)* betűvel emeljük ki. Semmilyen más kiemelés nem alkalmazunk. A szövegközi hivatkozásokat zárójelbe tesszük (a teljes leírást a tanulmány végén közölt irodalomjegyzék tartalmazza). A szövegközi hivatkozások formája a következőképp alakul; teljes mű esetén:

(IMRE 1996), annak egy részlete esetén: (IMRE 1996: 33–40). Többkötetes mű esetében: (GYÖRFFY 1.: 37–159). Adott szerzőtől felhasznált több, azonos évből származó mű esetén: (SZEGEDY-MASZÁK 1980a), (SZEGEDY-MASZÁK 1980b: 30).

A tanulmány végén megadott irodalomjegyzék szorítkozzon a hivatkozott szakirodalomra a következő lehetséges formákban:

IMRE László 1996. *Műfajok létformája XIX. századi epikánkban*. Debrecen

HANSÁGI Ágnes 2007. Tévelygések az irónia irányába. 1845 Eötvös József: A falu jegyzője = Szegedy-Maszák Mihály–Veres András (szerk.): *A magyar irodalom történetei II. 1800-tól 1919-ig*. Budapest, 258–272.

CSÁKY S. Piroska 2008. Humanista könyvtárakról, olvasási szokásokról = *Létünk* 4. 29–41.

KÁZMÉR Miklós–VÉGH József szerk. 1970. *Névtudományi előadások. II. Névtudományi konferencia. Budapest, 1969*. NytudÉrt. 70. Budapest

A közismert és a szerző által gyakran hivatkozott kiadványoknak széles körben elterjedt rövidítéseit is használhatják: ÚMIL (Új Magyar Irodalmi Lexikon), MNy (Magyar Nyelv), ItK (Irodalomtörténeti Közlemények), ÉKsz. (Magyar értelmező kéziszótár) etc. Az egyes szakirodalmi tételek betűrend, azonos szerző munkáin belül pedig időrend szerint követik egymást.

Kérjük a szerzőket, hogy végjegyzeteket egyáltalán ne, lábjegyzeteket is csak indokolt esetekben alkalmazzanak. A lábjegyzetek ne tartalmazzanak szakirodalmi hivatkozásokat!

A szerkesztőség

INFORMACIJA

Mole se autori da svoje tekstove koje nameravaju objaviti u časopisu *Létünk*, dostave uredništvu (letunk@forumliber.rs) u formatu doc. ili na elektronsku adresu glavnog urednika (erikazambo@eunet.rs) na disketi ili kao atačment. Uz rad treba dostaviti kratak rezime na mađarskom jeziku i najmanje pet ključnih reči.

Prispeli radovi se lektorišu. U interesu lakše komunikacije sa autorima molimo da se (u posebnom prilogu) naznači: poštanska i e-mail adresa, broj telefona i lični podaci: akademska titula, prezime i ime, zvanje, radno mesto i sedište.

U tekstu studije i tekstualnom delu slike se podjednako koristi font Times New Roman. Veličina fonta u tekstualnom delu je 12, dok je u tabelama, u natpisima slika (kao i u eventualnim fusnotama i literaturi) 10. Molimo da se prilikom uređivanja teksta zanemare tehnički postupci (npr. tabulator i upotreba razmaka među slovnim mestima, umesto toga preporučuje se korišćenje uvlačenja ili upotreba tabela). Kod uređivanja tabela treba uzeti u obzir dosadašnju praksu, obrasce i način preloma našeg časopisa. Mole se autori, da slike, dijagrame ne ugrađuju u tekst, već da ih pošalju kao priloge uz tačno obeležavanje mesta gde se oni trebaju umetnuti.

Broj redova po strani može biti najviše 30, uz prored od 1,5. U tekstu ne treba da bude suvišnog preskakanja redova. Ime autora (ispisana fontom Normal) i naslov rada (**BOLDOVANIM VERZALOM**) stoji na početku teksta, centrirano. Rad, zbog naučnog obeležja, odnosno zbog ubacivanja naslova na engleskom, ne može imati glavni naslov duži od jednog reda a mole se autori da ne koriste podnaslove. Naslovi odeljaka u radu se pišu VELIKIM SLOVIMA. Tekstovi se zbog preglednosti mogu raščlaniti decimalnim sistemom (na početku pasusa koji otvara odeljak treba upisati arapske brojeve: 1., 2., 1.1., 1.2. itd.). Uz recenzije i prikaze koji će se objaviti u odeljku pod nazivom Prikazi ne idu ni recenzije niti ključne reči. Kod recenzija podaci prikazane knjige se daju u prvom pasusu. U slučaju kada se vrši prikaz naučnog skupa, ceo tekst upućuje na odlike i podatke konferencije. U okviru samog teksta *naslovi knjiga i izdanja* se ističu *italicom*. Nikakvi drugi načini isticanja se ne koriste. Pozivanje na literaturu se u tekstu stavlja u zagradu (potpuni opis se daje na kraju rada u okviru spiska literature). Forma pozivanja na literaturu u tekstu je sledeća: u slučaju celokupnog dela: (IMRE 1996), kada se poziva samo na delove (IMRE 1996: 33–40). Ukoliko se radi o izdanju u više tomova (GYÖRFFY 1.: 37–159). U slučaju kada se pozivate na dela istog autora izdatih iste godine: (SZEGEDY-MASZÁK 1980a), (SZEGEDY-MASZÁK 1980b: 30).

Na kraju rada spisak literature treba da sadrži samo ona stručna dela na koje se autor poziva u svom radu, i to u sledećoj formi:

- IMRE László 1996. *Műfajok létformája XIX. századi epikánkban*. Debrecen
- HANSÁGI Ágnes 2007. Tévelygések az irónia irányába. 1845 Eötvös József: A falu jegyzője = Szegedy-Maszák Mihály–Veres András (szerk.): *A magyar irodalom története II. 1800-tól 1919-ig*. Budapest, 258–272.
- CSÁKY S. Piroska 2008. Humanista könyvtárakról, olvasási szokásokról = *Létünk* 4. 29–41.
- KÁZMÉR Miklós–VÉGH József szerk. 1970. *Névtudományi előadások. II. Névtudományi konferencia. Budapest, 1969*. NytudÉrt. 70. Budapest

Mogu se upotrebiti i skraćenice za dela koja su opšte poznata ili na koje se autor često poziva: ÚMIL (Új Magyar Irodalmi Lexikon), MNy (Magyar Nyelv), ItK (Irodalomtörténeti Közlemények), ÉKsz. (Magyar értelmező kézisztár) itd. U okviru literature dela treba da su poređana prema azbučnom redu autora, a u slučaju istog autora po hronološkom redu.

Mole se autori, da beleške na kraju rada uopšte ne koriste, a fusnote samo u slučajevima kada je neophodno. Fusnote ne treba da sadrže pozivanje na literaturu!

Uredništvo

STYLE SHEET

Authors are requested to send their papers to *Létünk* in electronic form: they should be in doc. format addressed to the Editorial Office (letunk@forumlibers.rs) or to the general editor's address (erikazambo@eunet.rs) on a compact disk or in e-mail as an attached file. There should be a short summary of the contents in Hungarian and at least five keywords.

The studies submitted will be edited linguistically and proofread. Please indicate your name and address for further contact: address, e-mail address, telephone number, and other personal data (in the line of the author's name): academic degree, surname and last name, status, workplace.

We use Times New Roman type in the studies and diagrams (pictures, illustrations, figures). The font size of the main text is 12. For tables, schemes and diagrams (footnotes, bibliography) font size 10 is required. Do avoid any unnecessary technical procedures (using tabulators and space in formatting; instead, we suggest using indents and tables). Regarding tables, please notice the usual practice in the quarterly. Avoid inserting diagrams into the text; send them as attachments, marking the place of insertion.

The number of lines is 30 (at most) in a page, with 1.5 line spacing. There should be no extra spacing between the lines. The author's name (normal type) and the title of the study are (**BOLD UPPER CASE**) in front of the text in the centre. Due to the inclusion of the academic title and the English title of the study, the main title cannot be longer than one line. Authors are also requested to avoid subtitles. Titles are printed in UPPER CASE. If so required, the text can be divided using the decimal system (with Arabic numerals 1.2., 1.1., 1.2. etc. inserted in front of the paragraph). Reviews and information published in the *Review* column do not have a summary or keywords. In case of a book review, the data on the book should be provided in the first paragraph. In reporting a conference, the text should give general information about the program. In the text, the *title of books and publications* should be printed in *italics*. The reference in the text is in brackets (the full description should be given at the end of the text in the Bibliography). The form of the reference is the following: in case of a whole book: (IMRE 1996); in case of a part of the book: (IMRE 1996: 33-40); in case of a book consisting of more than one volume: (GYÖRFFY 1.: 37-159); using several publications by a certain author published in the same year: (SZEGEDY-MASZÁK 1980a), (SZEGEDY-MASZÁK 1980b: 30).

The Bibliography at the end of the study should only concern the literature referred to in the article, and should be in the following forms:

- IMRE László 1996. *Műfajok létformája XIX. Századi epikánkban*. Debrecen
- HANSÁGI Ágnes 2007. Tévelygések az irónia irányába. 1845 Eötvös József: A falu jegyzője = Szegedi-Maszák Mihály–Veres András (szerk.): *A magyar irodalom története II. 1800-tól 1919-ig*. Budapest, 258–272.
- CSÁKY S. Piroska 2008. Humanista könyvtárakról, olvasási szokásokról = *Létünk* 4. 29–41.
- KÁZMÉR Miklós–VÉGH József szerk. 1970. *Névtudományi előadások II. Névtudományi konferencia*. Budapest, 1969. NytudÉrt. 70. Budapest

Common abbreviations of well-known publications can also be used: ÚMIL (Új Magyar Irodalmi Lexikon), MNY (Magyar Nyelv), ItK (Irodalomtörténeti Közlemények), ÉKsz. (Magyar értelmező kéziszótár) etc. The items in the Bibliography should be listed in alphabetical order; in case of multiple works by the same author, the items should be in chronological order.

Authors are requested not to use endnotes; footnotes can be used only in justified instances. The footnotes should not enclose the reference.

Editorial office

KÖVETKEZŐ SZÁMAINK TARTALMÁBÓL

R. J. BOSCOVICH TANAINAK KÖVETŐI A MAGYARORSZÁGI
FIZIKUS KORTÁRSÁK KÖRÉBEN

PEDAGÓGUSOK BÉREINEK ÖSSZEHASONLÍTÓ ELEMZÉSE
A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN 2013-BAN

A BIRTOKIGAZGATÁSI KÖZPONTOK ÉPÜLETÁLLOMÁNYA
A ZSOMBOLYAI CSEKONICS-URADALOM MAJORJAINAK PÉLDÁJÁN

A VI. TAMBOVI INTERNETKONFERENCIÁRÓL

KULTURÁLIS IDENTITÁS ÉS ALTERITÁS AZ IDŐBEN